

СОЦІУМ. ДОКУМЕНТ. КОМУНІКАЦІЯ

SOCIETY. DOCUMENT. COMMUNICATION

СОЦИУМ. ДОКУМЕНТ. КОММУНИКАЦИЯ

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 9, 2020

ISSN (print) 2518-7600

ISSN (online) 2524-1060

DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9

Соціум. Документ. Комунікація
Society. Document. Communication
Социум. Документ. Коммуникация

Серія «Історичні науки»

Випуск 9, 2020

The collection publishes scientific articles on topical issues of historical science, source studies and special historical disciplines (original research results in the field of scientific discipline of documentation, library and publishing affairs, social communications and socio-humanitarianistic).

For researchers, teachers, postgraduate students, students.

Editorial Board: **Svitlana Orlyk**, Doctor in Historical Sciences, Professor (*Editor-in-Chief*); **Viktor Kuibida**, Doctor in Historical Sciences, Professor (*Managing Editor*); **Olena Isaikina**, Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor (*Executive Assistant*); **Alla Ovsienko** (*technical secretary*).

Responsible Editors: **Ivan Kutsyi**, Doctor in Historical Sciences, Associate Professor; **Mykola Nikolaiev**, Doctor in Historical Sciences, Independent researcher; **Vasil Orlyk**, Doctor in Historical Sciences, Professor; **Natalia Pasichnyk** Doctor in Historical Sciences, Associate Professor; **Renat Rizhniak**, Doctor in Historical Sciences, Professor; **Halyna Sichkarenko**, Doctor in Historical Sciences, Associate Professor; **Andrii Boiko-Gagarin**, Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor; **Alla Zlenko** Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor.

International Editorial Board: **Jelena Kazimianec**, Doctor in Humanities, Associate Professor (Lithuania); **Dileta Jatautaitė**, Doctor in Humanities, Associate Professor (Lithuania); **Volodymyr Menshikov**, Doctor in Sociology, Professor (Latvia).

Recommended for printing by Scientific Council of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» (protocol № 9 of June 25, 2020).

Registered as scientific specialized edition of Ukraine, specialty «Historical Science» (Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017).

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 dated 02.07.2020 and according to the resolution of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine a collection of scientific works «Society. Document. Communication» is included to the List of scientific professional publications of Ukraine, category «B».

Address of the Editorial Board: 08400, Pereiaslav, 30, Sukhomlynskohoho Str., office 312.

e-mail: sdc_redkolegia@ukr.net

Corrector: Maryna Navalna.

English accompaniment: Valentyna Krykun.

Founder and issuer: Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University.

08400, Pereiaslav, 30, Sukhomlynskohoho Str.

Certificate on inclusion to the State Publisher Register: series KB, № 21860-11760 P dated 21.12.2015 p.; series KB, № 23991-13831 P dated 19.06.2019 p.

International information and scientometric data base: Google Scholar, Academic Resource Index – ResearchBib, ULRICHSWEB, National Library of Ukraine after V.I Vernadskiy, Ukrainian Scientific Journals.

У збірнику опубліковані наукові статті з актуальних питань історичної науки, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (оригінальні результати досліджень у галузі документознавства, соціальних комунікацій та соціогуманітаристики).

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів.

Редакційна колегія: **Світлана Орлик**, доктор історичних наук, професор (*головний редактор*); **Віктор Куйбіда**, доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **Олена Ісайкіна**, кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*); **Алла Овсієнко** (*технічний секретар*).

Відповідальні редактори: **Іван Куций**, доктор історичних наук, доцент; **Микола Ніколаєв**, доктор історичних наук, академік; **Василь Орлик**, доктор історичних наук, професор; **Наталія Пасічник**, доктор історичних наук, доцент; **Ренат Ріжняк**, доктор історичних наук, професор; **Галина Січкаренко**, доктор історичних наук, доцент; **Андрій Бойко-Гагарін**, кандидат історичних наук, доцент; **Алла Зленко**, кандидат історичних наук, доцент.

Міжнародна науково-редакційна рада: **Єлена Казимянец**, доктор гуманітарних наук, доцент (Литва); **Дилета Ятаугайте**, доктор гуманітарних наук, доцент (Литва); **Володимир Меньшиков**, доктор соціологічних наук, професор (Латвія).

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 9 від 25 червня 2020 р.).

Наказом Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р. збірник наукових праць «Соціум. Документ. Комунікація». зареєстрований як наукове фахове видання України («Історичні науки»).

Наказом Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. відповідно до рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник наукових праць «Соціум. Документ. Комунікація» внесений до Переліку фахових видань України, категорія «Б».

Адреса редакційної колегії: 08400, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30, к. 312.
e-mail: sdc_redkolegia@ukr.net
Коректор: Марина Навальна.
Англомовний супровід: Валентина Крикун.

Засновник та видавець: Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» 08400, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ, № 21860-11760 Р від 21.12.2015 р.; серія КВ, № 23991-13831 Р від 19.06.2019 р.

Міжнародні інформаційні та наукометричні бази даних: Google Scholar, Academic Resource Index – ResearchBib, ULRICHSWEB, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Українські наукові журнали.

В сборнике публикуются научные статьи по актуальным вопросам исторической науки, источниковедения и специальных исторических дисциплин (оригинальные результаты исследований в области документоведения, социальных коммуникаций и социогуманитаристики).

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов.

Редакционная коллегия: **Светлана Орлик**, доктор исторических наук, профессор (*главный редактор*); **Виктор Куйбида**, доктор исторических наук, профессор (*заместитель главного редактора*); **Елена Исайкина**, кандидат исторических наук, доцент (*ответственный секретарь*); **Алла Овсиенко** (*технический секретарь*)

Ответственные редактора: **Иван Куций**, доктор исторических наук, доцент; **Николай Николаев**, доктор исторических наук, академик; **Василий Орлик**, доктор исторических наук, профессор; **Наталья Пасичник**, доктор исторических наук, доцент; **Ренат Рижняк**, доктор исторических наук, профессор; **Галина Сичкаренко**, доктор исторических наук, доцент; **Андрей Бойко-Гагарин**, кандидат исторических наук, доцент; **Алла Зеленко**, кандидат исторических наук, доцент.

Международный научно-редакционный совет: **Елена Казимянец**, доктор гуманитарных наук, доцент (Литва); **Дилета Ятаутайте**, доктор гуманитарных наук, доцент (Литва); **Володимир Меньшиков**, доктор социологических наук, профессор (Латвия).

Рекомендовано к печати Ученым советом ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» (протокол № 9 от 25 июня 2020 г.).

Приказом Министерства образования и науки Украины № 693 от 10.05.2017 г. сборник научных трудов «Социум. Документ. Коммуникация» зарегистрирован как научное профильное издание Украины («Исторические науки»).

Приказом Министерства образования и науки Украины № 886 от 02.07.2020 г. в соответствии с решением Агтестационной коллегии Министерства образования и науки Украины сборник научных трудов «Социум. Документ. Коммуникация» внесен в Перечень профессиональных изданий Украины, категория « Б ».

Адрес редакционной коллегии: 08400, г. Переяслав, ул. Сухомлинского, 30, к. 312.
e-mail: sdc_redkolegia@ukr.net
Корректор Марина Навальная.
Англоязычное сопровождение Валентина Крикун.

Учредитель и издатель: Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» 08400, г. Переяслав, ул. Сухомлинского, 30.

Свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации: серия КВ, № 21860-11760 Р от 21.12.2015 г.; серия КВ, № 23991-13831 Р от 19.06.2019 г.

Международные информационные и наукометрические базы данных: Google Scholar, Academic Resource Index - ResearchBib, ULRICHSWEB, Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского, Украинские научные журналы.

CONTENT

Boiko-Gagarin Andrii

FALSIFICATION OF SECURITIES IN RUSSIAN EMPIRE.....11

Haliv Mykola, Ohar Anna

BURNING OF THE ORYKHIVCHYK-VILLAGE IN THE
LVIV REGION AS A METHOD OF STRUGGLE
AGAINST THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT
(1944): DOCUMENTARY TESTIMONY.....27

Grigorash Svetlana, Burkivska Lilia, Lesiuk Olha

ADVERTISING AS AN IMPORTANT ASPECT OF
COMMUNICATION.....48

Demianenko Borys, Demianenko Vira

THE CRISIS OF THE LIBERAL-DEMOCRATIC
DOCTRINE OF THE MODERN SOCIETIES
DEVELOPMENT: CHALLENGES FOR UKRAINE.....64

Isaikina Olena, Zlenko Alla

FEATURES OF COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN THE
NETWORK SOCIETY.....99

Kalakura Oleh

MODERN LINGUISTIC AND CULTURAL PROCESSES IN
TERMS OF TRANSFORMATION OF UKRAINIAN
INFORMATION SPACE.....112

Kuleshov Serhii, Barabash Viktoria

DOCUMENTATION SCIENCE AS A SCIENTIFIC AND
EDUCATIONAL DISCIPLINE IN MODERN UKRAINE:
WHAT ARE THE WAYS OF DEVELOPMENT?.....131

Novorodovskyi Valerii INFORMATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION.....	150
Orlyk Svitlana PROPAGANDA OF WAR LOAN BONDS IN THE RUSSIAN EMPIRE ON THE PAGES OF THE «KIEVLYANIN» NEWSPAPER (1916).....	180
Shulha Natalia THE ROLE OF SCIENTIFIC AND EXPERIMENTAL- RESEARCH ACTIVITIES OF M. O. TIULENIEV FOR UKRAINIAN SOCIETY IN THE 30's - 60's OF THE 20th CENTURY.....	200
Yurchenko Olga, Khaletska Lesia INFORMATION MEASURES OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE ON THE IMPLEMENTATION OF THE OVERALL NATIONAL LEGISLATION PROJECT «I HAVE THE RIGHT».....	228

ЗМІСТ

Бойко-Гагарін Андрій

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ЦІННИХ ПАПЕРІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ.....11

Галів Микола, Огар Анна

СПАЛЕННЯ СЕЛА ОРИХІВЧИК НА ЛЬВІВЩИНІ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ (1944 р.): ДОКУМЕНТАЛЬНЕ СВДЧЕННЯ.....27

Григораш Світлана, Бурківська Лілія, Лесюк Ольга

СУЧАСНА РЕКЛАМА ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ КАНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....48

Дем'яненко Борис, Дем'яненко Віра

КРИЗА ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДОКТРИНИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....64

Ісайкіна Олена, Зленко Алла

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....99

Калакура Олег

СУЧАСНІ МОВНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ.....112

Кулешов Сергій, Барабаш Вікторія

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА І НАВЧАЛЬНА ДИЦИПЛІНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЯКІ ШЛЯХИ РОЗВИТКУ?.....131

Новородовський Валерій ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ.....	150
Орлик Світлана ПРОПАГАНДА ОБЛІГАЦІЙ ВІЙСЬКОВИХ ПОЗИК В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «КИЄВЛЯНИН» (1916 р.).....	180
Шульга Наталія РОЛЬ НАУКОВОЇ Й ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО- ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. О. ТЮЛЕНЄВА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В 30-х – 60-х рр. ХХ ст.....	200
Юрченко Ольга, Халецька Леся ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАХОДИ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ З РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОПРОСВІТНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ «Я МАЮ ПРАВО».....	228

СОДЕРЖАНИЕ

Бойко-Гагарин Андрей ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ЦЕННЫХ БУМАГ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	11
Галив Николай, Огар Анна СОЖЖЕНИЕ СЕЛА ОРЕХОВЧИК НА ЛЬВОВЩИНЕ КАК МЕТОД БОРЬБЫ С УКРАИНСКИМ ОСВОБОДИТЕЛЬНЫМ ДВИЖЕНИЕМ (1944 г.): ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО.....	27
Григораш Светлана, Бурковская Лилия, Лесюк Ольга СОВРЕМЕННАЯ РЕКЛАМА КАК СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫЙ КАНАЛ СОЦИАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ.....	48
Демьяненко Борис, Демьяненко Вера КРИЗИС ЛИБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ДОКТРИНЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО СОЦИУМА: ВЫЗОВЫ ДЛЯ УКРАИНЫ.....	64
Исайкина Елена, Зленко Алла ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНОЙ АКТИВНОСТИ В СЕТЕВОМ ОБЩЕСТВЕ.....	99
Калакура Олег СОВРЕМЕННЫЕ ЯЗЫКОВО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА УКРАИНЫ.....	112
Кулешов Сергей, Барабаш Виктория ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЕ КАК НАУЧНАЯ И УЧЕБНАЯ ДИЦИПЛИНА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: КАКИЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ?.....	131

Новородовский Валерий ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ РОССИЙСКОЙ АГРЕССИИ.....	150
Орлик Светлана ПРОПАГАНДА ОБЛИГАЦИЙ ВОЕННОГО ЗАЙМА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «КИЕВЛЯНИН» (1916).....	180
Шульга Наталия РОЛЬ НАУЧНОЙ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО- ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Н. А. ТЮЛЕНЕВА ДЛЯ УКРАИНСКОГО СОЦИУМА В 30-е – 60-е гг. XX в.....	200
Юрченко Ольга, Халецкая Леся ИНФОРМАЦИОННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ МИНИСТЕРСТВА ЮСТИЦИИ УКРАИНЫ ПО РЕАЛИЗАЦИИ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВООСВЕТИТЕЛЬСКОГО ПРОЕКТА «Я ИМЕЮ ПРАВО».....	228

УДК 930=161.2(043)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-11-26>

FALSIFICATION OF SECURITIES IN RUSSIAN EMPIRE

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ЦЕННЫХ БУМАГ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ЦІННИХ ПАПЕРІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Андрій Бойко-Гагарін,

кандидат історичних наук,
завідувач сектором проблем
фондової роботи
e-mail:

boiko.gagarin@gmail.com

ORCID 0000-0003-4610-3665

Національний музей історії
України. вул. Володимирська, 2,
м. Київ, 01001, Україна

Andrii Boiko-Gagarin,

Ph.D. in historical science, head
of the sector of the treasury
funds work problems
e-mail:

boiko.gagarin@gmail.com

ORCID 0000-0003-4610-3665

National Museum of History of
Ukraine. Volodymyrska str. 2,
Kyiv, 01001, Ukraine

ABSTRACT

The problem of counterfeit money manufacturing throughout the history has been acute for any world state. In addition to the intruders money, other tangible assets were attracted – securities, all kinds of documents that gave fashion the opportunity to illegally use tangible goods, property or to receive services without monetary costs. Counterfeits were subject to a variety of documents and securities that could make life easier or to make a profit for individuals. In the criminal cases of the State Historical Archives, evidence of the forgery of promissory notes, government bonds, stocks and bond coupons, as well as postage stamps whose illegal manufacture was equivalent to counterfeiting was retained. On the territory of Ukraine, there have been cases of falsification of:

winning tickets of the 1st domestic state loan, «Freedom Loan» bonds coupons, counterfeit shares of the Putilovsky Factory's Society, coupons of the Moscow Credit Society, Kiev Land Bank. In 1912, rumors of counterfeiting coupons of 4½% of Kharkiv Land Bank mortgage coupons were reported on newspaper counters throughout the Russian Empire.

Fake securities were no less popular than making counterfeit money. Technologically, the degree of complexity was even less, and the potential amounts that could be obtained from counterfeit bills sometimes reached impressive levels, as documented in the sources.

Keywords: *Russian empire, counterfeiting, securities, archival materials, newspaper publications, museum collections.*

Постановка проблеми. Проблема виготовлення фальшивих грошей протягом всієї історії була гострою для будь-якої світової держави. Окрім власне грошей зловмисників приваблювали і інші матеріальні активи – цінні папери, різного роду документи, що давали можливість незаконно скористатись матеріальними благами, майном чи отримати послуги без грошових затрат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність наукового вивчення фінансової історії Російської імперії всебічно обґрунтовано в дослідженнях професора В. Орлика. Вченим вдало визначено стан і перспективи вивчення історії фінансів першої половини XIX ст. (Орлик, 2011-а), визначено методологію дослідження (Орлик, 2011-в), досліджено окремі складові: особливості податкової (Орлик, 2004) та фіскальної політики (Орлик, 2006), архівні матеріали (Орлик, 2011-б) та літературу фінансово-правового характеру (Орлик, 2010).

Проблему фальшування грошей в Австро-Угорській та Російській імперіях вивчено А. Бойко-Гагаріним, визначивши регіональні особливості процесів фальшування грошей (Бойко-Гагарин, 2016: 103-109), питання здійснення фінансових диверсій під час воєн (Kotsur & Voiko-Gagarin, 2019: 66-77;

Орлик & Бойко-Гагарін, 2017: 143-164), технології виготовлення фальшивих монет (Бойко-Гагарін, 2017: 57-58), а також професійну приналежність фальшивомонетників (Бойко-Гагарін, 2020: 69-77).

Метою статті є введення у наковий обіг та аналіз свідчень про підробку цінних паперів в Україні в часи Російсько імперії. В карних справах державних історичних архівів збережено свідчення про фальсифікацію векселів, облігацій державної позики, акцій та купонів облігацій, а також поштових марок, незаконне виготовлення яких прирівнювалось до фальшивомонетництва.

Виклад основного матеріалу. Підробці підлягали *найрізноманітніші документи та цінні папери*, що могли полегшити життя чи надати прибуток окремим особам. 16 грудня 1852 р. Острозькому міському правлінню було доставлено свідчення про місцевого мешканця Павла Крупницького, сина острозького обер-офіцера, наче той зберігає в себе 100 руб. банковий депозитний білет, на що звинувачуваний заявив буцімто отримав його, вигравши у преферанс у невідомих офіцерів під час пікніку за містом в околицях Луцька, Правлінням було вирішено надіслати бланковий білет у Київську контору Державного банку для засвідчення, адже на білеті його номер був нанесений вручну, а не літографським способом, та й сам білет був з минулим терміном отримання грошей. У лютому 1853 р. із Київської контори Державного банку надійшла відповідь, що подібні депозитні білети не вимагають наявності підпису чи номеру, але будуть вилучені як такі, в яких сплив термін використання (ДАРО. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 717. 1852-1862: 19).

3 лютого 1869 р. поліція у м. Бромбергу (нині м. Бидгощ – Б.Г.) затримала літографа на прізвище Ключер який виготовляв фальшиві поштові марки 10 коп. номіналу у кількості 10000 од., причетність до виготовлення яких підтвердили виявлені фарби та літографічний камінь у нього вдома (АРВ. Z. 1416/II. Sygn. 3. 1868-1871: 5).

У 1893 р. у м. Москві було затримано громадянку Євдокію Ф-ву, яка була запідозрена у виготовленні та збуті підроблених *виграшних білетів 1-ого внутрішньої державної позики*, спілником якої виявився раніше судимий за підробку гербових марок прикажчик обмінної лавки цих білетів (Киевлянин. № 69, 1893: 3).

Підробка цінних паперів була не менш популярною, аніж виготовлення фальшивих грошей. Технологічно ступінь складності було навіть дещо меншою, а потенційні суми, які можна було отримати по підробленим вексям інколи досягали вражаючих розмірів, що задокументовано в джерелах

В українській історіографії вексель, як грошовий документ у складі спеціальних галузей історичної науки розглядався здебільшого з колекційної точки зору, зокрема П. Рябченко наголосив на присутності в колекціях боністики окрім грошових знаків також різноманітних чеків, сертифікатів, позичок, облігацій, акцій та векселів (Рябченко, 2003: 282).

Векселем є борговий документ суворо регламентованої форми, що засвідчує безумовне зобов'язання однієї особи сплатити певну суму грошей на користь іншої у вказаний термін. Виходячи з визначення поняття вексель, знаходимо спорідненість його з паперовими банківськими білетами, що при розвинутій економічній системі надає векселю функції обігу. Тому виявлені нами факти підробки векселів заслуговують на окрему увагу.

Український дослідник П. Рябченко, спираючись на матеріали з власної колекції, вказує на найбільш ранній вексель 1881 р., написаний на вексельному папері 1875 р. (Рябченко, 2003: 282), хоча договори з змістом вексельних зобов'язань відомі в Україні набагато раніше (Безпалько, 2016: 58-61).

Рис. 1. Російська імперія. Зразок вексельного 50 руб. паперу (фрагмент). Колекція НМІУ (НМІУ. Інв. № ПГЗ-818)

Роки Першої світової війни характеризуються наявністю у складі грошового обігу окрім, власне, монет та банкнот, і грошових сурогатів. Відомо, що на території України, як засіб платежу та обігу використовувались цінні папери та відрізні купони на отримання прибутку по них. Саме тому поява на грошовому ринку фальшивих цінних паперів, які курсували як замітники грошей в умовах надзвичайних обставин, виявляється цілком логічним та очікуваним. Київська газета «Русській Голос» повідомляє про затримання у м. Вінниці осіб, які збували підробки купонів російської облігації «Займ Свободи»: «**Фальшиві купони.** Вінниця, 11. Вартою заарештована шайка осіб, що збували фальшиві купони займу свободи. У заарештованих відібрано купонів на суму 152,200 руб. Купони привезені з м. Одеси. (У.Т.А.)» (Русській Голос. № 109, 1918: 5).

5 вересня 1897 р. житомирська газета «Волинь» повідомляє про появу на варшавській біржі фальшивих акцій

«Товариства Путилівських заводів», причиною фальсифікації яких редакція газети бачила у нижчій за інші цінні папери номінальній ціні зазначених акцій (Волян. № 155, 1897: 1).

Купони облигацій. Досить частими були замітки про підробку купонів на отримання дивідендів по цінним паперам, які збувались у касах банків для отримання незаконного прибутку. Так, збувальників фальшивих купонів **Московського кредитного товариства** було затримано 1 травня 1911 р. (Южная копейка. № 201, 1911: 3), хоча вже у листопаді цього ж року знову ж у м. Києві затримані Сергій Яковлів та Олексій Козенок – збувальники аналогічних купонів (Южная Копейка. № 394, 1912: 2).

У грудні 1911 р. до декількох київських банків було збуто фальшиві купони 4½ % закладних листів **Харківського земельного банку** терміном до 2 січня 1912 р. на загальну суму 1235 руб. 47 коп. (Южная Копейка. № 360, 1911: 4). Довгий час справу не було розслідувано до кінця, і не виявлено хто головував у виготовленні фальшивих купонів, і саме головне – де відбувалась їх на стільки мистецька та високоякісна підробка. Вже наступного 1912 р. із м. Петербургу до м. Києва на розслідування цієї гучної справи було відправлено слідчого по особливо важливим справам Новосельцева, в той час як по зазначеній справі вже опрацьовувались більше 30 підозрюваних (Киевская Почта. № 1045, 1912: 2). Для конспірації збувальники передавали купони через посильних, одразу зникаючи після передачі йому купонів (Голос Белостока. № 210 (955), 1913: 2). Затримані були фігурантами справи з фальшивими купонами Харківського земельного банку у вересні 1913 р., при обшуку у яких виявлено 56000 купонів (Полтавский Вестник. № 3229, 1913: 3). Затриманих 7 осіб, підозрюваних у виготовленні вказаних купонів, помістили до Лук'янівської в'язниці. Слідством було встановило причетність всіх до підробки купонів на значно більшу суму, аніж було виявлено при спробах збуту – десятки тисяч рублів. Затриманий у м. Варшаві ватажок банди Лапін мав при собі

підроблених купонів на суму 50000 руб. Затриманого Лапіна та його співника Зільберштейна під конвоєм було доставлено до м. Києва, де і встановлено місце знаходження таємної типографії підробки купонів Харківського земельного банку (Южная Копейка. № 1019, 1913: 2). Суд над винними у підробці купонів Харківського земельного банку – О.С. Лопатіним, Л.Ф. Куликівським, братами Я. та Х. Зільберманами, А.О. Веселовським та В.Н. Лапіним відбувся 28 травня 1914 р. у Київському окружному суді (Рада. № 110, 1914: 3). Газета «Аккерманское слово» повідомляє, що після двогодинної наради із присяжними засідателями суд виніс всім виправдовуючий вердикт (Аккерманское слово. № 713, 1914: 3).

23 травня 1912 р. у м. Києві у касі Київського земельного банку по вул. Інститутській, 7 – було затримано конторщика товариства чайної торгівлі «Василь Перлов і Ко» А. Крамського, який збував інший вид підроблених купонів – на цей раз 4½ % облігації державної позики, з закладного листа 8 серії з № 76897 (Киевская Почта. № 1043, 1912: 2).

У грудні 1898 р. у м. Миколаєві було виявлено фабрику з підпільного виготовлення поштових марок номіналом 18 коп. (Южанин. № 277, 1898: 2). Влітку 1911 р. у м. Москві було викрито підпільну фабрику підробки *поштових марок* – повідомляє житомирська газета «Жизнь Воляни» (Жизнь Воляни. № 218, 1911: 4). Декількома роками раніше у м. Москві затримано одеситів, які займались збутом подібних підробок поштових марок (Одесские Новости. № 7186, 1907: 4). Двома роками пізніше підпільних виробників поштових марок номінальною вартістю 7 та 10 коп. виявлено у м. Бердичіві (Южная Молва. № 505 (189), 1913: 3).

Прирівняним до фальшивомонетництва також було виготовлення поштових марок, незаконне виготовлення чи змиття погашення з яких переслідувалось державою. Так, 16 грудня 1911 р. київська газета «Южная Копейка» повідомляє про затримання С. Нелепчука, який збував поштові марки, які

вже були наклеєні та використані, з подальшим змиттям штемпельної фарби (Южная копейка. № 363, 1911: 2). У 1913 р. на деяких залізничних вокзалах м. Санкт-Петербургу були встановлені спеціальні апарати з продажу поштових марок, в яких при опусканні в спеціальний отвір 10 коп. видавали покупцю марку номіналом у 7 коп. та 3 коп. решти. Згодом було виявлено, що невідомими умільцями було опущено в дані апарати металеві кружечки ідентичні розміру 10 коп., отримавши таким шахрайським чином безкоштовно марки та декілька рублів решти мідними монетами (Всеобщая свободолюбивая маленькая газета, 1913: 2).

Ще більше урізноманітнила документи та цінні папери, продовольчі картки та інші види свідоцтва Перша Світова війна. Так, у 1916 р. у м. Києві було затримано крадійку М. Пінчукову, яка займалась збутом підроблених документів на посвідчення особи (Вечерняя Газета. № 1210, 1916: 3), того ж року у м. Гомелі поліцією викрито квартиру І. Бехера, що який виготовляв документи про звільнення від військової повинності (Вечерняя Газета. № 1259, 1916: 4), а в газетах також було повідомлено про організоване в м. Петрограді бюро з продажу підроблених залізничних квитків (Вечерняя Газета. № 1249, 1916: 2).

Висновки. Особливо цікавими є випадки шахрайства навколо збуту фальшивих кредитних білетів, коли довірливим аферистам пропонували придбати якісні підроблені гроші по заниженій ціні, при цьому при здійсненні такої незаконної угоди видавали лише пачки паперу, де верхня та нижня сторони містили справжні банкноти. Підробці підлягали найрізноманітніші документи та цінні папери, що могли полегшити життя чи надати прибуток окремим особам, виграшних білетів 1-ого внутрішньої державної позики, поштових марок, продовольчих карток, свідоцтв, паспортів, векселів тощо. Численними в тогочасній пресі виявились також повідомлення про виготовлення підробок цінних паперів та грошових сурогатів. Підробка цінних паперів була не менш

популярною, аніж виготовлення фальшивих грошей. Технологічно ступінь складності було навіть дещо меншою, а потенційні суми, які можна було отримати по підробленим вексялям інколи досягали вражаючих розмірів, що задокументовано в джерелах.

У грудні 1911 р. у декілька київських банків було збуто фальшиві купони 4½% закладних листів Харківського земельного банку. Справа збувальників цих купонів набула значного резонансу та із різними деталями і доповненнями публікувалась в газетах різних міст України. Із погіршенням соціального стану населення в результаті величезних видатків на Першу Світову війну, для населення вводяться продовольчі картки, які також підроблялися (Маленькие Одесские новости, 1916: 3).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

1. Archiwum Panstwowe m.st Warszawy (APW). Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 3. Секретное дело о распространении польским выходцем Адамом Богушем фальшивых кредитных русских билетов. Rok 1868–1871. Str. 5.

2. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 717. Справа про виявлення підложного депозитного білету вартістю в 100 рублів у сина обер-офіцера Крупицького. Рік 1852–1862. Арк. 19.

Музейні матеріали

3. Національний музей історії України. Російська імперія. Зразок вексельного паперу 50 руб. Інв. № ПГЗ–818;

Періодичні видання (газети)

4. Афера с купонами. Южная Копейка. № 360. 13 декабря. Киев, 1911. С. 4.

5. В последнее время нередко попадаются...Южанин. № 277. 17 декабря. Николаев, 1898. С. 2.
6. К сбыту фальшивых купонов. Киевская Почта. № 1045. 25 мая. Киев, 1912. С. 2.
7. Ловкое мошенничество. Всеобщая свободолюбивая маленькая газета С.-Петербургу. № 87. 20 апреля. Санкт-Петербург, 1913. С. 2.
8. Мошенничество с билетами 1-го внутреннего займа. Киевлянин. № 69. 10 марта. Киев, 1893. С. 3.
9. Мошенничество с марками. Южная копейка. № 363. 16 декабря. Киев, 1911. С. 2.
10. Мошенничество. Голос Белостока. № 210 (955). четверг, 12 сентября. Белосток, 1913. С. 2.
11. Одесситы Захарович, Драбкин и Грановский...Одесские Новости. № 7186. 22 марта. Одесса, 1907. С. 4.
12. Подделка жел.-дорожных билетов. Вечерняя Газета. № 1249. 16 ноября. Киев, 1916. С. 2.
13. Подделка купонов. Южная Копейка. № 1019. 8 ноября. Киев, 1913. С. 2.
14. Подделка путиловских акций. Волянь. № 155. 5 сентября. Житомир, 1897. С. 1.
15. Подделка сахарных карточек. Маленькие Одесские новости. № 1178. 11 (24) ноября. Одесса, 1916. С. 3.
16. Поддельватели купонов. Киев. Полтавский Вестник. № 3229. 19 сентября. Киев, 1913. С. 3.
17. Сбыт поддельных купонов. Аккерманское слово. № 713. 20 мая. Аккерман, 1914. С. 3.
18. Справа про фальшиві купони. Рада. № 110. субота, 17-го Мая (29 травня). Київ, 1914. С. 3.
19. Фабрика фальшивых купонов. Южная Копейка. № 394. 20 января. Киев, 1912. С. 2.
20. Фабрикация документов для освобождения от воинской повинности. Вечерняя Газета. № 1259. 26 ноября. Киев, 1916. С. 4.
21. Фабрикация поддельных документов. Вечерняя Газета. № 1210. 8 октября. Киев, 1916. С. 3.

22. Фабрикация фальшивых марок. Жизнь Воыни. № 218. 28 августа. Житомир, 1911. С. 4.
23. Фальшивые купоны. Киевская Почта. № 1043. 23 мая. Киев, 1912. С. 2.
24. Фальшивые купоны. Русскій Голос. № 109. 13 октября. Киев, 1918. С. 5.
25. Фальшивые купоны. Южная копейка. № 201. 29 июня. Киев, 1911. С. 3.
26. Фальшивые марки. Южная Молва. № 505 (189). 5 сентября. Бердичев, 1913. С. 3.

Література

27. Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignments in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77
28. Безпалько В.В. Вексельні зобов'язання в грошовому обороті Волині другої половини XVI ст. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 58–61.
29. Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банкаўскі веснік. № 12 [653]. Мінск, Снежань 2017. С. 57–58.
30. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103-109.
31. Бойко-Гагарин А.С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9
32. Орлик В.М. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Ізмаїл, 2011. С. 96–108.

33. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 18. Київ, 2011. С. 59–64.

34. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. Історія науки і біографістика. 2010. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

35. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. № 13. С. 97–110.

36. Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в “аграрній” історіографії. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 27. К.: Інститут історії НАН України, 2004. С. 224–239.

37. Орлик В.М. Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві. Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Вип. 1. Кіровоград: КНТУ, 2011. С. 98–110.

38. Орлик С.В. & Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Київ, 2017. С. 143–164.

39. Рябченко П. Вексель. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам’яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 282.

REFERENCES

1. Bezpalko, V. V. (2016) *Vekselni zoboviazannia v hroshovomu oboroti Volyni druhoi polovyny XVI st.* [Bills in the monetary circulation of Volyn in the second half of the XVI century.]. Abstract

of papers: *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky*. pp. 58-61 [in Ukrainian].

2. Boiko-Haharin, A. S. (2020) *Profesiina prynalezhnist falshyvomonetnykiv v ser. XIX – poch. XX st.* [The professional identity of the money counterfeiters in the middle of the XIX cent. – the beginning of the XX cent.]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. (41). 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9 [in Ukrainian].

3. Bojko-Gagarin, A. S. (2017) *Fal'sifikacija monet i banknot v Pol'she do 1917 goda po materialam ukrainskoj gazetnoj periodiki* [Falsification of coins and banknotes in Poland until 1917 according to the materials of the Ukrainian newspaper periodicals]. Abstract of papers: *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice* (pp. 103-109). Bialystok [in Russian].

4. Bojko-Gagarin, A. S. (2017) *Polovina matricy fal'shivomonetchika dlja poddelki rublja Nikolaja II Romanova* [Half of the counterfeit matrix for the forgery of the ruble by Nikolai II Romanov]. *Bankaŭski vesnik*, 12 (653), 57-58 [in Russian].

5. Kotsur, V. P. & Boiko-Gagarin, A. S. (2019) *Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land)*. *East European historical bulletin* (11). 66-77 [in English].

6. Orlyk, S. V. & Boiko-Haharin, A. S. (2017) *Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny* [The money counterfeit during the WWI]. *Ukrainskyi numizmatychni shchorichnyk* (1). 143-164 [in Ukrainian].

7. Orlyk, V. (2006). *Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st.* [Yegor Kankrin and the fiscal policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the second quarter of the nineteenth century]. *Spetsialni istorychni dystsypliny:pytannia teorii ta metodyky* [Special Historical Disciplines: Theory and Methodology]. 13. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. 97-110 [in Ukrainian].

8. Orlyk, V. M. (2004) *Problemy istorii podatkovoi polityky Rosiiskoi imperii v ukrainskomu seli kintsia XVIII – pochatku XX st. v "ahraryi" istoriohrafii*. [The problems of the history of the tax policy of the Russian empire in the Ukrainian suburb in the end

of the XVIII – the beginning of the XX cent in the “agricultural” historiography]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. [The history of Ukraine. Unknown names, events and facts] (27). 224-239 [in Ukrainian].

9. Orlyk, V. M. (2010). *Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennia problem finansovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st.* [The Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire in the late 18th early 20th century]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of Science and Biografistica] (2) [in Ukrainian].

10. Orlyk, V. M. (2011) *Derzhavni finansy Rosiiskoi imperii pershoi polovyny XIX st.: stan ta osnovni tendentsii*. [The state finances of the Russian Empire in the first half of the XIX cent.: the current state and perspectives]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. [The scientific bulletin of the Izmail state humanity university]. (30). 96-108. Izmail [in Ukrainian].

11. Orlyk, V. M. (2011) *Fondy ministerstva finansiv u Rosiiskomu derzhavnomu istorychnomu arkhivi*. [The funds of the Ministry of Finance in the Russian state historical archives]. *Studii z dokumentoznavstva, arkhivoznavstva ta spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky*. [The documentological, archival studies and the special branches of the historical science] (1). 98-110 [in Ukrainian].

12. Orlyk, V. M. (2011). *Do pytannia metodolohii doslidzen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii* [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.* [The problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries]. 18. 59-64 [in Ukrainian].

13. Riabchenko, P. (2003) *Veksel*. [The bill]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* (10). Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Проблема виготовлення фальшивих грошей протягом всієї історії була гострою для будь-якої світової держави. Окрім власне грошей, зловмисників приваблювали і інші матеріальні активи – цінні папери, різного роду документи, що давали можливість незаконно скористатись матеріальними благами, майном чи отримати послуги без грошових затрат. Підrobці підлягали найрізноманітніші документи та цінні папери, що могли полегшити життя чи надати прибуток окремим особам. В карних справах державних історичних архівів збережено свідчення про фальсифікацію векселів, облігацій державної позики, акцій та купонів облігацій, а також поштових марок, незаконне виготовлення яких прирівнювалось до фальшивомонетництва. На території України були зафіксовані випадки фальсифікації: виграшних білетів 1-ого внутрішньої державної позики, купонів облігацій «Позика Свободи», фальшивих акцій «Товариства Путилівських заводів», купонів Московського кредитного товариства, Київського земельного банку. У 1912 році на шпальтах газет по всій Російській імперії повідомлялось про гучну справу фальсифікації купонів 4½ % закладних листів Харківського земельного банку.

Підrobка цінних паперів була не менш популярною, аніж виготовлення фальшивих грошей. Технологічно ступінь складності було навіть децю меншою, а потенційні суми, які можна було отримати по підrobленим вексялям інколи досягали вражаючих розмірів, що задокументовано в джерелах.

Ключові слова: Російська імперія, фальшивомонетництво, цінні папери, архівні матеріали, газетні видання, музейні колекції.

АННОТАЦИЯ

Проблема изготовления фальшивых денег на протяжении всей истории была острой для любого

государства. Кроме собственно денег, злоумышленников привлекали и другие материальные активы – ценные бумаги, различного рода документы, дававшие возможность незаконно воспользоваться материальными благами, имуществом или получить услуги без денежных затрат. Подделке подлежали такие документы и ценные бумаги, которые могли облегчить жизнь или предоставить прибыль отдельным лицам.

В уголовных делах государственных исторических архивов сохранены свидетельства о фальсификации векселей, облигаций государственного займа, акций и купонов облигаций, а также почтовых марок, незаконное изготовление которых приравнивалось к фальшивомонетничеству. На территории Украины зафиксированы случаи фальсификации выигрышных билетов первого внутреннего государственного займа, купонов облигаций «Заем Свободы», фальшивых акций «Общества Путиловских заводов», купонов Московского кредитного общества, Киевского земельного банка. В 1912 году на страницах газет по всей Российской империи сообщалось о громком деле фальсификации купонов 4½% закладных листов Харьковского земельного банка.

Подделка ценных бумаг была не менее популярной, чем изготовление фальшивых денег. Технологическая степень сложности была даже несколько меньше, а потенциальные суммы, которые можно было получить по поддельным векселям, иногда достигали впечатляющих размеров, что задокументировано в источниках.

Ключевые слова: Российская империя, фальшивомонетничество, ценные бумаги, архивные материалы, газетные издания, музейные коллекции.

УДК 94(477.8):355«1944»

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-27-47>

**BURNING OF THE ORYKHIVCHYK-VILLAGE IN THE
LVIV REGION AS A METHOD OF STRUGGLE AGAINST
THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT (1944):
DOCUMENTARY TESTIMONY**

**СПАЛЕННЯ СЕЛА ОРИХІВЧИК НА ЛЬВІВЩИНІ ЯК
МЕТОД БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ ВИЗВОЛЬНИМ
РУХОМ (1944 р.): ДОКУМЕНТАЛЬНЕ СВДЧЕННЯ**

**СОЖЖЕНИЕ СЕЛА ОРЕХОВЧИК НА ЛЬВОВЩИНЕ
КАК МЕТОД БОРЬБЫ С УКРАИНСКИМ
ОСВОБОДИТЕЛЬНЫМ ДВИЖЕНИЕМ (1944 г.):
ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО**

Микола Галів,

доктор педагогічних наук,

доцент кафедри історії

України

halivm@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID: F-3855-2018

Scopus profile: ID 57212151942

Дрогобицький державний

педагогічний університет

імені Івана Франка,

вул. Івана Франка, 24,

м. Дрогобич, Львівська обл.,

Україна, 82100

Mykola Haliv,

Doctor of Pedagogical

Sciences,

Associate Professor of

Department of

History of Ukraine

halivm@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID: F-3855-2018

Scopus profile: ID

57212151942

Ivan Franko Drohobych State

Pedagogical University,

24 Ivana Franka street,

Drohobych, Lviv region,

Ukraine, 82100

Анна Озар,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри філологічних
дисциплін та методики їх

викладання

annaogar@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4917-8008>

ResearcherID: 1955395

Дрогобицький державний

педагогічний університет

імені Івана Франка,

вул. Івана Франка, 24,

м. Дрогобич, Львівська обл.,

Україна, 82100

Anna Ohar,

Candidate of Philological
Sciences,

Associate Professor of

Department of Philology

and methods of their teaching

annaogar@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4917-8008>

ResearcherID: 1955395

Ivan Franko Drohobych State

Pedagogical University,

24 Ivana Franka street,

Drohobych, Lviv region,

Ukraine, 82100

ABSTRACT

The purpose of the article is to analyze and publish a document entitled «Report on the results of the investigation the arson of Orykhivchyk-village, Pidkamensky district». It is dated November 15, 1944. The author of the document was the Deputy Chief of the NKVD in the Lviv region, major Tupalov. The report was intended for the Chief of the NKVD Department in the Lviv region, E. Hrushko. The document is stored in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine and is introduced into scientific circulation for the first time. The document presents the initial results of the investigation the arson of Orykhivchyk-village in the Lviv Region on October 30, 1944 by Soviet officials. The investigation was carried out by major Tupalov, Deputy Prosecutor of the Lviv Region Kovalenko, and Deputy Chief of the Department of the People's Commissariat of Justice of the Lviv Region. The report consists of two parts: a) notification of the circumstances of the arson of the village; b) a brief description of Orykhivchyk. The document reveals the circumstances of the case, the names of the initiators of the punitive operation and, most importantly, their

motives. Based on the logical and semantic analysis of the source, it is established that the report is an attempt to mitigate the guilt of Soviet officials, to some extent to acquit them of the crime. We consider the «Report...» an important and representative historical source for the history of the Soviet repressive system in the western regions of Ukraine, as well as for the history of Orykhivchyk-village in the mid-twentieth century. The document is published in the original language (Russian) in compliance with the necessary archaeographic requirements.

At the same time, the article outlines the tendency of the Soviet authorities to use the burning of villages or individual farms as a method of combating the Ukrainian liberation movement. The facts of application of this method in the western regions of Ukraine are given. It is noted that most often the Soviet authorities resorted to burning villages in late 1944 – early 1945.

Keywords: *Orykhivchyk-village, Soviet repressions, Lviv region, Ukrainian liberation movement, NKVD.*

Постановка проблеми. Дослідження різних аспектів репресивної діяльності радянського тоталітарного режиму на теренах західних областей України й досі залишається актуальним завданням з огляду на появу усе нових документальних матеріалів. Останні потребують належного опрацювання, наукової систематизації та узагальнення. Серед нещодавно віднайдених документів викликають увагу ті, що упривнюють методи репресій, які використовувалися радянськими властями проти населення західноукраїнських земель у 1940-х рр. Одним із методів було спалення найбільш охоплених оунівським підпіллям сіл. Саме таким чином було майже повністю знищено село Орихівчик (Орехівчик, до 1989 р. – Орхівчик) Підкамінського, а зараз – Бродівського району Львівської області. До нашого часу дійшов документ, який виявляє подробиці проведеної екзекуції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методи репресій радянських властей щодо населення західних

областей України у перші повоєнні роки (1944 – 1953) досліджували І. Білас (Білас, 1994), Т. Вронська (Вронська, 2008), Й. Надольський (Надольський, 2008), О. Сушук (Сушук, 2009), І. Патер (Патер, 2013) та ін. Про репресивні дії радянських властей в західноукраїнському регіоні у перші повоєнні роки, наслідком яких неодноразово ставало спалення сіл або окремих селянських господарств, писали С. Макарчук (Макарчук, 2002), Ю. Киричук (Киричук, 2003), М. Романюк (Романюк, 2016), В. Ільницький (Ільницький, 2016), Р. Попп (Попп, 2017). Однак про спалення с. Орихівчик наразі детально не йшлося в історичній літературі, хоча певні документальні дані були відомі дослідникам (Літопис УПА. Т. 24). Проте документ, який аналізується і публікується у цій статті, наразі не був об'єктом дослідницької уваги і вперше вводиться до наукового обігу¹.

Мета розвідки – проаналізувати та опублікувати документ до історії знищення радянськими властями с. Орихівчик на Львівщині (1944).

Виклад основного матеріалу. До нашого часу дійшов цікавий російськомовний машинописний документ під назвою «Доповідна записка про результати розслідування підпалу села Орихівчик Підкаменського району». Він позначений грифом «Таємно» і датований 15 листопада 1944 р. Автором документа був заступник начальника Управління НКВС у Львівській області майор міліції Тукалов. Доповідна записка призначалася для начальника Управління НКВС у Львівській області Є. Грушка. Документ зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4: 123–123зв).

У документі викладені первинні результати розслідування у справі підпалу радянськими функціонерами с. Орихівчик, що відбулося 30 жовтня 1944 р. Загалом

---

¹ Необхідно відзначити, що зазначений документ був віднайдений в Галузевому державному архіві Служби безпеки України доктором історичних наук, професором Василем Ільницьким і з його дозволу публікується нами у цій статті, за що висловлюємо йому подяку.

доповідна записка складається з двох частин: а) повідомлення про обставини підпалу села; б) короткої характеристики с. Орихівчик.

У першій частині документу йдеться про встановлені результати розслідування, здійсненого самим майором Тукаловим, заступником прокурора Львівської області Коваленком та заступником начальника Управління Народного комісаріату юстиції Львівської області Депутатом. Згідно з ними, 29 жовтня 1944 р. у с. Орихівчик під час проведення сесії сільської ради дві невідомі особи вбили заступника голови виконавчого комітету (далі – виконком) Підкамінської районної ради депутатів трудящих Олександра Мельника. У відповідь на цей «терор з боку бандитів» та враховуючи «політичну неблагонадійність жителів села», керівники районних організацій вирішили спалити все поселення. 30 жовтня 1944 р. в Орихівчик виїхали голова Підкамінського районного виконкому Нечипоренко, завідувач військовим відділом районного комітету КП(б)У Соловійов, завідувач районним фінансовим відділом Черниш, завідувач районним земельним відділом Іванков, начальник районного відділу НКВС Лекарєв, прокурор району Макогон, старший уповноважений районного відділу НКВС Погребицький, старший уповноважений районного відділу НКДБ Калениченко, помічник оперуповноваженого районного відділу НКДБ Радченко, начальник штабу винищувального батальйону Дудник разом з 20 бійцями цього ж батальйону та чотирма працівниками районного військкомату. За вказівкою зазначених керівників районних організацій бійці винищувального батальйону трасувальними кулями з кулеметів підпалили декілька будинків. З огляду на вітер, вогонь перекинувся на сусідні будівлі, внаслідок чого згоріло 45 будинків разом з господарськими будівлями. Серед спалених хат 14 будинків належали сім'ям червоноармійців. Згідно з документом, проведена операція не привела до людських жертв (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4: 123).

Звісно, спалення будинків селян, мобілізованих до Червоної армії, особливо непокоїло комісію. Цей факт різко підривав авторитет радянських властей, особливо в умовах й без того вкрай проблематичної мобілізації місцевого населення. Тож майор Тукалов запевняв свого керівника у тому, що сім'ї червоноармійців розселені в сусідніх селах і районний виконком надав їм матеріальну допомогу картоплею та іншими продуктами (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4: 123).

Водночас у доповідній записці зроблено спробу пояснити мотиви дій радянських функціонерів. Комісія після розмови з головою районного виконкому Нечипоренком та секретарем районного комітету КП(б)У Котовим, з'ясувала, що офіційного, задокументованого рішення про спалення Орихівчика ухвалено не було, однак усі члени бюро районного комітету компартії висловилися саме за такий спосіб покарання мешканців села за загибель О. Мельника. Крім того, з'ясувалося, що Котов, обґрунтовуючи необхідність «репресії вогнем», зіслався на слова першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова: «...якщо бандити чинять опір і вбивають представників влади – спалювати їх хати». Майор Тукалов вважав, що саме ці слова Котова послужили приводом для прийняття рішення спалити с. Орихівчик (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4: 123–123зв).

Надалі у доповідній записці Тукалова помітна спроба виправдати дії радянських функціонерів. Для початку він запевнив, що Нечипоренко, Котов, Лекареєв та інші визнають своє помилку. Відтак намагався скласти позитивну характеристику своєму колезі Лекареєву, який, начебто «винятково переживає вчинену ним помилку участі, а по суті й виконання незаконного рішення районного керівництва в спаленні села Орихівчик». За словами Тукалова, начальник районного відділу НКВС веде активну боротьбу з «оунівським бандитизмом», та ще й має хороші відгуки районного керівництва про свою роботу (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4: 123зв).

Одначе, більш вагома, хоч і прихована спроба виправдати репресію щодо селян, помітна у складеній Тукаловим короткій характеристиці Орихівчика. Для початку він наголосив, що зі 127 будинків села ще німцями було спалено 47 і частково зруйновано 30 споруд. А 30 жовтня 1944 р. було спалено 45 хат, 30 залишилося (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4: 123зв). Тут бачимо вияв маніпулятивної аргументації: нацисти палили це село першими і завдали більшої шкоди, ніж представники радянської влади.

Надалі автор доповідної записки начебто у фактологічному описі подає, по суті, негативну (з погляду представника радянських властей) оцінку політичних поглядів мешканців Орихівчика. Селян слід було відселити з прифронтової смуги, але це не вдалося зробити (мабуть, через опір мешканців). Багато селян ще й перейшли через лінію фронту – «до німців». Крім того, в селі провалилася мобілізація: зі 100 осіб до військкомату з'явилося лише 7, а решту доводилося хапати шляхом облав. І нарешті бачимо спробу показати «бандитське обличчя» Орихівчика: 15 осіб знаходяться в УПА; здійснюється терор проти поляків; у селі квартирував великий відділ (сотня або курінь) УПА; повстанці або підпільники забрали з села зібраний для потреб радянських властей хліб (прихований натяк на те, що це сталося не без допомоги місцевих мешканців); у селі вбито заступника голови районного виконкому (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4: 123зв). У цьому «викладі фактів» насправді помітні осудливі оцінки села й прихована маніпулятивна аргументація: селяни Орихівчика підтримують український визвольний рух, а тому проведена 30 жовтня 1944 р. репресивна акція є, до певної міри, виправданою, закономірною.

Відзначимо, що проведена радянськими властями операція знайшла відгук у повстанських звітах. Зокрема, у «Вістях з терену Золочівщини за жовтень 1944 р.», йшлося таке: «Дня 30.Х.[19]44 р. в часі мітінгу в с. Орехівчику незнаний тип підійшов до сцени і пострілом з фінки вбив

прелігента. На другий день большевики спалили ціле село» (Літопис УПА. Нова серія. Т. 24, 2014: 115). Як бачимо, на час складення звіту (не раніше 20 листопада 1944 р.) українські підпільники та повстанці нічого не знали про виконавця замаху на О. Мельника як і про точні дати замаху та спалення села. Цілком можливо, що атентат на О. Мельника здійснили особи, які не мали стосунку до ОУН.

Загалом, мешканці с. Орихівчик брали активну участь у визвольній боротьбі, на що вказував і майор Тукалов. Щоправда, серед відомих на сьогодні членів ОУН та вояків УПА з Підкамінського району Львівської області не виявлено вихідців із цього села (Літопис. УПА. Т. 36, 2002: 730–738). У довіднику М. Горбала згадується лише один повстанець – Михайло Місюра (Літопис УПА. Бібліотека. Т. 5, 2003: 170). Проте, чимало орихівчан все ж діяли в підпіллі ОУН та відділах УПА, про що маємо й непрямі відомості. Ще у вересні 1944 р. з Орихівчика було виселено до Іркутської області Росії сім'ю Марії Салабай, оскільки один із членів родини воював у рядах УПА. Подібна доля спіткала родини Андрія, Марти, Софії Музичок, Марії Матяж та Петра Музички у березні 1946 р., які потрапила до Красноярського краю (Реабілітовані історією, 2014: 592, 608, 609–610, 666), а також родину Ганни Матяж, котру у жовтні 1947 р. виселено до Кемеровської області Росії (Реабілітовані історією, 2014: 591–592, 608, 609–610, 666).

У квітні 1946 р. до 10 років виправно-трудових таборів було засуджено повстанця з цього ж села Дмитра Колоса, а його родину наступного року виселено до Кемеровської області (Реабілітовані історією, 2014: 526) У жовтні 1947 р. під час сумнозвісної операції «Захід» з села було вивезено родини Михайла Коса, Параскевії Дубини, Марії Гнип, члени яких мали стосунок до визвольного руху (Літопис УПА. Нова серія, Т. 24, 2014: 335; Реабілітовані історією, 2014: 472, 473). Українськими повстанцями були члени сімей Івана та Ганни Дзвіник, Ганни Горбаль-Саган, яких у березні 1950 р. виселено до Хабаровського краю Росії (Реабілітовані історією, 2014: 432, 459). 17 травня 1950 р. оперуповноважений РВ МВС

Молдавкін в Орихівчику заарештував селян: Івана Сагана, Василя Чумака, Григорія Сагана, Григорія Мартинюка, Івана Музичку, Івана Різника, Григорія Сагана, Василя Польового, Андрея Букая, Івана Букая. Їх відправили до Львова, де під час слідства закидали співпрацю з повстанцями (Літопис УПА. Нова серія, Т. 24, 2014: 723). Відомо, що Військовий трибунал військ МВС у січні 1951 р. засудив Г. Мартинюка, В. Польового, Й. Різника М. Сагана, В. Чумака до 25 років виправно-трудових таборів (Реабілітовані історією, 2014: 581–582, 643, 654–655, 665, 736).

На теренах Орихівчика інколи відбувалися бої між повстанцями та радянськими силовиками. У бою з радянськими військовиками в квітні 1945 р. у с. Орихівчик загинув Стефан Фігун («Сокіл») – бойовик куща (Літопис УПА. Нова серія, Т. 24, 2014: 831). 26 червня 1950 р. відбулася облава радянських спецорганів на поля і лісочки в околиці сіл Орихівчик, Вербівчик і Стиборівка (Літопис УПА. Нова серія, Т. 24, 2014: 723). Щоправда, деякі мешканці Орихівчика співпрацювали з органами МДБ. Так, 28 липня 1949 р. бойовики референтури Служби безпеки (далі – СБ) Підкаміньського районного проводу ОУН ліквідували орихівчанина Гавриїла Музичку за співпрацю з МДБ (Літопис УПА. Нова серія, Т. 23, 2013: 855–856). Крім того, СБ ОУН підозрювала у виконанні функцій «секретних освідомителів» МДБ таких мешканців с. Орихівчик: Максима Салабая, Анну Салабай, Федора Музичку (Літопис УПА. Нова серія, Т. 23, 2013: 727–728, 834–835, 851–853).

Відзначимо, що с. Орихівчик було не єдиним поселенням на західних теренах України, щодо якого радянські репресивні органи застосували такий метод покарання і залякування як спалення будівель. Так, 13 вересня 1944 р. бійці винищувального батальйону чисельність 150 осіб під час облави в селі Миколаїв неподалік Бібрки спалили п'ять господарств (Сергійчук, 1998: 141). Згідно з дослідженням М. Романюка, 13 вересня 1944 р. енкавеєсівцями на Львівщині було спалено 29 господарств у с. Баймаки Буського району, а

15 вересня – повністю спалено с. Лабач Олеського району (Романюк, 2016: 191). 21 жовтня 1944 р. працівники Судовишнянського районного відділу НКВС Дрогобицької області спалили 12 хат у селах Орховичі, Голодівка, Дидятичі та Дмитровичі (Сергійчук, 1998: 171). 22 жовтня 1944 р. війська НКВС (60 осіб) на чолі з майором Полянським вчинили розправу над мешканцями с. Кривеньки Пробіжнянського району Тернопільської області, внаслідок чого було розстріляно 10 осіб та спалено 45 хат разом із надвірними будівлями (Білас, Т. 2, 1994: 576, 580–581; Сергійчук, 1998: 165). 26 жовтня 1944 р. начальник районного відділу НКВС Великоборківського району Костишев разом з бійцями винищувального батальйону підпалив 14 господарств на хуторі Рожня Тернопільської області (Білас, Т. 2, 1994: 577). 17 листопада того ж року у с. Задарів Коропецького району на Тернопільщині група працівників НКВС спалила п'ять хат, а в с. Красіїв – 117 селянських господарств. 10 січня 1945 р. група працівників Рудківського районного відділу НКВС Дрогобицької області спалила у с. Чайковичі 9 дворів (Сергійчук, 1998: 234–236). У с. Тисовець Славського району Дрогобицьчини у березні 1945 р. було спалено три хати (Сергійчук, 1998: 264).

Наводити таких фактів можна безліч. Вони засвідчують активне використання радянськими репресивно-каральними органами спалення сіл (або частини сіл) як методу боротьби з українським визвольним рухом. Звісно, в умовах Другої світової війни такі акції були непоодиноким явищем. Лише німецькі окупанти знищили в Україні понад 300 сіл. До таких же кроків вдавалося польське підпілля щодо українських сіл Закерзоння. Вочевидь, ці методи перейняли й радянські власті, ведучи боротьбу проти структур ОУН і відділів УПА на теренах західних областей України. Найчастіше метод спалення сіл застосовувався радянськими властями наприкінці 1944 – початку 1945 рр.

Висновки. Отже, публікований документ “Доповідна записка про результати розслідування підпалу села Орховчик

Підкаменського району” датований 15 листопада 1944 р. У документі представлені початкові результати розслідування у справі підпалу радянськими службовцями різних установ с. Орихівчик на Львівщині 30 жовтня 1944 р. Доповідна записка складається з двох частин: а) повідомлення про обставини підпалу села; б) короткої характеристики с. Орихівчик. Документ виявляє обставини справи, прізвища ініціаторів каральної операції та, що найважливіше, їхні мотиви. Водночас у доповідній записці помітна спроба пом’якшити провину радянських функціонерів, до певної міри виправдати їх за вчинений злочин. Вважаємо «Доповідну записку...» важливим і репрезентативним історичним джерелом до історії діяльності радянської репресивної системи в західних областях України, а також до історії села Орихівчик середини ХХ ст. Документ публікується мовою оригіналу (російською) з дотриманням необхідних археографічних вимог.

Документ

**Доповідна записка начальнику Управління НКВС
Львівської області Є. Грушку про результати
розслідування підпалу села Орихівчик Підкаменського
району Львівської області (15 листопада 1944 р.)**

СЕКРЕТНО
НАЧАЛЬНИКУ УПРАВЛЕНИЯ НКВД ПО
ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ
КОМИССАРУ МИЛИЦИИ 2-ГО РАНГА
Тов. ГРУШКО

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
«О результатах расследования поджога села Ореховчик
Подкаменского района»

Согласно Вашему распоряжению, совместно с заместителем обл. прокурора тов. КОВАЛЕНКО, заместителем начальника НКЮ тов. ДЕПУТАТ 12–13-го ноября 1944 года

расследовал обстоятельства поджога села Ореховчик Подкаменского района. Расследованием установлено:

29-го октября 1944 года в селе Ореховчик во время проведения сессии сельского совета в помещении сельсовета неизвестными двумя бандитами был убит заместитель председателя исполкома Подкаменского Районного Совета Депутатов Трудящихся МЕЛЬНИК Александр Афанасьевич.

В ответ на проявленный террор со стороны бандитов, учитывая политическую неблагонадежность жителей села Ореховчик, руководители Районных организаций решили сжечь указанное село.

30-го октября 1944 года в село Ореховчик выезжали:

1. Председатель райисполкома – НЕЧЕПОРЕНКО
2. Зав. военным отделом райкома КП/б/У – СОЛОВЬЕВ
3. Зав. райфинотделом – ЧЕРНЫШ
4. Зав. райземотделом – ИВАНКОВ
5. Начальник РО НКВД – ЛЕКАРЕВ
6. Районный прокурор – МАКОГОН
7. Старший оперуполномоченный РО НКВД – ПОГРЕБИЦКИЙ
8. Старший оперуполномоченный РО НКГБ – КАЛЕНИЧЕНКО
9. Пом. оперуполномоченного РО НКГБ – РАДЧЕНКО
10. Нач. штаба истребительного батальона – ДУДНИК

до 20-ти бойцов истребительного батальона и четыре работника райвоенкомата.

В присутствии перечисленных руководителей районный организаций по их указанию бойцами истребительного батальона трассирующими пулями из пулеметов было подожжено несколько домов, а при наличии ветра огонь перебросился на соседние строения, в результате чего сгорело 45 домов с надворными постройками, среди них 14 домов, принадлежащих семьям красноармейцев. Человеческих жертв не было.

Все семьи красноармейцев расселены в соседних селах района и последним райисполкомом выдана материальная помощь картофелем и другими продуктами.

На мой вопрос заданный председателю райисполкома тов. НЕЧЕПОРЕНКО и секретарю райкома КП/б/У тов. КОТОВУ «Принималось ли какое решение райкома и райисполкома в отношении села Ореховчик», НЕЧЕПОРЕНКО и КОТОВ в присутствии зам. обл. прокурора тов. КОВАЛЕНКО заявили, что официально решения не было вынесено, но по существу все члены бюро райкома высказали свое мнение сжечь село Ореховчик в наказание за убийство зам. пред. райисполкома.

В беседе с командиром 4-го кавэскадрона 18-го кавполка войск НКВД капитаном тов. ЛАРЕНЦЕВЫМ дислоцирующимся в пос. Подкамень, последний заявил, что после убийства бандитами зам. пред. райисполкома – МЕЛЬНИКА, секретарь райкома КП/б/У тов. КОТОВ говорил, ссылаясь на установку Н. С. ХРУЩЕВА, «если бандиты сопротивляются и убивают представителей власти – сжигать их хаты».

Как видно, высказанные тов. КОТОВЫМ слова и послужили поводом к принятию решения сжечь село Ореховчик.

В настоящее время все районные руководители в том числе пред. райисполкома тов. НЕЧЕПОРЕНКО, секретарь КП/б/У тов. КОТОВ, начальник РО НКВД тов. ЛЕКАРЕВ и другие признают свою ошибку.

Тов. ЛЕКАРЕВ исключительно переживает допущенную им ошибку участия, а по сути и исполнения незаконного решения районного руководства в сожжении села Ореховчик. Однако работу, возложенную на него по борьбе с оуновским бандитизмом в районе ведет активно – не ослабляя.

Отзывы райкома и райисполкома о работе начальника РО НКВД тов. ЛЕКАРЕВА – хорошие.

КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛА ОРЕХОВЧИК

Село имело 127 домов из них: 47 сожжено и 30 частично было разрушено еще при немцах, 45 сожжено 30-го октября с. г., а 30 домов осталось. Населения 442 человека /Украинцы/.

В мае месяце 1944 года по постановлению Военного Совета 1-го Украинского фронта село подлежало отселению из фронтовой полосы, но, несмотря на принятые меры, отселить не удалось, и многие жители отошли через линию фронта к немцам.

В первые дни после освобождения района от немецких оккупантов по селу Ореховчик подлежало мобилизации до 100 человек, из которых добровольно явилось в райвоенкомат только 7, а остальных приходилось брать путем облав и под силой оружия.

По учетным данным РО НКВД, по селу Ореховчик насчитывается 15 человек, находящихся в банде УПА.

14-го сентября с. г. бандитами был зверски убит ЮРЧЕНКО и его семья – жители с. Ореховчик по национальности поляки.

22-го сентября в селе Ореховчик находилась банда в 250–300 человек, которая была разбита во время чекистско-войсковой операции в Черном лесу, где было убито 119 бандитов.

28-го октября банда забрала хлеб, который был собран по селу Ореховчик по госпоставке.

29-го октября – убит зам. пред. райисполкома МЕЛЬНИК А. Н.

О результатах расследования докладываю на Ваше распоряжение.

ЗАМ. НАЧ. У НКВД ПО ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ

МАЙОР МИЛИЦИИ

/ТУКАЛОВ/

«15» ноября 1944 г.

г. Львов.

Джерело: Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4, арк. 123–123зв. Оригінал. Машинопис.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга перша. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 432 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історичний аналіз. У двох книгах. Книга друга. Документи та матеріали. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 688 с.
3. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944 – 1952). Харків: Право, 2008. 264 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 2, оп. 65 (1953), спр. 4.
5. Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945 – 1954). Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.
6. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ 1944 – 1951. Київ; Торонто, 2013. 1320 с.
8. Літопис УПА. Нова серія. Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи 1941 – 1952. Київ; Торонто, 2014. 1400 с.
9. Літопис УПА. Т. 36: Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини: матеріали до біографій (з архівних документів). Торонто; Львів: Літопис УПА, 2002. 1054 с.
10. Літопис УПА. Бібліотека. Т. 5: Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Львівщини (без Дрогобиччини) 1944 – 1947 (за архівними документами). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2003. 416 с.

11. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944 – 1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2002. Спецвипуск. С. 65–91.

12. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939 – 1953 рр.). Луцьк: Вежа, 2008. 258 с.

13. Патер І. Г. Репресії та депортації населення Західної України у 1940-х роках. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 279–290.

14. Попп Р. Документ про порушення законності працівниками органів міліції НКВС, НКДБ і військовослужбовцями військ НКВС у Дрогобицькій області. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Спецвипуск II. С. 229–240.

15. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга друга: м. Борислав, Бродівський район. Львів: Астролябія, 2014. 768 с.

16. Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937 – 1953). Львів, 2016. 608 с.

17. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. 944 с.

18. Сущук О. П. Радянська карально-репресивна система: 1944 – 1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. канд. іст. наук :07.00.01. Луцьк, 2009. 222 с.

19. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30 – 50-і роки ХХ століття. Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.

REFERENCES

1. Bilas, I. (1994). *Represyvnno-karalna sistema v Ukraini 1917 – 1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. U dvokh knyzhakh. Knyha persha* [Repressive and punitive system in Ukraine 1917 – 1953. Socio-political and historical and legal

analysis. In two books. Book one]. Kyiv: Lybid; Viisko Ukrainy, 432 [in Ukrainian].

2. Bilas, I. (1994). *Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953. Suspilno-politychnyi ta istorychnyi analiz. U dvokh knyzhakh. Knyha druha. Dokumenty ta materialy* [Repressive and punitive system in Ukraine 1917 – 1953. Socio-political and historical analysis. In two books. Book two. Documents and materials]. Kyiv: Lybid; Viisko Ukrainy, 688 [in Ukrainian].

3. Vronska, T. V. (2008). *Pozasudovi represii chleniv simei uchashnykiv natsionalno-vyzvolnoho rukhu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1944-1952)* [Extrajudicial repressions of family members of members of the national liberation movement in the western regions of Ukraine (1944 – 1952)]. Kharkiv: Pravo, 264 [in Ukrainian].

4. *Haluzeyvi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy* [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine], f. 2, op. 65 (1953), spr. 4 [in Ukrainian].

5. Ilnytskyi, V. (2016). *Karpatskyi krai OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945 – 1954)* [Carpathian region of the OUN in the Ukrainian liberation movement (1945 – 1954)]. Drohobych: Posvit, 696 [in Ukrainian].

6. Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40 – 50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka* [Ukrainian national movement 40-ies – 50-ies of XX century: ideology and practice]. Lviv: Dobra sprava, 464 [in Ukrainian].

7. Romaniuk, M. (Comp.) (2013). *Litopys UPA. Nova seriia. T. 23: Zolochivska okruha OUN: Dokumenty i materialy referentury SB 1944 – 1951* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. New series. Vol. 23: Zolochiv district of the OUN: Documents and materials of the Security Service reference 1944 – 1951]. Kyiv; Toronto, 1320 [in Ukrainian].

8. Romaniuk, M. (Comp.) (2014). *Litopys UPA. Nova seriia. T. 24: Zolochivska okruha OUN: Orhanizatsiini dokumenty 1941 – 1952* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. New series. Vol. 24: Zolochiv district of the OUN: Organizational documents 1941 – 1952]. Kyiv; Toronto, 1400 [in Ukrainian].

9. Horbal, M. (ed.) (2002). *Litopys UPA. T. 36: Knyha polehlykh chleniv OUN i voiakiv UPA Lvivshchyny: materiialy do biohrafii (z arkhivnykh dokumentiv)* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. Vol. 36: Book of fallen OUN members and UPA soldiers of Lviv region: materials for biographies (from archival documents)]. Toronto; Lviv: Litopys UPA, 1054 [in Ukrainian].

10. Horbal, M. (ed.) (2003). *Litopys UPA. Biblioteka. T. 5: Reiestrosib, poviazanykh z vyzvolnoiu borotboiu na terenakh Lvivshchyny (bez Drohobychchyny) 1944-1947 (za arkhivnymi dokumentamy)* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. Library. Vol. 5: Register of persons involved in the liberation struggle in the Lviv region (excluding Drohobych region) 1944-1947 (according to archival documents)]. Lviv; Toronto: Litopys UPA, 416 [in Ukrainian].

11. Makarchuk, S. (2020). Radianski metody borotby z OUN i UPA (za materialamy 1944-1945 rr. z Drohobytskoi ta Lvivskoi oblasti) [Soviet methods of struggle against the OUN and UPA (based on documents 1944 – 1945 from Drohobych and Lviv regions)]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk. Spetsvyypusk*, 65-91 [in Ukrainian].

12. Nadolskyi, Y. E. (2008). *Deportatsiina polityka stalinskoho totalitarnoho rezhymu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939-1953 rr.)* [Deportation policy of the Stalinist totalitarian regime in the western regions of Ukraine (1939-1953)]. Lutsk: Vezha, 258 [in Ukrainian].

13. Pater, I. H. (2013). Represii ta deportatsii naselennia Zakhidnoi Ukrainy u 1940-kh rokakh [Repression and deportation of the population of Western Ukraine in the 1940-ies]. *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Serii: Humanitarni nauky*, 11, 279-290 [in Ukrainian].

14. Popp, R. (2017). Dokument pro porushennia zakonnosti pratsivnykamy orhaniv militsii NKVS, NKDB i viiskovosluzhbovtsiamy viisk NKVS u Drohobytskii oblasti [Document on violation of legality by NKVD, NKDB police officers and NKVD troops in Drohobych region].

Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk – Eastern European Historical Bulletin, Spetsvypusk II, 229-240 [in Ukrainian].

15. Pidlisnyi, Yu., etc (Comp.) (2014). *Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. Lvivska oblast. Knyha druha: m. Boryslav, Brodivskiy raion* [Rehabilitated by history. In twenty-seven volumes. Lviv region. Book two: Boryslav, Brody district]. Lviv: Astroliabiia, 768 [in Ukrainian].

16. Romaniuk, M. (2016). *Zolochivska okruha OUN u natsionalno-vyzvolnomu rusi (1937 – 1953)* [Zolochiv district of the OUN in the national liberation movement (1937 – 1953)]. Lviv, 608 [in Ukrainian].

17. Serhiichuk, V. (1998). *Desiat buremnykh lit. Zakhidnoukrainski zemli u 1944-1953 rr. Novi dokumenty i materialy* [Ten turbulent years. Western Ukrainian lands in 1944 - 1953. New documents and materials]. Kyiv: Dnipro, 944 [in Ukrainian].

18. Sushchuk, O. P. (2009). *Radianska karalno-represyivna systema: 1944-1953 rr. (za materialamy Volynskoi oblasti)* [Soviet punitive and repressive system: 1944-1953 (according to the Volyn region)] (*Candidate's thesis*). Lutsk, 222 [in Ukrainian].

19. Iarosh, B. (1995). *Totalitarnyi rezhym na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 30 – 50-i roky XX stolittia* [Totalitarian regime in Western Ukraine in the 30 - 50-ies of the twentieth century]. Lutsk: Nadstyria, 171 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Мета статті – проаналізувати та опублікувати документ під назвою «Доповідна записка про результати розслідування підпалу села Орихівчик Підкаменського району». Він датований 15 листопада 1944 р. Автором документа був заступник начальника Управління НКВС у Львівській області майор міліції Тукалов. Доповідна записка призначалася для начальника Управління НКВС у Львівській області Є. Грушка. Документ зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України і вперше вводиться до наукового обігу.

У документі представлені початкові результати розслідування у справі підпалу радянськими службовцями с. Орихівчик на Львівщині 30 жовтня 1944 р. Розслідування здійснювали майором Тукалов, заступник прокурора Львівської області Коваленко та заступник начальника Управління Народного комісаріату юстиції Львівської області Депутат. Доповідна записка складається з двох частин: а) повідомлення про обставини підпалу села; б) короткої характеристики Орихівчика. Документ виявляє обставини справи, прізвища ініціаторів каральної операції та, що найважливіше, їхні мотиви. На основі логіко-семантичного аналізу джерела встановлено, що у доповідній записці помітна спроба пом'якшити провину радянських функціонерів, до певної міри виправдати їх за вчинений злочин. Вважаємо «Доповідну записку...» важливим і репрезентативним історичним джерелом до історії діяльності радянської репресивної системи в західних областях України, а також до історії села Орихівчик середини ХХ ст. Документ публікується мовою оригіналу (російською) з дотриманням необхідних археографічних вимог.

Водночас у статті окреслено тенденцію використання радянськими владними органами спалення сіл або окремих господарств як метод боротьби з українським визвольним рухом. Наведено факти застосування цього методу у західних областях України. Відзначено, що найчастіше до спалення сіл радянські власті вдавалися наприкінці 1944 – початку 1945 рр.

Ключові слова: село Орихівчик, радянські репресії, Львівська область, український визвольний рух, НКВС.

АННОТАЦІЯ

Цель статьи – проанализировать и опубликовать документ под названием «Докладная записка о результатах расследования поджога села Ореховчик Подкаменского района». Он датирован 15 ноября 1944 г. Автором документа был заместитель начальника Управления НКВД Львовской

области майор милиции Тукалов. Докладная записка предназначалась для начальника Управления НКВД Львовской области Е. Грушко. Документ хранится в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины и впервые вводится в научный оборот. В документе представлены начальные результаты расследования по делу поджога советскими служащими с. Ореховчик на Львовщине 30 октября 1944 г. Расследование осуществляли майор Тукалов, заместитель прокурора Львовской области Коваленко и заместитель начальника Управления Народного комиссариата юстиции Львовской области Депутат. Докладная записка состоит из двух частей: а) сообщение об обстоятельствах поджога села; б) краткой характеристики Ореховчика. Документ обнаруживает обстоятельства дела, фамилии инициаторов карательной операции и, что самое важное, их мотивы. На основе логико-семантического анализа источника установлено, что в докладной записке заметна попытка смягчить вину советских функционеров, в известной степени оправдать их за совершенное преступление. Считаем «Докладную записку...» важным и репрезентативным историческим источником для истории деятельности советской репрессивной системы в западных областях Украины, а также для истории села Ореховчик середины XX в. Документ публикуется на языке оригинала (на русском) с соблюдением необходимых археографических требований.

В то же время в статье обозначены тенденции использования советскими властями сожжения деревень или отдельных хозяйств как метода борьбы с украинским освободительным движением. Приведены факты применения этого метода в западных областях Украины. Отмечено, что чаще всего к сожжению сел советские власти прибегали в конце 1944 – начале 1945 гг.

Ключевые слова: село Ореховчик, советские репрессии, Львовская область, украинское освободительное движение, НКВД.

УДК 747

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-48-63>

ADVERTISING AS AN IMPORTANT ASPECT OF COMMUNICATION

СУЧАСНА РЕКЛАМА ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ КАНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

СОВРЕМЕННАЯ РЕКЛАМА КАК СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫЙ КАНАЛ СОЦИАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Світлана Григораш,

кандидати філологічних наук,
доц. кафедри
документознавства
та інформаційної діяльності,
e-mail: s_grygorash@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-5945-0108
Івано Франківський
національний технічний
університет нафти і газу вул.
Карпатська, 15, м. Івано-
Франківськ, Україна, 76019

Svetlana Grigorash,

candidate of philological
sciences, Associate Professor
Department of Documentary and
Information Activities,
e-mail: s_grygorash@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-5945-0108
Ivano-Frankivsk National
Technical University of Oil and
Gas, st. Karpatskaya, 15, Ivano-
Frankivsk, Ukraine, 76019

Лілія Бурківська,

кандидати філологічних наук,
доц. кафедри
документознавства
та інформаційної діяльності,
e-mail: 49402@tvnet.if.ua,
ORCID: 0000-0002-0547-4841
Івано Франківський
національний технічний
університет нафти і газу вул.
Карпатська, 15, м. Івано-
Франківськ, Україна, 76019

Lilia Burkivska,

candidate of philological
sciences, Associate Professor
Department of Documentary and
Information Activities,
e-mail: 49402@tvnet.if.ua,
ORCID: 0000-0002-0547-4841

Ольга Лесюк,
студентка гр. ІС-17-1,
olya_lesiuk@ukr.net,
Івано Франківський
національний технічний
університет нафти і газу вул.
Карпатська, 15, м. Івано-
Франківськ, Україна, 76019

Olha Lesiuk,
student of IC-17-1 group,
olya_lesiuk@ukr.net,
Ivano-Frankivsk National
Technical University of Oil and
Gas, st. Karpatskaya, 15, Ivano-
Frankivsk, Ukraine, 76019

ABSTRACT

The article defines the concept of advertising as communication between the consumer and the manufacturer, defines the process of communication that can be reformed into the process of creating advertising. Communication is a process of two-way exchange of information, the main task of which is to establish interaction between people and promote mutual understanding, without which communication will not take place. It was found that in the process of communication information is transmitted from one subject to another; respectively, the subjects may be individuals, groups or entire organizations, including those involved in the creation of advertising.

It was found that advertising can be considered as a form of communication, which is designed to translate the quality of goods and services into the language of consumer needs, in this perspective, we consider outdoor advertising as advertising placed on special temporary and stationary structures - advertising media located in the open terrain, as well as on the outer surfaces of buildings, structures, on the elements of street equipment, over the carriageway of streets and roads

An attempt was made to analyze outdoor advertising, features of equipment elements of the city of Ivano-Frankivsk and its highways. The questionnaire determines the opinion of the city residents regarding the amount of outdoor advertising and its aesthetic appearance. The main problems of over-advertising in the city are outlined and recommendations are made to address the identified issues.

The purpose of the article is to establish the value of advertising as a communication in modern society and to study compliance with the requirements of outdoor advertising in Ivano-Frankivsk. The tasks we set out in the article are to identify advertising as a type of communication and to analyze compliance with the requirements of outdoor advertising in Ivano-Frankivsk.

Keywords: *communication, communication model, advertising, outdoor advertising, information.*

Постановка проблеми. Сучасний світ неможливо уявити без реклами. Реклама не тільки впливає на всі верстви суспільства, в яких вона поширюється, але і відображає різні цінності цього суспільства, його соціальну структуру і культуру. У зв'язку з тим, що в сучасних умовах реклама стає одним з найбільш дієвих каналів створення й соціального закріплення нових культурних цінностей, соціальних норм, правил і стилів поведінки, особливо важливою й актуальною є необхідність глибинного та всебічного дослідження цього соціального феномена, а також посилюється увага фахівців до активного пошуку нових форм подання інформації та споживчих властивостей, естетики у створенні зовнішньої реклами, її зв'язку із об'єктами у середовищі міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рекламу як вид соціальної комунікації досліджували такі вчені: Н. В. Бутенко (Бутенко, 2011), Н. Вачевська (Вачевська, 2010), Н. А. Скрицька (Скрицька, 2009), А. А. Согорін (Согорін, 2015), Л. В. Яремчук (Яремчук, 2013). Із розбудовою великих міст України, постійної зміни урбаністичного простору, відбуваються зміни і в площині зовнішньої реклами – як позитивними, так і негативними. Цими питаннями займаються такі науковці як: Д. К. Авраменко (Авраменко, 2010: 24-28), М. Демченко (Демченко, 2010), які у своїх працях описують основи зовнішньої реклами як масштабної комунікативної системи та здійснюють систематизацію та класифікацію за різними параметрами, технологічно-матеріальними особливостями.

Мета статті – з’ясувати значення реклами як комунікації в сучасному суспільстві та дослідити дотримання вимог розміщення зовнішньої реклами. Поставлена мета передбачає такі завдання: охарактеризувати рекламу як вид комунікації та проаналізувати дотримання вимог розміщення зовнішньої реклами в м. Івано-Франківську.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття комунікація як науковий термін і галузь дослідження з’явилася у ХХ столітті. Походить воно від лат. *communicatio* – повідомлення, передача, бесіда, розмова. Крім того, словники свідчать, що вивчення проблем комунікації започатковано ще за часів Платона (Бебик, 2015).

На сьогоднішній день поняття «комунікація» окреслене різними науковцями на основі багатьох взаємопов’язаних підходів, кожен з яких окреслює певну передумову становлення, розвитку і функціонування соціальних систем, взаємодію з метою накопичування і передачі соціального досвіду. Найпоширенішим є визначення терміну «комунікація» як процесу обміну інформацією між двома або більше особами (Яремчук, 2013). Визначення, які найбільш точно відображають поняття комунікації представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Визначення поняття «комунікація»

№	Визначення	Автор
1	процеси перекодування вербальної сфери в невербальну та невербальної у вербальну	Почепцов:2001
2	взаємодія між людьми під час якої відбувається обмін думками, інформацією, формується ставлення до отриманої інформації, що сприяє взаєморозумінню	Кайдалова: 2011
3	це обмін інформацією між людьми, взаємодія людей	Новак: 2008
4	повідомлення, зв’язок, спілкування – у широкому сенсі це термін, що окреслює людську взаємодію у світі	Хамітов: 2002
5	це взаємодія між людьми під час якої відбувається обмін думками, інформацією, формується ставлення до отриманої інформації, що сприяє взаєморозумінню	Філоненко: 2008

Узагальнивши запропоновані визначення, можна підсумувати, що комунікація – це процес двостороннього обміну інформацією, основне завдання якого полягає в налагодженні взаємодії між людьми та сприяє взаєморозумінню, без якого комунікація не відбудеться.

У процесі комунікації інформація передається від одного суб'єкта іншому. Суб'єктами можуть виступати окремі особи, групи або навіть цілі організації. Оскільки під комунікацією розуміється передача звернення від джерела інформації до її отримувача, існує певна модель комунікації: відправник – кодування – декодування – канал – отримувач (Миронов, 2007).

Рекламу як явище досліджують багато науковців у різних сферах: у економіці, праві, соціології та психології, мистецтві. Наведемо приклади декількох наукових визначень у таблиці 2.

Таблиця 2

Визначення поняття «Реклама»

№	Визначення	Джерело
1	справжній автопортрет суспільства, відображення суспільних настроїв, симпатій та фобій на які вона реагує швидше, чим більшість інших соціальних інститутів	Скрицька: 2009
2	розповсюджувана в будь-якій знесобленій формі, за допомогою будь-яких засобів інформація про фізичну чи юридичну особу, товари, ідеї й починання (рекламна інформація), що призначена для невизначеного чи визначеного кола осіб, відкрито виходить і оплачується рекламодавцем	Бутенко: 2006
3	один з інструментів комплексу просування продукту; являє собою будь-яку сплачувану форму неперсональної презентації та просування ідей, товарів і послуг, що здійснює відомий замовник	Флегонтова: 2008
4	спеціальна інформація про осіб чи продукцію, що розповсюджується в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого чи опосередкованого одержання прибутку	Онищенко: 2009
5	форма комунікації, яка покликана перекласти якість товарів та послуг на мову потреб споживачів	Вачевська: 2010

У Законі України «Про рекламу» (ЗУ від 03.10.2014) стверджується, що реклама – це спеціальна інформація про осіб чи продукцію, яка розповсюджується у будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого або опосередкованого

одержання прибутку. Особливого значення набуває розгляд реклами як форми комунікації між рекламодавцем та споживачем, яка поширює інформацію про товари та послуги за допомогою як традиційних засобів масової інформації, так і спеціалізованих рекламних каналів.

Тому рекламу можна розглядати як форму комунікації, яка покликана переказати якість товарів та послуг на мову потреб споживачів. У такому ж аспекті ми розглядаємо й зовнішню рекламу, яка розміщується на спеціальних тимчасових і стаціонарних конструкціях – рекламоносіях, розташованих на відкритій місцевості, а також на зовнішніх поверхнях будинків, споруд, на елементах вуличного обладнання, над проїжджою частиною вулиць і доріг.

Україна – це країна з великою кількістю досить дешевої реклами. Варто розуміти, що проблема не лише в кількості рекламних конструкцій, а й у їхньому вигляді.

Івано-Франківськ (обласний центр Івано-Франківської області, економічний та культурний центр Прикарпаття) – одне із багатьох міст, де ця проблема також існує. Він перенасичений рекламою як легальною, так і нелегальною.

Треба зазначити, що реклама приносить гроші в міський бюджет: з кожного білборда – близько півтори тисячі гривень щомісячно. Але ми розуміємо, що велика частина встановленої реклами – нелегальна, а через надмірну її кількість місто має непривабливий вигляд, що негативно впливає на туристичний бізнес. Тому слід з'ясувати масштаб проблеми та запропонувати шляхи її ліквідації.

Скупчення білбордів, лайтбоксів та інших витворів рекламної продукції створює певний візуальний дискомфорт. Для визначення громадської думки щодо розміщення зовнішньої реклами на вулицях міста через анкетування опитано 66 осіб віком від 18 до 50 років, яке показало, що 80% осіб позитивно ставляться до зменшення реклами на вулицях міста, а лише 70% погоджуються очистити Івано-Франківськ від зайвої реклами, незважаючи на скорочення надходжень до

місцевого бюджету у зв'язку зі зменшенням надання дозволів на встановлення рекламних конструкцій (рисунок 1). (Опитування проводилось студенткою третього курсу спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» Лесюк Ольгою протягом двох місяців 2020 року засобами соціальної мережі Facebook)

Рис. 1. Думка громадськості щодо зменшення реклами у місті

Ця проблема відома вже декілька років, а тому щороку проводяться заходи для її вирішення. З 2011 року в Івано-Франківську виявлено 437 фактів незаконного встановлення об'єктів зовнішньої реклами: з них вдалося демонтувати лише 15 у 2013 році та 68 конструкцій у 2014 році (сайт Управління архітектури та містобудівної діяльності Івано-Франківської міської ради).

Для очищення вулиць міста від «візуального шуму» інспектори провели ряд заходів, а саме: з 2016 року на вивіски та рекламу в місті сумарно склали 2424 приписи (з них 577 – у 2017 році). Деякі підприємці демонтували вивіски самі, деякі довелося демонтувати інспекції: наприклад, у 2016 році – 113 об'єктів, а за 2017 рік – загалом 183 об'єкти зовнішньої

реклами, що фактично на 35% більше, ніж у 2014 році. У 2013 році налічувалося 351 білборд, 153 сіті-лайти, а у 2017 році вже 250 білбордів та 79 сіті-лайтів, що вказує на суттєве зменшення рекламних конструкцій (сайт Управління архітектури та містобудівної діяльності Івано-Франківської міської ради).

Станом на 2019 рік розроблений класифікатор, який детально описує 28 видів дозволених у місті рекламних носіїв та схему їх розміщення, яка визначає максимальну кількість місць для реклами на конкретній території. Від початку 2019 року щомісяця демонтується близько півсотні рекламних конструкцій. Наприклад, у лютому здійснили демонтажі 36 рекламних вивісок, у квітні склали близько 60 приписів за невідповідну рекламу і ще понад 30 – за неналежні вивіски, у серпні демонтували рекламу мережі популярних супермаркетів «АТБ», що розміщені на 9 вулицях міста без відповідних дозволів. За рішенням виконавчого комітету від 17 жовтня 2019 року демонтують ще 50 рекламних конструкцій та вивісок (сайт Управління архітектури та містобудівної діяльності Івано-Франківської міської ради).

Також у Івано-Франківську відбулась закупівля нового транспорту, на якому відсутня зовнішня реклама. Власники все частіше розміщують привабливі вивіски для естетичного вигляду фасаду будівель, очищують вікна від надмірної реклами.

Проте проблема все ще залишається не вирішеною. З цього приводу також було проведено соціологічне опитування (засобами соціальної мережі Facebook) (рисунок 2).

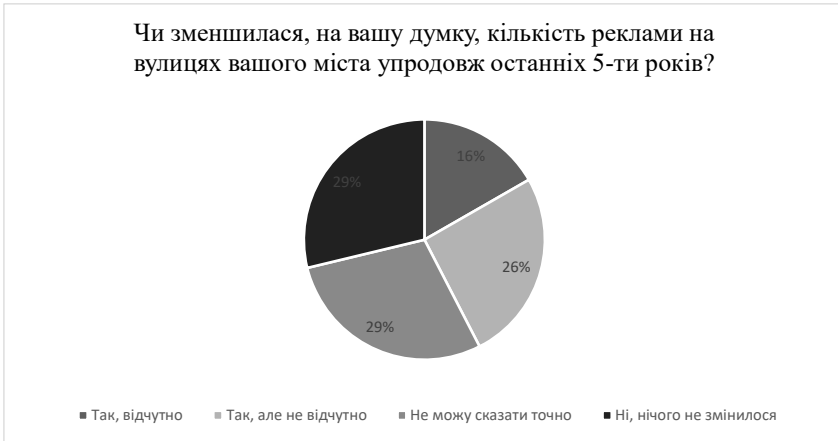

Рис. 2. Думка громадськості щодо результатів зменшення реклами

Лише 42% опитаних погодилися, що за останні роки кількість рекламних конструкцій на вулицях міста зменшилася. Тому спробуємо окреслити шляхи вирішення проблеми надмірної кількості зовнішньої реклами для того, щоб Івано-Франківськ став візуально привабливим містом.

Висновки та перспективи подальших розвідок Для подолання «візуального сміття» у м. Івано-Франківську потрібно зонувати розміщення реклами (концепція передбачає визначити п'ять зон). При цьому «нульова» зона передбачає повну відмову від зовнішньої реклами, де забороняється розміщення будь-яких рекламних засобів. Чим більший формат реклами – тим далі від центру міста.

Необхідне кардинальне вдосконалення законів у цій сфері та встановлення єдиного порядку розміщення зовнішньої реклами. За наявності базового закону розміщення зовнішньої реклами регулюється також іншими законами України: «Про інформацію» (1992), «Про благоустрій населених пунктів» (2005), «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» (2014), «Про місцеве самоврядування» (1997). Така

кількість законів створює певний дисбаланс в отриманні дозволів на розміщення зовнішньої реклами.

Ввести конкурсну процедуру отримання дозволів на розміщення зовнішньої реклами, оскільки зараз існує невизначеність порядку видачі дозволів на розміщення зовнішньої реклами відповідно до вимог законів України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» та «Про адміністративні послуги». Проте варто пам'ятати, що існують різні способи отримання дозволів, оскільки Україна ще не входить у список лідерів антикорупційних країн.

Альтернативним варіантом вирішення цієї проблеми може стати вдосконалення роботи муніципальної інспекції в частині демонтажу незаконно розміщеної реклами, оскільки велика кількість рекламних конструкцій встановлена нелегально та потребує нагального демонтажу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко Д. К. Систематизація та класифікація зовнішньої реклами України. *Вісник ХДАДМ*. 2010. № 2. С. 24-28.
2. Бебик В. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік релейшенз: монографія. Київ : МАУП, 2015. 440 с.
3. Бутенко, Н. В. Маркетинг: підручник . Київ : Атіка, 2006. 300 с.
4. Вачевська Н. Сутність і мета рекламної діяльності та заходи удосконалення розвитку профтехосвіти. URL: <https://cutt.ly/faZpZwo> (дата звернення 05.02.2020)
5. Демченко М. Місце сучасної реклами у системи новітніх соціальних комунікацій. Дніпро : ДНУ, 2012. 6 с. URL: <https://cutt.ly/taZp9GT>.
6. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування: навч. посіб. Харків : НФау, 2011. 132 с.
7. Миронов Ю. Б., Крамар Р.М. Основи рекламної діяльності: навч. посіб. Дрогобич: Посвіт, 2007. 108 с.

8. Новак В. О. Карпенко М. О. Вплив індивідуальних факторів на ефективність управлінських комунікацій. Київ : НАУ, 2007. С. 49-54.
9. Онищенко Л. А. Вплив реклами на свідомість людини. URL: <https://cutt.ly/SaZarFD>
10. Порядок розміщення зовнішньої реклами. URL: <https://cutt.ly/3aZsFIx>
11. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. Москва : Ваклер, 2001. 367 с.
12. Про адміністративні послуги: *Верховна Рада України*. Закон від 06.09.2012 № 5203-VI.
13. Про благоустрій населених пунктів: *Верховна Рада України*. Закон України від 06.09.2005 № 2807-IV .
14. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: *Верховна Рада України*. Закон України від 06.09.2005. № 2806-IV.
15. Про інформацію: *Верховна Рада України*. Закон від 02.10.1992. № 2657-XII.
16. Про місцеве самоврядування: *Верховна Рада України*. Закон від 21.05.1997 № 280/97-ВР.
17. Про рекламу: *Верховна Рада України*. Закон України від 03.10.2014. URL: <https://cutt.ly/1aZadOm>.
18. Скрицька Н. А. Реклама: до визначення поняття. Правове регулювання економіки. №9. КНЕУ, 2009. 10 с. URL: <https://cutt.ly/KaZaca1>.
19. Согорін А. А. «Реклама» і «Рекламний вплив» як соціологічні концепти. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2015. Вип. 65–66. 9 с. URL: <https://cutt.ly/4aZaRIA>.
20. Сорокіна Г. В. Реклама як форма соціальної комунікації : теоретичні підходи. URL : <http://www.repository.hneu.edu.ua>.
21. Український інтерес. URL: <https://cutt.ly/6aZaDtn>.
22. Філоненко М. Психологія спілкування: підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с.

23. Флегонтова Н. М. Словник-довідник термінів педагогічного маркетингу. Київ : Освіта України, 2008. 80 с.

24. Хамітов. Н. Комунікація. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

25. Яремчук Л. В. Соціальна комунікація: становлення термінологічних засад галузі. Львів: ЛНУ, 2013. 5 с. URL: <https://cutt.ly/EaZspqf> (дата звернення 05.02.2020).

REFERENCES

1. Avramenko, D. K. (2010). Systematyzatsiia ta klasyfikatsiia zovnishnoi reklamy Ukrainy [Systematization and classification of outdoor advertising in Ukraine]. *Visnyk KhDADM*. 2, 24-28 [in Ukrainian].

2. Bebyk, V. (2015) *Informatsiino-komunikatsiinyi menedzhment u hlobalnomu suspilstvi: psykholohiia, tekhnolohii, tekhnika publik releishenz* [Information and communication management in global society: psychology, technology, technique of public relations]: monohrafiia. Kyiv: MAUP, 440 [in Ukrainian].

3. Butenko, N. V. (2006) *Marketynh* [Marketing]: pidruchnyk. Kyiv: Atika, 300 [in Ukrainian].

4. Vachevska, N. (2010). *Sutnist i meta reklamnoi diialnosti ta zakhody udoskonalennia rozvytku proftekhosvity* [The essence and purpose of advertising and measures to improve the development of vocational education]. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2010_12_27 [in Ukrainian].

5. Demchenko, M. (2012) *Mistse suchasnoi reklamy u systemy novitnykh sotsialnykh komunikatsii* [The place of modern advertising in the system of the latest social communications]. Dnipro: DNU, 6. Retrieved from: <http://old.journ.lnu.edu.ua/vypusk7/n11/tv11-19.pdf> [in Ukrainian].

6. Kaidalova, L. H., Pliaka, L. V. (2011) *Psykholohiia spilkuvannia* [Psychology of communication]: navch. posib. Kharkiv: NFau, 132 [in Ukrainian].

7. Myronov, Yu. B., Kramar, R.M. (2007) *Osnovy reklamnoi diialnosti* [Basics of advertising]: navch. posib. Drohobych: Posvit, 108 [in Ukrainian].

8. Novak, V. O. Karpenko, M. O. (2007) *Vplyv individualnykh faktoriv na efektyvnist upravlynskykh komunikatsii* [The influence of individual factors on the effectiveness of management communications]. Kyiv: NAU, 6 [in Ukrainian].

9. Onyshchenko, L. A. *Vplyv reklamy na svidomist liudyny* [The impact of advertising on human consciousness]. Retrieved from: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream> [in Ukrainian].

10. *Poriadok rozmishchennia zovnishnoi reklamy* [The order of placement of outdoor advertising]. URL: <https://cutt.ly/3aZsFIx> [in Ukrainian].

11. Pocheptsov, H. H. (2001) *Teoriia komunikatsii* [Communication theory]. Moskva : Vakler, 367 [in Russian].

12. *Law of Ukraine on Administrative Services* [About administrative services]. № 5203-VI (2012, September 6). *Verkhovna Rada of Ukraine* [in Ukrainian].

13. *Law of Ukraine on improvement of settlements* [About improvement of settlements]. № 2807-IV (2005, September 6). *Verkhovna Rada of Ukraine* [in Ukrainian].

14. *Law of Ukraine On the permit system in the sphere of economic activity* [On the permit system in the field of economic activity]. № 2806-IV (2005, September 6). *Verkhovna Rada of Ukraine* [in Ukrainian].

15. *Law of Ukraine on Information* [About information]. № 2657-XII (1992, October 2). *Verkhovna Rada of Ukraine* [in Ukrainian].

16. *Law of Ukraine on Local Self-Government* [On local self-government]. № 280/97-VR (1997, May 21). *Verkhovna Rada of Ukraine* [in Ukrainian].

17. *Law of Ukraine on Advertising* [About advertising]. № 270/96-BP (2014, October 3). *Verkhovna Rada of Ukraine* [in Ukrainian].

18. Skrytska, N. A. (2009) *Reklama: do vyznachennia poniattia* [Advertising: to define the concept]. *Pravove rehulivannia ekonomiky*. 9. KNEU, 10. Retrieved from: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/1988> [in Ukrainian].

19. Sohorin, A. A. (2015) «Reklama» i «Reklamnyi vplyv» yak sotsiologichni kontsepty [«Advertising» and «Advertising influence» as sociological concepts]. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky*. 9, 65-66. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe [in Ukrainian].

20. Sorokina, H. V. *Reklama yak forma sotsialnoi komunikatsii : teoretychni pidkhody* [Advertising as a form of social communication: theoretical approaches]. Retrieved from : <http://www.repository.hneu.edu.ua> [in Ukrainian].

21. Ukrainskyi interes. Retrieved from : <https://uain.press/news/accents/> [in Ukrainian].

22. Filonenko, M. (2008). *Psykhologhiia spilkuvannia: pidruchnyk* [Psychology of communication]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 224 [in Ukrainian].

23. Flehontova, N. M. (2008) *Slovnyk-dovidnyk terminiv pedahohichnoho marketynhu* [Dictionary-reference book of pedagogical marketing terms]. Kyiv: Osvita Ukrainy, 80 [in Ukrainian].

24. Khamitov, N. (2002). *Komunikatsiia* [Communication]. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv : Abrys, 742. [in Ukrainian]

25. Yaremchuk, L. V. (2013) *Sotsialna komunikatsiia: stanovlennia terminologichnykh zasad haluzi* [Social communication: the formation of terminological principles of the industry]. Lviv: LNU, 5. Retrieved from: <https://cutt.ly/EaZspqf> [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті визначено поняття реклами як комунікації між споживачем та виробником, визначено процес комунікації, який можна переформувати на процес створення реклами. Комунікація – це процес двостороннього обміну інформацією, основне завдання якого полягає у налагодженні взаємодії між людьми, без цього комунікація не відбудеться. Виявлено, що у

процесі комунікації інформація передається від одного суб'єкта іншим, відповідно суб'єктами можуть виступати окр(потрібно відредогувати) особи, групи або цілі організації, в тому числі, які займаються створенням реклами.

З'ясовано, що рекламу можна розглядати як форму комунікації, яка покликана перекласти якість товарів та послуг на мову потреб споживачів, у цьому ракурсі ми розглядаємо і зовнішню рекламу, як рекламу, що розміщується на спеціальних тимчасових і стаціонарних конструкціях - рекламоносіях, розташованих на відкритій місцевості, а також на зовнішніх поверхнях будинків, споруд, на елементах вуличного обладнання, над проїжджою частиною вулиць і доріг.

Здійснено спробу аналізу зовнішньої реклами, особливостей елементів обладнання міста Івано-Франківська та його магістралей. За допомогою анкетування визначено думку мешканців міста щодо кількості зовнішньої реклами та її естетичного вигляду. Окреслено основні проблеми надмірної кількості реклами в місті та подано рекомендації щодо подолання визначених проблем.

Метою статті є встановлення значення реклами як комунікації у сучасному суспільстві та дослідженні дотримання вимог розміщення зовнішньої реклами у м. Івано-Франківськ. Завдання, які ставимо у статті полягають у визначенні реклами як одного з видів комунікації та аналізі дотримання вимог розміщення зовнішньої реклами у м. Івано-Франківськ.

Ключові слова: комунікація, модель комунікації, реклама, зовнішня реклама, інформація.

АННОТАЦІЯ

В статтє определено понятие рекламы как коммуникации между потребителем и производителем, определен процесс коммуникации, который можно реформировать на процесс создания рекламы.

Коммуникация – это процесс двустороннего обмена информацией, основная задача которого заключается в налаживании взаимодействия между людьми, без этого коммуникация не состоится. Выявлено, что в процессе коммуникации информация передается от одного субъекта другим, соответственно субъектами могут выступать отдельные лица, группы или целые организации, в том числе которые занимаются созданием рекламы.

Выяснено, что рекламу можно рассматривать как форму коммуникации, которая призвана перевести качество товаров и услуг на язык нужд потребителей, в этом ракурсе мы рассматриваем и наружную рекламу, как рекламу, которая размещается на специальных временных и стационарных конструкциях – рекламоносителях, расположенных на открытой местности, а также на внешних поверхностях домов, сооружений, на элементах уличного оборудования, над проезжей частью улиц и дорог.

Предпринята попытка анализа внешней рекламы, особенностей элементов оборудования Ивано-Франковска и его магистралей. С помощью анкетирования определено мнение жителей города насчет количества наружной рекламы и ее эстетического вида. Определены основные проблемы чрезмерного количества рекламы в городе и даны рекомендации по преодолению определенных проблем.

Целью статьи является определение значения рекламы как коммуникации в современном обществе и изучении соблюдения требований размещения наружной рекламы в г. Ивано-Франковск. Задачи, которые ставим в статье, заключаются в определении рекламы как одного из видов коммуникации и анализе соблюдения требований размещения наружной рекламы в г. Ивано-Франковск.

Ключевые слова: *коммуникация, модель коммуникации, реклама, наружная реклама, информация.*

УДК: 321.7-044.372(100):321(477)]«20»

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-64-98>

**THE CRISIS OF THE LIBERAL-DEMOCRATIC
DOCTRINE OF THE MODERN SOCIETIES
DEVELOPMENT: CHALLENGES FOR UKRAINE**

**КРИЗА ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДОКТРИНИ
РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ
УКРАЇНИ**

**КРИЗИС ЛИБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ
ДОКТРИНЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО
СОЦИУМА: ВЫЗОВЫ ДЛЯ УКРАИНЫ**

Борис Дем'яненко,

доктор політичних наук,
професор, професор кафедри
політології,
декан соціоісторичного
факультету
_dem-@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6000-1713>
ID: G-7071-
2019(<http://www.researcherid.com/rid/G-7071-2019>)
ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Сухомлинського, 30,
Київська обл., Україна, 08401

Borys Demianenko,

Doctor in Political Sciences,
Professor of the Department of
Political Sciences, Dean of the
Socio-Histological Faculty
_dem-@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6000-1713>
ID: G-7071-
2019(<http://www.researcherid.com/rid/G-7071-2019>)
Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyivregion, Ukraine, 08401

Віра Дем'яненко,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
_dem-@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6283-480X>
G-7062-2019
(<http://www.researcherid.com/rid/G-7062-2019>)
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Сухомлинського, 30,
Київська обл., Україна, 08401

Vira Demianenko,

PhD in Political Sciences,
Associate Professor of the
Department of Political
Sciences
_dem-@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6283-480X>
G-7062-2019
(<http://www.researcherid.com/rid/G-7062-2019>)
Pereiaslav-Khmelnyskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnyskyi,
Kyivregion, Ukraine, 08401

ABSTRACT

Based on the published sources and literature, intrasystemic and extrasystemic factors of the modern world democratic transit which cause anti-democratic and anti-liberal transformations of developed liberal democracies were synthesized. Among the internal system factors are: 1) the state-legal aspect associated with the growing mismatch between the pace of the social structure complexity and the ability of man to realize them, the extreme complexity of public administration, the growth of the legal system, loss of legitimacy of existing forms of government and statehood; 2) socio-economic aspect associated with increasing social polarization among national societies, the monopolization of markets by large corporations; 3) political and cultural aspect associated with the loss of faith in democracy, as the best project of social development, due to the inability of political elites to solve pressing problems – from social to environmental, manipulative behavioral practices progress, manifestations of marginality and more.

Non-systemic factors are related to: 1) the globalist aspect, which finds practical manifestation in the growth of raw materials, energy and environmental crises, global climate change, epidemiological (pandemic) outbreaks of social diseases, man-made disasters, natural disasters; 2) geopolitical aspects, which are manifested in the growing demographic imbalance between Western and non-Western civilizations, narrowing the boundaries of nation states sovereignty, the spread of anti-American / Eurosceptic sentiments and expanding the social base of authoritarian regimes, the permanent growth of terrorist practices as a method of reaching political goals; 3) geoeconomic aspect, which is manifested in the weakening of traditional political institutions as a consequence of economization of international relations, increasing the likelihood of financial and economic crises, destabilization of national economies of peripheral countries, increasing social polarization between rich and poor countries, increasing migration flows to developed countries. It is concluded that the problems of the current stage of democratic transit cannot call into question the fundamental principles of liberal-democratic doctrine as a model of socio-political self-organization and the historical way of realization of socio-political community in general and man as a person in particular.

Keywords: *liberal-democratic doctrine, crisis, modern society, globalization, global metropolis, world periphery.*

Постановка проблеми. Тенденції, які все частіше фіксуються на початку ХХІ ст. у світовому політичному процесові, дозволяють констатувати, що курс на розбудову держав на засадах ліберальної демократії все більше вступає в конфлікт з інтересами громадянських суспільств і втрачає свій позитивний (конструктивний) зміст. В окремих напрямках еволюції ліберально-демократична доктрина розвитку сучасних суспільств уже демонструє контпродуктивну сутність. Українська держава не перебуває осторонь від

анонсованих процесів. Після здобуття в 1991 р. незалежності вище державне й політичне керівництво, спираючись на домінуючі світові тенденції й певний рівень суспільних очікувань, проголосило курс на побудову держави на засадах ліберальної демократії. Не дивлячись на значні труднощі й неоднозначні результати (навіть відверті відкати) реалізації впродовж майже трьох десятиліть цього курсу, ліберально-демократичні принципи організації державно-політичної влади залишаються головним орієнтиром вітчизняного політикуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З другої половини ХХ ст. демократія, її сутнісні ознаки, характеристики, національні й видові моделі, проблеми функціонування, перспективи розвитку тощо знаходяться під прискріпливою увагою політиків, науковців, які сповідують різні методологічні підходи й ідеологічні переконання. Найсуттєвішими для аналізу кризових явищ і перспектив ліберальної демократії в ХХІ ст. є численні роботи провідних західних (насамперед американських) експертів, що мають значний досвід державної, політичної та академічної діяльності (Зб. Бжезинський (Бжезинский, 2004; Бжезинский, 2007; Бжезинський, 2000), П. Б'юкенен (Бьюкенен, 2008; Бьюкенен, 2003), Г. Кіссінджер (Киссинджер, 2006), Дж. К'єза (Къеза, 2006), Дж. Сорос (Сорос, 1994; Сорос, 1999; Сорос, 2004), С. Хантінгтон (Хантингтон, 2004; Хантингтон, 2003)). Натепер актуальною бачиться робота американського дослідника Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина» (Фукуяма, 2004), який на початку 90-х рр. ХХ ст. зробив висновок про перемогу демократичної доктрини як еволюційної закономірності людського суспільства. Американський політик і публіцист з правими поглядами П. Б'юкенен, зокрема, стверджував, що Захід і його унікальний ліберально-демократичний устрій перебувають на краю загибелі через низьку динаміку західних суспільств у порівнянні з іншими цивілізаціями та розмивання базових цінностей Заходу іншими світоглядними системами (Бьюкенен, 2003).

Важливим джерелом дослідження феномену ліберальної демократії (у т. ч. кризових явищ, які вона переживає) є праці сучасних академічних суспільствознавців І. Валерстайна (Валлерстайн, 2001; Валлерстайн, 2003), Л. Даймонда (Даймонд, 2017), М. Ван Кревельда (Кревельд, 2006), Дж. Стігліца (Стиглиц, 2003), Е. Тодда (Тодд, 2004). Моделюючи політичну парадигму ХХІ ст. І. Валерстайн зробив висновок, що глобалізоване людство не зможе підтримувати режим глобальної ліберальної демократії, більше того, ця ідеологія вмирає й небезпечні класи у ХХІ ст. знову стануть активними суб'єктами політичної боротьби (Валлерстайн, 2003: 43). До схожих висновків прийшов і нідерландський військовий футуролог М. Ван Кревельд, який вважає, що в будь-якому випадку новий світ не потребуватиме збереження ліберально-демократичного політичного режиму. Сильні намагатимуться реалізувати свої владні амбіції безпосередньо, а слабкі будуть змушені запобігати перед сильними або збиватися в маргінальні банди (Кревельд, 2006: 515-516).

Ліберальна демократія, її основні тенденції сучасного розвитку є постійним предметом дослідження американського політолога Л. Даймонда (Даймонд, 2017), який вважає, що демократичне управління потребує постійного вдосконалення, інакше люди шукатимуть альтернативу в авторитаризмі. Досліджуючи основні тенденції розвитку сучасної цивілізації через призму економічної глобалізації, Нобелівський лауреат Дж. Стігліц у книзі «Глобалізація: тривожні тенденції» (Стиглиц, 2003) зазначив, що сучасний капіталізм може і повинен бути удосконалений. Серед зарубіжних дослідників у контексті предметної площини нашої статті варто назвати авторів, які сконцентровані на вивченні саме тенденції антидемократичності сучасності – Джейсон Бреннан, Лукан Вей, Патрік Дж. Денін, Ян Зелонка, Даніель Зіблатт, Стівен Левицький, Девід Рансіман та ін.

У вітчизняній політичній науці досі відчувається брак фундаментальних комплексних досліджень насамперед прояву кризових явищ і прогнозування перспектив ліберально-демократичних цінностей і практик у глобальних масштабах. Проте дисертації С. Білошицького, О. В'юницької, Н. Гедікової, В. Голоперова, Т. Грозіцької, Н. Збітневої, О. Кубракової, захищені в останнє десятиліття, підкреслюють зростаючий інтерес українських дослідників до проблем демократизації й лібералізації сучасних суспільств.

Метою статті є виокремлення на основі опублікованих теоретичних досліджень, аналітичних і статистичних матеріалів внутрішньосистемних і зовнішніх факторів суспільного розвитку сучасності, які викликають антидемократичні й антиліберальні трансформації існуючих розвинутих ліберальних демократій.

Виклад основного матеріалу. Після закінчення Другої світової війни демократія в світі помітно зміцнилася. Якщо в 1941 р. демократичних держав було трохи більше десятка, то до 2000-го р. лише у восьми країнах світу ніколи не проводилися серйозні вибори. Упродовж двох десятиліть від часу падіння Берлінської стіни, демократія мала небувалу глобальну перевагу. У Європі та Азії найуспішніша мережа альянсів в історії, очолювана США, об'єднувала світові ліберальні демократії не тільки спільними інтересами, але й цінностями (Даймонд, 2017). Після розпаду соціалістичної системи у Центрально-Східній Європі та закінчення геополітичного протистояння американський філософ Ф. Фукуяма прийшов до висновку, що «явно всесвітній характер сучасної ліберальної революції має особливе значення, оскільки він є свідченням того, що діє фундаментальний процес, який диктує загальну еволюційну закономірність для всіх людських суспільств, тобто існує певна Універсальна Історія, яка веде до ліберальної демократії» (Фукуяма, 2004).

Проте після фінансової кризи 2007–2008 рр. демократія стала відступати. У 2017 р. країн, де демократія втрачала позиції, було більше, ніж тих, де вона їх зміцнювала. Згідно з Індексом демократії від The Economist Intelligence Unit, у 2017 р. відступ демократії пережили 89 країн і лише в 27-ми вона зміцнилася. Останній «перехідний індекс» (Transformation Index) від Фонду Бертельсманна (аналітичного центру, який досліджує країни, що розвиваються – прим. авторів) засвідчив, що якість демократії впала до найнижчого за 12 років рівня. Ці індекси оцінюють не просто демократію (народовладдя), а ліберальну демократію (з вільно обраною владою, яка поважає права людини, меншин, верховенство права й незалежні інститути) (Після десятків років перемог демократія в світі починає втрачати позиції).

Досить тривожною є тенденція щодо ставлення громадськості розвинених країн світу до демократії. Центр майбутнього демократії в Кембриджському університеті, який відстежує погляди на демократію з 1995 р., констатував, що впродовж останніх десятиліть ХХ ст. задоволеність демократією зростала, а за останнє десятиліття показник підтримки демократії став негативним. Опитування 2019 р. (охопило 154 країни, 4 млн. осіб) показали, що частка незадоволених демократією в своїх країнах становила 58 %. Особливо високий рівень незадоволеності демократією в США й Великобританії (у Великій Британії частка незадоволених демократією в 1995 р. становила 47 %, у 2005 р. – 33 %, у 2019 р. – 61 %). Один із авторів дослідження доктор Роберто Фоа пояснив зниження довіри до демократії тим, що демократичні інститути продемонстрували неспроможність справитися з деякими із основних криз сучасності – від економічних криз до глобального потепління (У світі зростає незадоволеність демократією – дослідження). Варто також відмітити, що вже вирости покоління людей, які загалом мало що знають про досвід боротьби із фашизмом, нацизмом, тривалого процесу утвердження демократії в післявоєнній Європі й США, а тому можуть втрачати інтерес до демократичного проєкту.

У середині 2017 р. Freedom House представила світові свій звіт під назвою «Руйнуючи демократію: цілі, стратегії та методи сучасних автократів». Правозахисна організація вже не вперше звертається до теми шкоди, якої демократії завдає вплив Російської Федерації й Китаю. Автори дослідження відмітили, що стрімке зростання сучасного авторитаризму в Російській Федерації й Китаї становить серйозний виклик ліберальній демократії в світі, адже ці держави здатні значно посилювати вплив на політичні рішення в демократичних країнах шляхом залучення політичних консультантів і лобістів. У Звіті перераховано арсенал новітніх тактик, які допомагають підтримувати політичний режим як усередині Російської Федерації, так і поза її межами (Демократія у світі переживає найбільшу кризу за десятиліття – Freedom House). Такі тенденції можуть мати катастрофічні наслідки для регіональної й глобальної стабільності. Їх уже можна розледити у Російській Федерації, основною метою якої є підрив цілісності демократичних країн та їхніх інститутів (Європейський Союз). Амбіції ж Пекіна ще ширші, так само як і його ресурси для їхнього втілення – апарат пропаганди має на меті закріпити глобальне лідерство Китаю в світі (Звіт Freedom House: Глобальна криза демократії може мати катастрофічні наслідки). Якщо Російська Федерація та Китай усвідомлюють, що для закріплення свого впливу в межах своїх кордонів, їм необхідно придушувати відкриті дебати, опонентів та інститути, то демократичні країни, у свою чергу, повинні усвідомити, що для збереження власних свобод, вони повинні захищати ці свободи поза своїми межами.

Одним із найвражаючих елементів занепаду демократії в світі експерти вважають абстрагування США від їхнього історичного зобов'язання сприяти розвитку й підтримувати демократію в світі. Колись США надихали пригноблені народи й намагалися просувати демократію. А тепер вони мають президента, який відкрито захоплюється В. Путіним і заявляє про «особливий зв'язок» із Кім Чен Ином. Натомість Російська

Федерація й Китай «збільшують репресії» на своїх територіях та «експортують свій згубний вплив» назовні, йдеться в оприлюдненій доповіді міжнародної правозахисної організації Freedom House «Freedom In The World 2018» («Свобода в світі в 2018 році») (Демократія у світі переживає найбільшу кризу за десятиліття – Freedom House). Президент Freedom House М. Абрамовітц небезпідставно заявив, що основні принципи демократії, включно з гарантіями вільних і чесних виборів, прав меншин, свободи преси і верховенства права, перебувають під тиском у всьому світі. У доповіді зазначено, що 2017 р. став 12-м поспіль роком занепаду глобальної свободи, а в 71-й країні світу фіксується «зниження рівня політичних прав і громадянських свобод». За оцінками Freedom House, Україна (на початок 2018 р.) була «частково вільною» країною, а Крим отримав статус «невільної» території, яку окупувала Російська Федерація. Такий статус залишився в Україні і згідно Звіту цієї організації 2020 р., який охоплює період з 01 січня 2019 по 31 грудня 2019 р. Грунтуючись на демократичних президентських виборах 2019 р. відзначається, що в порівнянні з попереднім роком в Україні на два пункти (з 60 на 62) покращилася ситуація зі свободою, політичні права оцінили у 27 пунктів із 40, громадянську свободу в 35 із 60. Загалом із 195 оцінених країн і територій 83 (43 %) визнані «вільними», 63 (32 %) – «частково вільними», 49 (25 %) – «невільними» (Freedom in the World 2020; Freedom in the World 2020. A Leaderless Struggle For Democracy).

Найсильніші демократії світу натепер сконцентровані на власних внутрішніх проблемах – економічній нерівності, тероризмі, стрімкому потоку мігрантів тощо, у той час як могутні авторитарні режими (Російська Федерація й Китай) використовують глобальний занепад демократії не лише для посилення внутрішніх репресій, але й для експорту власного антидемократичного впливу за кордон. Китай пропонує альтернативну модель ліберальній демократії. Позбувшись багатьох рис диктатури після смерті Мао Цзедуна, він знову

зосереджує владу в руках однієї людини (Сі Цзіньпіна), якому недавно скасували обмеження щодо тривалості перебування на посаді глави держави. Деякі претенденти на автократію наводять КНР як приклад сприяння авторитарної влади зростанню економіки. Проте за небувалими успіхами Китаю ховаються глибокі проблеми. Китайська еліта стає закритим класом для самих себе. 50 найбагатших членів Всекитайських зборів народних представників разом «кошують» \$94700000000, що в 60 разів більше 50 найбагатших конгресменів США. Темпи зростання китайської економіки сповільнилися з 10 % до менш ніж 8 % і падають далі (особливо в контексті світової пандемії коронавірусу) (Болезни демократии). А це величезна проблема для політичного режиму Китаю, легітимність якого безпосередньо залежить від здатності забезпечувати перманентне економічне зростання.

На думку дослідників, у США скорочення ознак демократії пришвидшилося в 2017 р. через свідчення про російське втручання на виборах 2016 р., порушення основних етичних стандартів адміністрацією президента Д. Трампа та «зменшення прозорості уряду». У доповіді також ідеться про те, що президент Російської Федерації В. Путін продемонстрував зростання можливостей сучасних авторитарних режимів шляхом організації дезінформаційних кампаній під час виборів у європейських демократіях (Демократія у світі переживає найбільшу кризу за десятиліття). В європейських країнах дедалі більше ультраправих антидемократичних (популістських) сил обіймають місця в урядах, а на Близькому Сході та в Північній Африці авторитарне правління й нестабільність лише підсилюють один одного (Звіт Freedom House: Глобальна криза демократії може мати катастрофічні наслідки).

У Звіті Freedom House 2020 р. зазначено, що чисельність демократій перебуває натепер на найнижчому рівні за 25-річну історію звітів: із 29 оцінених держав 10 були визнані демократичними, 10 – гібридними, а 9 – авторитарними.

Відмічається, що впродовж останнього десятиліття кількість гібридних режимів зросла більш ніж удвічі, тоді як кількість демократичних режимів скоротилася на третину. Зокрема, серед лідерів країн Центральної та Східної Європи за останні роки «зменшилася навіть видимість того, що вони грають за демократичними правилами». Угорщина, Сербія та Чорногорія у 2020 р. опинились у групі перехідних/гібридних, а не демократичних режимів, Польща тепер вважається країною «напівконсолідованої демократії», погіршивши таким чином свій рівень демократичності (Freedom in the World 2020. A Leaderless Struggle For Democracy). Угорський прем'єр-міністр В. Орбан вибудував систему влади, яку гордо назвав неліберальною демократією. «Неліберальна демократія» – це реальна концепція, яку просувають Угорщина та Польща як альтернативу ліберальним системам Західної Європи, що, на їхню думку, уже застаріли та неактуальні (Що таке «неліберальна демократія» і як її запроваджують в Угорщині?). Зрештою, коли усунуто достатньо засобів стримування й противаги, потенційному автократові легше знищити саму демократію: або через придушення опозиції (як у Туреччині), або через вихолощення законодавчої гілки влади (як у Венесуелі, де уряд улаштував інсценування виборів).

Проте, загалом у світі зберігається високий рівень суспільної підтримки демократичних політичних процедур. Проведене Pew Research опитування 2018 р. у 38 країнах виявило, що в середньому частка прихильників системи, де закони ухвалюють виборні представники, становить 78 %. Але численні меншини виступають прихильниками недемократичних альтернатив: 24 % вважають, що було б непогано, якби державою керували військові, 26 % подобається ідея «сильного лідера», здатного «приймати рішення без втручання парламенту чи судів». Загалом автократія виявилася популярнішою серед менш освічених респондентів (Після десятків років перемог демократія в світі починає втрачати позиції).

Основними факторами суспільного розвитку сучасності, які викликають антидемократичні й антиліберальні трансформації ліберально-демократичних суспільств, стали як внутрішньосистемні, так і зовнішні (позасистемні) фактори. У контексті внутрішньосистемних факторів помітне місце займає державно-правовий аспект проблеми, пов'язаний із наростанням невідповідності між темпами ускладнення соціальної структури суспільства й здатністю людини до їх усвідомлення, надзвичайним ускладненням систем управління суспільством, розростанням правової системи, втратою легітимності існуючих форм організації влади і державності (Білошицький, 2013: 368). Офіційні канали представництва все більше перетворюються на канали відтворення еліт. Еволюція політичних партій і партійних систем теж демонструє яскравий антидемократичний і антиліберальний характер, що знаходить практичне вираження у виродженні багатопартійних систем фактично в двопартійні (чи двоблокові); у перешкоджанні політичних систем появи нових політичних партій; олігархізації керівництва політичних партій та уповільненні темпів ротації партійних еліт.

Викликає занепокоєння й такий внутрішньосистемний виклик стабільному функціонуванню ліберально-демократичних суспільств як тривожність і мобілізаційність масової свідомості. Такий стан суспільства детермінується неспроможністю політичних еліт ефективно вирішувати назрілі суспільні проблеми – загрози тероризму, зростання безробіття, зокрема через «перевиробництво» інтелектуальної робочої сили, міграцію, проблеми соціального захисту (медичне забезпечення, рівень зарплат тощо); невизначеністю / розмитістю політичних, економічних, суспільних, морально-культурних координат життя людини через роздробленість джерел інформації (постправа, коли об'єктивна істина поступається емоціям і особистим переконанням, чуткам і брехні); відчуттям неможливості впливати на розклад суспільного життя, прийняття політичних рішень, бо політики

здебільшого діють в інтересах корпорацій, замикаються в своєму власному світі, комунікуючи зі суспільством засобами маніпулятивних технологій.

Найдинамічніше в сучасному західному світі розвинувся сектор таких порушень прав людини, як вторгнення в приватне життя громадянина державних, наддержавних і корпоративних інститутів з метою збирання інформації про спосіб його життя. Законодавчо розширені під приводом боротьби з тероризмом права урядових служб щодо прослуховування телефонних розмов громадян, контролю їхньої електронної пошти, відслідковування контрольних записів бібліотек, медичних, банківських, туристичних, транспортних організацій (Правительство США «снижает стандарты» на прайвеси). У західних ліберально-демократичних суспільствах швидкими темпами вдосконалюються системи ідентифікації особи за біометричними показниками. Подальше збереження курсу на обмеження прав людини з одночасною згодою суспільства відмовитися від частини своїх прав і свобод заради безпеки (реальної чи штучно створеної) практично призводить до демонтажу ліберально-демократичних практик і заміни їх «повзучим авторитаризмом».

Тривожною для подальших перспектив ліберальної демократії експерти вважають тенденцію радикальної трансформації функцій класичної національної держави. Після перемоги у «холодній війні» провідні ліберально-демократичні країни світу переглянули роль держави у системі здійснення влади й управління. Одночасно зі стрімким виходом держави з економічної та соціальної сфер, низка елітарних елементів громадянського суспільства перехопила політичну владу. Йдеться про клуби, корпорації, банки, фінансові організації, які виступили в авангарді цього процесу. Фактичне перетворення правлячої еліти й елітарних інститутів громадянського суспільства на джерело політичної влади суперечить нормативному канону ліберальної демократії й відтворює механізми влади, характерні для елітарних форм державного правління (Білошицький, 2013: 370).

Ліберальна демократія як історично зумовлена форма демократії на сучасному етапі її розвитку головною формою масової участі передбачає участь у виборах, широку свободу для лобістської діяльності, якою займаються в основному бізнес-лобі, панування ринкових механізмів регулювання та уникнення політичною владою втручання в економіку. Така модель сьогодні демонструє, що вона не дуже зацікавлена в широкій участі громадян чи ролі організацій, не пов'язаних із бізнесом. Британський соціолог К. Крауч вважає, що така модель скочується до постдемократії, коли, не зважаючи на проведення виборів і можливість зміни урядів, публічні дебати являють собою детально зрежисований спектакль, яким керують команди суперників-професіоналів, які володіють технологіями переконання й піднімають обмежене коло проблем, відібраних цими командами. Маса громадян відіграє пасивну, мовчазну, навіть апатичну роль, відгукуючись лише на послані сигнали. За цим спектаклем електоральної гри розгортається непублічна реальна політика, яка спирається на взаємодію між вибраними урядами й елітами, які представляють переважно ділові кола. І хоч такий сценарій не реалізується ще повною мірою, у сучасній політиці достатньо елементів, що свідчать про реальну його загрозу (Крауч, 2010: 24-25).

З др. пол. XX ст. спостерігається тенденція до посилення вертикальної соціальної динаміки, що відображає процес соціальної стратифікації єдиного глобалізованого світу. У результаті утворилася глобальна еліта, що об'єднує представників еліт світових і національних фінансово-економічних інститутів, збройних сил провідних країн світу, найрозвинутіших секретних служб, політичних апаратів національних держав і міжнародних організацій, глобальних ЗМІ тощо. Викликає побоювання утвердження в сфері міжнародних відносин дворівневої системи політичних стандартів, при якій один рівень реалізується в середовищі агентів, підпорядкованих впливу глобальної влади, інший

домінує в системі відносин, пов'язаних із функціонуванням цієї глобальної влади. У результаті США як центр дислокації інститутів глобального управління випадає з системи демократичної підзвітності перед своїм геополітичним оточенням. Національні лідери США отримують суттєві повноваження щодо населення за межами власної держави, не будучи перед ним підзвітними і не маючи від нього представницького мандата.

Натепер спостерігається тенденція, що лідер демократичного світу США корегує свій міжнародний курс у напрямі часткового відсторонення від справ просвітництва й поширення демократичних цінностей, зменшення представництва в проєктах демократичного й просто загальноконсолідованого світового характеру й зосереджується на внутрішніх справах. США нині проходять через чергове випробування на зрілість й непорушність демократії на національно-державницькому рівні за президентства Д. Трампа, стиль керівництва якого окремими дослідниками позиціонується як популістський (Барабаш, 2019; 104). Авторитетний журнал «Economist» провів паралелі між Д. Трампом і право-популістськими політиками Марін Ле Пен і Віктором Орбаном (Illiberalism: Playing with fear).

Потужним чинником підриву перспектив утвердження в світі ліберально-демократичних практик стало посилення відчуження національних еліт від цінностей та інтересів місцевих громад. Посилення процесів політичної та економічної глобалізації призвело до формування транснаціональних глобальних еліт, спроможних проводити консолідовану політику щодо всього світу. У сучасному світі зафіксовано тенденцію втрати інтересу еліти до запитів власних суспільств, оскільки інтереси транснаціонального глобального проєкту краще захищені й ефективніше лобіюються. Цей процес реально загрожує перетворити правлячу політичну еліту у відособлений / закритий клас, відірваний від громадянського суспільства більше, ніж це

відбувалося в практиці деспотичних режимів, з якими і покликана була боротися ліберальна демократія.

У сучасних умовах глобалізації, яка обмежує суверенітет національних держав, Ф. Фукуяма відмітив ще одну принципову проблему сучасної ліберальної демократії, що є для неї фундаментальним викликом: вона пропонує економічний успіх і безпеку, однак не створює гордість, спільноту чи ідентичність. Виключно важко створювати ідентичність і відчуття спільноти, не залучаючи національну державу. Так, в Європейському Союзі насамперед ішлося про економічну інтеграцію, але ніхто не потурбувався про формування глибшої європейської ідентичності (Автор книги «Конец истории» Фрэнсис Фукуяма о популярности Путина и Трампа...). Водночас, коли загальноєвропейські інститути у прийнятті рішень перебирають усе більше повноважень (а встановити конкретних відповідальних за них неможливо), виникає відчуття, що простір демократії на національному рівні звужується, а простір наднаціональної бюрократії розширюється. Саме це створило умови для поширення настроїв євроскептицизму, зростання популярності правих популістських політичних партій і рухів.

Серйозною зовнішньою загрозою для ліберальної демократії є нині економічна глобалізація. Висловлюється думка, що глобалізація часто приводить до заміни старої диктатури національних еліт новою диктатурою міжнародного фінансового капіталу, до домінування ринкових структур над державно-політичними. Система економічної влади демонструє потужніший рівень можливостей, ніж політична система й держава. Посилення економічної взаємозалежності національних економік радикальним чином змінює характер відносин місцевих ринків і урядів національних держав. Аналізуючи діяльність міжнародних фінансових інституцій – Міжнародного валютного фонду (МВФ), Світового банку (СБ), Європейського банку реконструкції й розвитку (ЄБРР), Світової організації торгівлі (СОТ), які загалом розробляють

світову макроекономічну політику, американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки за 2001 р. Джозеф Юджин Стігліц зазначив, що в цих організаціях домінуючу роль відіграють не просто найбагатші промислові країни, а їхні комерційні й фінансові кола, що відображається на політиці міжнародних фондаций (Стігліц, 2003: 16). Надаючи фінансову допомогу на певних умовах, вони змушують країни частково відмовитися від суверенітету для того, щоб ринки капіталу, які часто змінюються та спекулянти, яких цікавить лише короткочасний прибуток, а не тривале зростання країни і підвищення життєвого рівня населення, могли їх «дисциплінувати», указуючи їм, що вони повинні робити і чого не повинні робити (Стігліц, 2003: 129). Дж. Стігліц підкрелив, що найгірше те, що багато політичних заходів МВФ, зокрема швидка й передчасна лібералізація руху капіталу, вплинули на посилення глобальної нестабільності. Особливо в бідних країнах програми МВФ у період кризи у багатьох випадках не тільки не сприяли стабілізації становища, а й фактично погіршували стан справ (Стігліц, 2003: 14). Країни можуть одержати користь від глобалізації лише коли вони будуть приймати її на своїх умовах, обмежуючи вплив зовнішніх інститутів на свою економічну й соціальну політику, будуючи власну зовнішню і внутрішню політику шляхом внутрішніх політичних дискусій, а не під тиском міжнародних організацій (Стігліц, 2003: 258-259). Водночас глобалізація не є абсолютним злом, є сфери, які потребують глобальних колективних дій, а отже побудови ефективної системи глобального управління в інтересах розвитку цивілізації, а не фінансово-промислових груп.

Несприятливими для розвитку ліберальної демократії стають політичні наслідки соціальної поляризації й згорання доктрини «суспільства загального добробуту». Країни з високими рівнями доходів скорочують перелік соціальних допомог й обмежують доступ до якісних державних послуг. Разом із хронічним безробіттям, низькою зарплатою й

високими податками ці заходи сприяють зростанню масштабів бідності й соціальної ізоляції (Доклад о соціальной защите в мире 2014/15...). При цьому поширення бідності в провідних країнах світу відбувається на тлі зростання показників економічної активності й фінансово-матеріального благополуччя населення загалом. Замість демократичного принципу єдиної нації, що спільно й солідарно буде майбутнє, утверджується принцип «двох націй»: вищого й нижчого класів. Через зміни пропорцій розподілу суспільного багатства, яка посилюється аутсорсингом, виводом робочих місць, масовою трудовою імміграцією знижуються доходи середнього класу; спостерігається відсутність зростання в абсолютному вимірі, а у відносному – погіршення порівняно з верхніми прошарками. Руйнується стабільність і стійкість середнього класу, а отже й стабільність демократії загалом. Поляризація сучасного ліберально-демократичного суспільства містить у собі жорстоке протиріччя між вузькою групою осіб, що має можливість користуватися всіма досягненнями сучасної цивілізації, і рештою населення, велика частка якого існує в умовах, що принижують їхню людську гідність. Тому не дивно, що останні все частіше віддають перевагу праворадикальним, консервативно націоналістичним ідеям, або лівим політичним доктринам, які нині часто поєднуються в популістській риторичі й ідеології.

Посилення соціальної поляризації в межах національних держав відтворюється й на глобальному міждержавному рівні. За даними досліджень у рамках Програми міжнародних співставлень на 2017 р. на долю країн із високим рівнем доходу, де проживають 17 % населення світу, припадало 49 % світового валового внутрішнього продукту (ВВП) за паритетом купівельної спроможності (ПКС). На долю країн із підвищеним середнім (36 % населення) і пониженим середнім рівнем доходу (40 % світового населення) припадало, відповідно, 34 % і 16 % ВВП за ПКС (Новые сопоставления по паритету покупательной способности показывают...). Продовжуються

тенденції до концентрації світової економіки лише в декількох ключових країнах (за вищезазначеними дослідженнями на Китай і США припадає третина світової економіки); зменшення частки держав у світовій торгівлі; скорочення обсягу прямих іноземних інвестицій у країни третього світу. У політичній сфері наростаюча соціальна поляризація демонструє повернення до явищ, властивих доліберальним періодам: олігархізація влади; маргіналізація соціальних низів; ослаблення суспільного консенсусу; уповільнення темпів соціальної мобільності.

Глобальні проблеми зі сфери взаємодії «людина – природа» уже ставлять під сумнів продуктивний політичний розвиток ліберально-демократичних суспільств. Йдеться про зниження динаміки відтворення населення; негативні наслідки науково-технічного прогресу; хвороби, епідемії, пандемії; військові конфлікти і загроза тероризму; зміна клімату, небезпечне для збереження здоров'я й життя забруднення довкілля; енергетична криза; зростання дефіциту сировинних ресурсів.

Генеральний директор Центру ліберальної сучасності в Берліні Ральф Фюкс стверджує, що ліберальна демократія нині зіткнулася з подвійною проблемою. Перший виклик – це авторитарні режими, які стають більш самоствердними (Китай, Російська Федерація, певним чином Іран та їхні послідовники). Такі режими обіцяють багатство, прогрес і стабільність без демократії. Вони бачать себе супротивниками і кидають виклик моделі ліберальної демократії. Інший виклик, який вселяє не менше занепокоєння, виходить із середини, з ядра ліберальної демократії – це хвиля «правого популізму» націоналістичного, ксенофобного й авторитарного рухів у країнах з ліберальною демократією» (Як криза ліберальної демократії впливає на Україну). Зіткнувшись близько з мусульманським світом у результаті активної імміграції, ведучи боротьбу проти ісламського фундаменталізму, західний світ досить активно переймає засади його доктрини: зневагу до встановлених

правил і до людини як особистості, ностальгію за минулим, прагнення відтворити правила й умови минулих епох (природно, що не в такій мірі, як ісламські радикали – прим. авторів).

Пристосовуватися державам із ліберальною демократією до тяжких часів буде все важче через посилення цинізму громадян щодо політики. У всіх розвинених країнах світу скорочується членство в політичних партіях. Так, на середину другого десятиліття XXI ст. у Великобританії лише 1 % громадян були членами політсил (у 1950 р. таких було 20 %) (Болезни демократии). Загальносвітовою тенденцією стало зниження інтересу громадян до голосування. Такий громадянський цинізм щодо політики міг би бути здоровим проявом, якби у людей було менше вимог до держави, але вони і далі покладають на неї багато очікувань. Унаслідок цього виникає отруйна й нестабільна суміш: з одного боку, залежність від держави, і зневага до неї – з іншого. Залежність змушує державу занадто розширюватись і перевантажувати себе, тоді як зневага до неї позбавляє її легітимності.

Більшість авторів, які досліджують теорію й практику демократичного транзиту, наголошують на тому, що демократія як модель суспільно-політичної самоорганізації працює за наявності низки факторів і передумов: наявності інституту приватної власності й ринку; наявності середнього класу; судової системи, що діє на основі верховенства права; традиції суспільної самоорганізації та самоврядування; розвиненого громадянського суспільства; вільних ЗМІ тощо. Однак, для України є проблемою не лише відсутність чи нерозвинутість багатьох із указаних факторів. Не меншим викликом для України (як і загалом для країн Східної Європи) є «парадокси свободи», на які вказав дослідник демократії та відомий болгарський політолог І. Крастев. Він виділив «п'ять революцій», які фундаментально переформатували умови і простір функціонування системи ліберальної демократії в Європі та світі загалом. По-перше, культурна революція 1967–

1968 рр. не лише проголосила тріумф прав людини, але водночас знівелювала ідею колективних цілей, пов'язаних із дефініціями нації, класу, сім'ї; по-друге, ринкова революція, яка опиралася на принцип «риннок знає краще, ніж уряд», у підсумку призвела до поляризації суспільства й зростання соціальної нерівності; по-третє, «кінець комунізму» і необмежена глобалізація призвели до розриву контракту між елітою й суспільством (еліти перестали бути підконтрольними електорату); по-четверте, революція, пов'язана з розвитком Інтернету, призвела до проблематизації ідеї політичної спільності та утворення самозамкнених спільнот, які не розуміють одна одну; по-п'яте, революція, пов'язана з когнітивною сферою й поглибленням знань про людину, наслідком якої постало бажання діяти та управляти суспільством опираючись на принцип «не потрібні ідеї й концепції, достатньо маніпулювати емоціями». Таким чином, переконаний І. Крастев, революційні зміни забезпечили для сучасної людини і суспільства «максимум свободи, але демократичні інститути зруйновані» (Лупацій).

Потужна революціонізація простору свободи спровокувала не стільки «втєчу від свободи», скільки значне й спонтанне піднесення протестних настроїв. Невдоволення державою-нацією, «втєчею/дезертирством еліт», зростанням соціальної нерівності й загальної незахищеності, спровокувало зростання протестних рухів у світі загалом і в Україні зокрема. У багатьох європейських країнах представники протестних і маргінальних рухів помітно потіснили традиційні політичні сили й отримали представництво в національних парламентах та урядах. Водночас виявилось, що зміна / відставка уряду й політичного режиму не призводить автоматично до зміни політичного курсу. Три майдани в Україні за неповні три десятиліття її незалежності наочно продемонстрували, що зміна політичного режиму не призводить автоматично до «перезавантаження системи» і докорінних соціально-економічних перетворень у країні. Очевидним став той факт,

що електоральна модель демократії надає обмежені можливості та інструменти для «перезаснування держави», забезпечення фундаментальних соціальних трансформацій і сучасних форм політичної демократії.

Утішною з точки зору розвитку демократії в Україні виглядає її підтримка українським суспільством. Згідно з останнім (06-11 грудня 2019 р.) опитуванням р , проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова, 52 % громадян вважають, що демократія є найбільш бажаним варіантом державного устрою для України. Водночас протилежної думки, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, дотримуються 20 %, ще 19 % відповіли, що для них не має значення, демократичний режим у країні чи ні (Реформи в Україні: громадська думка населення – 2019).

Висновки. Криза ліберальної демократії в світі небезпечна тим, що посилення антидемократичних тенденцій на планеті не лише матиме суттєві наслідки для особистих прав і свобод людей, але й створює ряд економічних і безпекових ризиків. Коли дедалі більше країн стають автократичними і репресивними, порушуються міждержавні договори й альянси, нації та регіони стають нестабільними, а жорстокі екстремісти отримують більше можливостей для своєї деструктивної діяльності. Гіпотетична заміна демократичних норм на авторитарні матиме багато негативних наслідків: результати виборів буде легко спрогнозувати; ЗМІ будуть переповнені пропагандою, що вихвалитиме лідерів і паплюжитиме опонентів режиму; авторитарні уряди повністю контролюватимуть соціальні мережі та інтернет; зростатиме корупція й безкарність за неправомірні (але політично вмотивовані) дії й т. п.

Можна погодитись із твердженням ряду авторитетних інтелектуалів, що правила функціонування сучасної ліберально-демократичної економічної світосистеми сприяють

збільшенню розриву в рівнях економічного розвитку між високорозвинутими індустріальними країнами і країнами, що розвиваються. Ліберальна демократія в майбутньому може залишитися формою організації провідних країн світу (так зв. «золотого мільярда»), які зможуть забезпечити високі стандарти споживання ресурсів за рахунок решти людства («світової периферії»). У гіршому випадку – усі існуючі нині суспільства в боротьбі за ресурси віддадуть перевагу авторитарним або тоталітарним політичним практикам.

І все ж, попри означені проблеми і невтішні прогнози, важко не погодитися з твердженням Ф. Фукуями, що піки і провали на шляху руху ліберальної демократії неминучі, «але не можна бачити у поразці ліберальної демократії в будь-якій конкретній країні чи в цілому регіоні свідчення загальної слабкості демократії. Цикли і розриви, як такі, не суперечать історії як універсальному й спрямованому процесу, так само як наявність економічних циклів не заперечує можливість тривалого економічного зростання» (Фукуяма, 2004).

Політичні реалії майже трьох останніх десятиліть засвідчили, що форма організації влади і способи її практичного здійснення в Україні досі носили не стільки концептуальний і органічний характер, скільки формальний, ритуальний, гібридний, а подекуди й імітаційний. Склалася стійка практика механічного калькування на вітчизняний ґрунт окремих юридичних норм і політичних традицій провідних (насамперед західноєвропейських) країн світу без урахування національної специфіки, що загалом веде до нівелювання в середовищі українців значного позитивного потенціалу ліберальної демократії. Пам'ятаючи, що ліберально-демократична доктрина містить у собі ряд течій (класичний лібералізм, лібертаризм, соціал-лібералізм, неолібералізм, неоконсерватизм, християнський лібералізм), що покликані адаптувати її до конкретних історичних, економічних, соціокультурних умов конкретних суспільств, вітчизняному політикуму й академічному експертному співтовариству вже

давно варто було б визначитись і сформулювати чітку концепцію лібералізації й демократизації українського суспільства, адекватну викликам, що постали (і продовжують поставати) перед країною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Freedom in the World 2020. A Leaderless Struggle For Democracy. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy> (дата звернення: 14.06.2020).

2. Freedom in the World 2020. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2020> (дата звернення: 14.06.2020).

3. Illiberalism: Playing with fear // *The Economist*. 12.12.2015. URL: <https://www.economist.com/leaders/2015/12/12/playing-with-fear> (дата звернення: 04.06.2020).

4. Автор книги «Конец истории» Фрэнсис Фукуяма о популярности Путина и Трампа, и о вызове, на который должна ответить демократия. URL: <http://inshe.tv/politics/2016-03-26/103882/> (дата звернення: 14.06.2020).

5. Барабаш О. В. Криза демократії і складнощі лібералізму: причини виникнення, механізми та перспективи розвитку // *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : *Політологія*. 2019. № 2. С. 103-117.

6. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. Пер. с англ. Москва: Междунар. отношения, 2004. 288 с.

7. Бжезинский Зб. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. Москва: Междунар. отношения, 2007. 240 с.

8. Бжезінський З. Велика шахівниця. Пер з англ. Львів – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.

9. Білошицький С. В. Ліберальна демократія в ХХІ столітті: ресурси, виклики, перспективи. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ, 2013. 455 с.

10. Болезни демократии. URL: <http://pressorg24.com/politics/bolezni-demokratii> (дата звернення: 05.06.2020).

11. Бьюкенен П. Дж. На краю гибели. Пер. с англ. М. Башкатова. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2008. 349 с.

12. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада. Пер. с англ. А. Башкирова. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 444 с.

13. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер. с англ. П. М. Кудюкина. Под общей редакцией канд. полит. наук Б. Ю. Кагарлицкого. СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. 416 с.

14. Валлерстайн И. После либерализма. Пер. с англ. под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. Москва: Едиториал УРСС, 2003. 256 с.

15. Даймонд Л. Чи існує криза ліберальної демократії? URL: https://zik.ua/news/2017/10/17/chy_ishnuie_kryza_liberalnoi_demokratii_1187333 (дата звернення: 16.06.2020).

16. Демократія у світі переживає найбільшу кризу за десятиліття – Freedom House. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28978013.html> (дата звернення: 02.06.2020).

17. Доклад о социальной защите в мире 2014/15: Обеспечить экономическое восстановление, инклюзивное развитие и социальную справедливость. URL: <http://www.world-psi.org/sites/default/files/documents/research/socialdevelopmentgoals-ru.pdf> (дата звернення: 12.06.2020).

18. Звіт Freedom House: Глобальна криза демократії може мати катастрофічні наслідки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28978023.html> (дата звернення: 02.06.2020).

19. Киссинджер Г. Стратегия США и превентивная война // *The International Herald Tribune*. 2006. 14 april. URL: <http://www.inosmi.ru/translation/226828.html> (дата звернення: 15.06.2020).

20. Крауч К. Постдемократия. Пер. с англ. Н. В. Эдельмана. М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 192 с.

21. Кревельд Мартин Ван. Расцвет и упадок государства. Пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. Москва: ИРИСЭН, 2006. 544 с.

22. Къеза Дж. Война империй: Восток – Запад. Раздел сфер влияния. Пер. с ит. Н. Мироновой. Москва: Эксмо, 2006. 320 с.

23. Лупаций В. «Криза демократії» та необхідність національної моделі соціальних інновацій. URL: <http://sg-sofia.com.ua/kriza-demokratii-taneobhidnist-nazionalnoji-modeli-sozialnih-innovazij> (дата звернення: 01.06.2020).

24. Новые сопоставления по паритету покупательной способности показывают: на долю стран с низким и средним уровнем дохода приходится половина мировой экономики. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/05/19/new-purchasing-power-parities-show-low-and-middle-income-economies-account-for-half-of-the-global-economy> (дата звернення: 11.06.2020).

25. Після десятків років перемог демократія в світі починає втрачати позиції. URL: <http://argumentua.com/stati/p-slyadesyat-k-v-rok-v-peremog-demokrat-ya-v-sv-t-pochina-vtrachati-po-zits> (дата звернення: 01.06.2020).

26. Правительство США «снижает стандарты» на прайвеси // *Права человека в России*. 2000. 6 октября. URL: <http://www.hro.org/editions/alert/4-9/23/htm> (дата звернення: 04.06.2020).

27. Реформи в Україні: громадська думка населення – 2019. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019> (дата звернення: 14.06.2020).

28. Сорос Дж. Утвердження демократії. Пер. з англ. О. Коваленко. К. : Основи, 1994. 224 с.

29. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. Пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. Київ: Основи, 1999. 259 с.

30. Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь. Пер. с англ. Москва: Алпина Бизнес Букс, 2004. 192 с.

31. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. Пер. с англ. Г. Г. Пирогова. Москва: Нац. общест.-науч. фонд, 2003. 304 с.

32. Тодд Э. После империи. Рах Americana – начало конца. Пер. с фр. Е. Н. Корендясова. Москва: Междунар. отношения, 2004. 240 с.

33. У світі зростає незадоволеність демократією – дослідження. URL: <https://ua-news.liga.net/world/news/u-sviti-zrostaє-nezadovolenist-demokratieyu-doslidjennya> (дата звернення: 10.06.2020).

34. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Пер. с англ. М. Б. Левина. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2004. URL: http://lib.ru/POLITOLOG/FUKUYAMA/konec_istorii.txt (дата звернення: 16.06.2020).

35. Фукуяма Ф. Америка на распутье. Демократия, власть и неоконсервативное наследие. Москва: АСТ, 2007. 288 с.

36. Хантингтон Самюэл Ф. Запад: уникальность, а не универсальность. URL: <http://www.liberal/ru/article.asp?Num=44> (дата звернення: 16.06.2020).

37. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Пер. с англ. А. Башкирова. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.

38. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

39. Що таке «неліберальна демократія» і як її запроваджують в Угорщині? URL: <https://zakarpattia.net.ua/News/187840-ShCHO-take-neliberalna-demokratiia-i-iaк-ii-zaprovadzhuut-v-Uh-orshchyni> (дата звернення: 02.06.2020).

40. Як криза ліберальної демократії впливає на Україну. URL: <https://nakipelo.ua/yak-kriza-liberalnoyi-demokratiyi-vplivaye-na-ukrayinu/> (дата звернення: 12.06.2020).

REFERENCES

1. *Freedom in the World 2020. A Leaderless Struggle For Democracy*. Retrieved from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy>.
2. *Freedom in the World 2020*. Retrieved from: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2020>.
3. Illiberalism: Playing with fear // *The Economist*. 12.12.2015. Retrieved from: <https://www.economist.com/leaders/2015/12/12/playing-with-fear>.
4. *Avtor knigi «Konets istorii» Frensis Fukuyama o populyarnosti Putina i Trampa, i o vyzove, na kotoryy dolzhna otvetit' demokratiya* [The author of *The End of History*, Francis Fukuyama, on the popularity of Putin and Trump, and the challenge that democracy must meet]. Retrieved from: <http://inshe.tv/politics/2016-03-26/103882/>.
5. Barabash, O. V. (2019). Kryza demokratii i skladnoshchi liberalizmu: prychny vynyknennia, mekhanizmy ta perspektyvy rozvytku // *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Seriiia : Politolohiia. 2. 103-117 [in Ukrainian].
6. Bzhezinskiy, Zb. (2004). *Vybor. Global'noe gospodstvo ili global'noe liderstvo* [Choice. Global domination or global leadership]. Per. s angl. M.: Mezhdunar. otnosheniya. 288 [in Russian].
7. Bzhezinskiy, Zb. (2007). Eshche odin shans. Tri prezidenta i krizis amerikanskoy sverkhderzhavy. [Another chance. Three presidents and the crisis of the American superpower]. M. : *Mezhdunar. otnosheniya*. 240 [in Russian].
8. Bzhezinskiy, Z. (2000). *Velyka shakhivnytsia* [Big chessboard.]. Per z anhl. Lviv – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. 236 [in Ukrainian].
9. Biloshytskyi, S. V. (2013). *Liberalna demokratiia v XXI stolitti: resursy, vyklyky, perspektyvy* [Liberal democracy in the XXI century: resources, challenges, prospects]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora politychnykh nauk. K. 455 [in Ukrainian].

10. *Bolezni demokratii* [Diseases of democracy]. Retrieved from: <http://pressorg24.com/politics/bolezni-demokratii>.

11. B'yukenen, P. Dzh. (2008). *Na krayu gibeli* [At the end of death]. Per. s angl. M. Bashkatova. M.: OOO «Izdatel'stvo ACT». 349 [in Russian].

12. B'yukenen, P. Dzh. (2003). *Smert' Zapada* [Death of the West]. Per. s angl. A. Bashkirova. M. : OOO «Izdatel'stvo ACT». 444 [in Russian].

13. Vallerstayn, I. (2001). *Analiz mirovykh sistem i situatsiya v sovremennom mire* [Analysis of world systems and the situation in the modern world]. Per. s angl. P. M. Kudyukina. Pod obshchey redaktsiyei kand. polit. nauk B. Yu. Kagarlitskogo. SPb.: Izdatel'stvo «Universitetskaya kniga». 416 [in Russian].

14. Vallerstayn, I. (2003). *Posle liberalizma*. Per. s angl. pod red [After liberalism]. B. Yu. Kagarlitskogo. M.: Editorial URSS. 256 [in Russian].

15. Daimond, L. *Chy isnuie kryza liberalnoi demokratii?* [Is there a crisis of liberal democracy?]. Retrieved from: https://zik.ua/news/2017/10/17/chy_isnuie.

16. *Demokratiia u sviti perezhyvaie naibilshu kryzu za desiatylittia – Freedom House* [Democracy in the world is experiencing the greatest crisis in decades]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28978013.html>

17. *Doklad o sotsial'noy zashchite v mire 2014/15: Obespechit' ekonomicheskoe vosstanovlenie, inklyuzivnoe razvitie i sotsial'nyu spravedlivost'* [World Social Protection Report 2014/15: Ensure economic recovery, inclusive development and social justice]. Retrieved from: <http://www.world-psi.org/sites/default/files/documents/research/socialdevelopmentgoals-ru.pdf>

18. *Zvit Freedom House: Hlobalna kryza demokratii mozhe maty katastrofichni naslidky* [Freedom House Report: The global crisis of democracy could have catastrophic consequences]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/28978023.html>

19. Kissindzher, G. (2006). *Strategiya SShA i preventivnaya vojna* [US strategy and preventive war] // *The International Herald*

Tribune. 2006. 14 april. Retrieved from: <http://www.inosmi.ru/translation/226828.html>

20. Krauch, K. (2010). *Postdemokratiya* [Post-democracy]. Per. s angl. N. V. Edel'mana. M.: Izd. dom Gos. un-ta – Vysshey shkoly ekonomiki. 192 [in Russian].

21. Krevel'd, Martin Van. (2006). *Rastsvet i upadok gosudarstva* [The rise and fall of the state]. Per. s angl. pod red. Yu. Kuznetsova i A. Makeeva. M.: IRISEN. 544 [in Russian].

22. K'yeza, Dzh. (2006). *Voyna imperiy: Vostok – Zapad. Razdel sfer vliyaniya* [War of Empires: East - West. Section of spheres of influence]. Per. s it. N. Mironovoy. M.: Eksmo. 320 [in Russian].

23. Lupatsii, V. «*Kryza demokratii*» ta neobkhidnist natsionalnoi modeli sotsialnykh innovatsii [The «crisis of democracy» and the need for a national model of social innovation]. Retrieved from: <http://sg-sofia.com.ua/kryza-demokratii-taneobhidnist-nazionalnoji-modeli-sozialnih-innovazij>

24. *Novye sopostavleniya po paritetu pokupatel'noy sposobnosti pokazyvayut: na dolyu stran s nizkim i srednim urovnem dokhoda prikhoditsya polovina mirovoy ekonomiki* [New purchasing power parity comparisons show that low- and middle-income countries account for half of the world economy]. Retrieved from: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/05/19/new-purchasing-power-parities-show-low-and-middle-income>

25. *Pislia desiatkiv rokiv peremoh demokratiia v sviti pochynaie vtrachaty pozytsii* [After decades of victories, democracy in the world is beginning to lose ground]. Retrieved from: <http://argumentua.com/stati/p-slya-desyatk-v-rok-v-peremog-demokratya-v-sv-t-pochina-vtrachati-pozits>.

26. Pravitel'stvo SShA «snizhaet standarty» na prayvesi [The US government is «lowering standards» on privacy] // *Prava cheloveka v Rossii*. 2000. 6 oktyabrya. Retrieved from: <http://www.hro.org/editions/alert/4-9/23/htm>.

27. *Reformy v Ukraini: hromadska dumka naseleattia – 2019* [Reforms in Ukraine: public opinion - 2019]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019>.

28. Soros, Dzh. (1994). *Utverdzhennia demokratii* [Establishment of democracy]. Per. z anhl. O. Kovalenko. K. : Osnovy. 224 [in Ukrainian].

29. Soros, Dzh. (1999). *Kryza hlobalnoho kapitalizmu. Vidkryte suspilstvo pid zahrozoiu* [The crisis of global capitalism. An open society is under threat]. Per. z anhl. R. Tkachuk, A. Frolkin. K. : Osnovy. 259 [in Ukrainian].

30. Soros, Dzh. (2004). *Myl'nyy puzyr' amerikanskogo prevoskhodstva. Na chto sleduet napravit' amerikanskuyu moshch'* [Soap bubble of American superiority. What should American power be directed at?]. Per. s angl. M.: Alpina Biznes Buks. 192 [in Russian].

31. Stiglits, Dzh. (2003). *Globalizatsiya: trevozhnye tendentsii* [Globalization: alarming trends]. Per. s angl. G. G. Pirogova. M.: Nats. obshchest.-nauch. fond. 304 [in Russian].

32. Todd, E. (2004). *Posle imperii. Pax Americana – nachalo kontsa* [After the empire. Pax Americana - the beginning of the end]. Per. s fr. E. N. Korendyasova. M.: Mezhdunar. otnosheniya. 240 [in Russian].

33. *U sviti zrostaie nezadovolenist demokratiieiu – doslidzhennia* [Dissatisfaction with democracy is growing in the world - research]. Retrieved from: <https://ua-news.liga.net/world/news/u-sviti-zrostaie-nezadovolenist>

34. Fukuyama, F. (2004). *Konets istorii i posledniy chelovek* [The end of the story and the last man]. Per. s angl. M. B. Levina. M.: OOO «Izdatel'stvo AST». Retrieved from: http://lib.ru/POLITOLOG/FUKUYAMA/konec_istorii.txt

35. Fukuyama, F. (2007). *Amerika na rasput'ye. Demokratiya, vlast' i neokonservativnoe nasledie* [America at a crossroads. Democracy, power and neoconservative heritage]. M.: AST. 288 [in Russian].

36. Khantington Samyuel F. *Zapad: unikal'nost', a ne universal'nost'* [West: uniqueness, not universality]. Retrieved from: <http://www.liberal.ru/article.asp?Num=44>.

37. Khantington, S. (2004). *Kto my? Vyzovy amerikanskoj natsional'noy identichnosti* [Who are we? Challenges of American national identity]. Per. s angl. A. Bashkirova. M.: OOO «Izdatel'stvo ACT»: OOO «Tranzitkniga». 635 [in Russian].

38. Khantington, S. (2003). *Stolknovenie tsivilizatsiy* [Clash of civilizations]. Per. s angl. T. Velimeeva. Yu. Novikova. M. : OOO «Izdatel'stvo AST». 603 [in Russian].

39. *Shcho take «neliberalna demokratiia» i yak yii zaprovadzhuut v Uhorschchyni?* [What is «illiberal democracy» and how is it implemented in Hungary?]. Retrieved from: <https://zakarpattia.net.ua/News/187840-ShCHO-take-neliberalna-demokratiia-i-iak-ii-zaprovadzhuut-v-Uhorschchyni>.

40. *Yak kryza liberalnoi demokratii vplyvaie na Ukrainu* [How the crisis of liberal democracy affects Ukraine]. Retrieved from: <https://nakipelo.ua/yak-kryza-liberalnoyi-demokratiyi-vplyvaye-na-ukrayinu/>.

АНОТАЦІЯ

У статті на основі опублікованих джерел і літератури синтезовано внутрішньосистемні й позасистемні фактори демократичного транзиту сучасного світу, які викликають антидемократичні й антиліберальні трансформації розвинутих ліберальних демократій. Серед внутрішньосистемних факторів виокремлено: 1) державно-правовий аспект, пов'язаний із наростанням невідповідності між темпами ускладнення соціальної структури суспільства й здатністю людини до їх усвідомлення, надзвичайним ускладненням систем управління суспільством, розростанням правової системи, втратою легітимності існуючих форм організації влади і державності; 2) соціально-економічний аспект, пов'язаний із посиленням соціальної поляризації в середовищі національних суспільств, монополізацією ринків великими корпораціями; 3) політико-культурний аспект, пов'язаний із втратою частиною суспільства віри у демократію як найкращий проєкт суспільного розвитку, через

неспроможність політичних еліт вирішувати нагальні проблеми – від соціальних до екологічних, прогресуванням на поведінковому рівні маніпулятивних практик, проявів маргінальності тощо.

Позасистемні фактори пов'язані з: 1) глобалістським аспектом, який знаходить практичний прояв у наростанні сировинної, енергетичної й екологічної криз, глобальній зміні клімату, епідеміологічних (пандемічних) спалахах соціальних захворювань, техногенних катастрофах, природних катаклізмах; 2) геополітичними аспектами, які проявляються в посиленні демографічного дисбалансу між західною й незахідною цивілізаціями, звуженням меж суверенітету національних держав, поширенням у світі антиамериканських / євроскептичних настроїв і розширенням соціальної бази авторитарних режимів, перманентним наростанням терористичних практик як методу досягнення політичних цілей; 3) геоеконімічним аспектом, який проявляється в послабленні традиційних політичних інститутів як наслідок економізації міжнародних відносин, підвищенні ймовірності фінансово-економічних криз, дестабілізації національних економік периферійних країн, посиленні соціальної поляризації між багатими і бідними країнами, зростанням міграційних потоків у розвинені країни. Зроблено висновок, що проблеми нинішнього етапу демократичного транзиту не можуть ставити під сумнів основоположні принципи ліберально-демократичної доктрини як моделі суспільно-політичної самоорганізації та історичного шляху реалізації суспільно-політичної спільноти загалом й людини як особистості зокрема.

Ключові слова: *ліберально-демократична доктрина, криза, сучасне суспільство, глобалізація, глобальна метрополія, світова периферія.*

АННОТАЦІЯ

В статтю на основі опублікованих джерел і літератури синтезовані внутрисистемні

внесистемные факторы демократического транзита современного мира, которые вызывают антидемократические и антилиберальные трансформации развитых либеральных демократий. Среди внутрисистемных факторов выделены: 1) государственно-правовой аспект, связанный с нарастанием несоответствия между темпами усложнение социальной структуры общества и способностью человека к их осознанию, чрезвычайным осложнением систем управления обществом, разрастанием правовой системы, потерей легитимности существующих форм организации власти и государственности; 2) социально-экономический аспект, связанный с усилением социальной поляризации в среде национальных обществ, монополизацией рынков крупными корпорациями; 3) политико-культурный аспект, связанный с потерей частью общества веры в демократию как лучший проект общественного развития, из-за неспособности политических элит решать насущные проблемы – от социальных до экологических, прогрессирующим на поведенческом уровне манипулятивных практик, проявлений маргинальности и т. п.

Внесистемные факторы связаны с: 1) глобалистским аспектом, который находит практическое проявление в нарастании сырьевого, энергетического и экологического кризисов, глобальном изменении климата, эпидемиологических (пандемических) вспышках социальных заболеваний, техногенных катастрофах, природных катаклизмах; 2) геополитическими аспектами, которые проявляются в усилении демографического дисбаланса между западной и незападной цивилизациями, сужением границ суверенитета национальных государств, распространением в мире антиамериканских / евроскептических настроений и расширением социальной базы авторитарных режимов, перманентным нарастанием террористических практик как метода достижения политических целей; 3) геоэкономическим аспектом, который проявляется в ослаблении традиционных

политических институтов как следствие экономизации международных отношений, повышению вероятности финансово-экономических кризисов, дестабилизации национальных экономик периферийных стран, усилении социальной поляризации между богатыми и бедными странами, ростом миграционных потоков в развитые страны. Сделан вывод, что проблемы нынешнего этапа демократического транзита не могут ставить под сомнение основополагающие принципы либерально-демократической доктрины как модели общественно-политической самоорганизации и исторического пути реализации общественно-политического сообщества в целом и человека как личности в частности.

Ключевые слова: *либерально-демократическая доктрина, кризис, современное общество, глобализация, глобальная метрополия, мировая периферия.*

УДК 338.47

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-99-111>

FEATURES OF COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN THE NETWORK SOCIETY

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНОЙ АКТИВНОСТИ В СЕТЕВОМ ОБЩЕСТВЕ

Olena Isaikina,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри
документознавства
isaykina.od@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6370-7546>
ID: 0000-0001-6370-7546
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Сухомлинського, 30,
Київська обл., Україна, 08401

Olena Isaikina,

Ph.D. in Historical sciences,
Associate professor of Department
of scientific discipline of
documentation
isaykina.od@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6370-7546>
ID: 0000-0001-6370-7546
Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University, 30,
Sukhomlynskohoho Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

Alla Zlenko,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри
документознавства
zlenko.am@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5586-3984>
ID: 0000-0002-5586-3984
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Сухомлинського, 30,
Київська обл., Україна, 08401

Alla Zlenko,

Ph.D. in Historical sciences,
Associate professor of Department
of scientific discipline of
documentation
zlenko.am@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5586-3984>
ID: 0000-0002-5586-3984
Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University, 30,
Sukhomlynskohoho Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

ABSTRACT

The modern world is undergoing constant changes and transformations due to globalization processes, this is especially noticeable due to the development of communicative activity of the world's population. As a result, a new type of social structure and a new form of social organization of people, called «network society». The Internet has become a special medium of communication, which is playing an increasingly important role in almost all areas of modern human activity. Due to the availability of Internet technologies, new communication opportunities have appeared, which constitute a special area of information interaction. Due to the involvement in the space of communications, on the one hand, social, political, historical, ethnic, cultural, communicative and media factors, and on the other - computers and computer networks, traditional forms, models and types of communication have diversified. In fact, modern man is constantly in two dimensions - the natural reality of the surrounding material world and the virtual - formed by technical means of digital communication. Characterizing Internet communication as a type of daily social practice, it should be noted that its implementation is mediated by both passive and active actions of individuals, where the first implies the perception and use of information, the second - active participation in the communication process, creation and dissemination information.

The analysis of the development of the information space gives reason to argue that it is the introduction of new means of communication, which is based on the network principle of organization of interactions, that today provides unprecedented opportunities for targeted social transformations and engineering. Today, network communication is an effective social technology for solving various problems of modern society.

Keywords: *communication, network society, Internet, information, «network» thinking, the population of Ukraine.*

Formulation of the problem. The development of a new communication system (new media) under consideration continues

throughout humanity most often as a union of interactive communication technologies and digital broadcasting, in which the main intermediary becomes the Internet. This process serves as a basis for changing conditions interaction, ie it is not just technical or technological, but and socio-cultural process.

The purpose of the article. Studies of the current state of communicative activity of the population of Ukraine due to the active development of Internet technologies that change the media space, pose new challenges to society, which must be taken into account.

Presenting main material. The network organization of society has almost always existed, but more opportunities for the formation of network relations appeared in the context of globalization, which caused the growth of internal interconnectedness of the world system, became an effective catalyst for transformational development of the modern world, this, in turn, has simplified the process of establishing ties between the actors of the global space.

The rapid pace of life of modern man, increasing the flow of information make their adjustments in the criteria for meeting human needs for information. If ten to fifteen years ago large analytical materials were popular, including extensive polythematic interviews, today the priority is short messages - news, small in volume, blitz interviews, brief comments. In addition, due to the growing number of mass media, the issue of forming a single news feed from different sources is relevant for ordinary citizens.

Because the Internet has properties and functions social institution, communication is an integral part transactions in the network and characterizes the communicative activity society.

The Internet is a multifaceted environment for communication creates many different forms of communication. You can agree with proposed by M. Morris and K. Ogan four types:

– asynchronous communication «one on one» (electronic message);

- asynchronous communication «many with many» (for example, mailing lists);
- synchronous communication «one on one», «one and several», «one of several», which is built around specific topic (for example, chats);
- asynchronous communication, where the user is usually tries to find a site to obtain certain information; communication «many and one», «one on one», «one and many» (eg websites, horoscopes).

Relative to traditional media Internet has advantages in several parameters:

- multimedia. The Internet combines visual, audio, printing and video aspects of other means of communication. Before same, users receive certain economic benefits: price sending an email is much lower than sending it by regular mail;
- personalization. The Internet provides the necessary information at any level of persons interested in it or groups of people. Delivery can be provided as needed
- users, through personalization of content, mailing e-mail or cable TV;
- interactivity. The Internet provides a dialogue, the reverse feedback, not a monologue that characterizes the traditional mass media;

lack of intermediaries. The Internet provides an opportunity direct access of the government to the population, in turn the population to power without interference and manipulative action by the means mass communication (Черних, 2007:201).

In terms of intensive information exchanges, the media space has become an important component of the functioning of modern society, which, through the entire set of channels for the formation, transmission and storage of information, transforms the human mind, directing action not only on universal values, but also on specific manifestations of national characteristics, cultures and etc.

The spread of «network» thinking significantly affects the daily life of every person. Dominant functions and processes are becoming more and more organized by type of network. Relatively

rigid and vertically organized social structures of the past are replaced by flexible and horizontally oriented networks through which resources are exchanged, the political process, etc. It is networks that make up the new social morphology of modern communities (Остапенко, 2013:3).

Thanks to the development of Internet technologies, young people in a very short time become more experienced than older people, and this increases the gap between generations in views on economics, politics, culture. The modern contradictions of generations are no longer limited to the traditional contradictions between «parents» and «children». The traditional system of socialization is collapsing, there are new, unfamiliar to previous generations ways of transmitting life experience. If within the configurative culture of industrial and post-industrial society the transfer of life experience takes place from older generations to younger or from peers to peers, then within the prefigurative culture of information society knowledge is passed from older to younger generations and from younger to older. Thus, Internet communication, as a system of social interaction, together with traditional subjects of socialization helps to acquire knowledge, values, learn the rules of behavior and at the same time generates new expectations of the younger generation for the development of the country (Войтович, 2010:4).

The development of Internet technologies is actively modifying communication, outlining new forms of contact between content producers and consumers, expanding through social networks, blogs and content hosting.

The advantage of such communication is that the information obtained in this way preserves personal space for consumers, provides interactive contact with the media through the online version, supplemented by blogs, videos, photos, forums, comments, polls, and expands the possibilities of communication.

As recent studies show, most of all the modern Ukrainian audience is interested in foreign, domestic policy and health care. The least interest is caused by art and culture, as well as business news (Fig. 1).

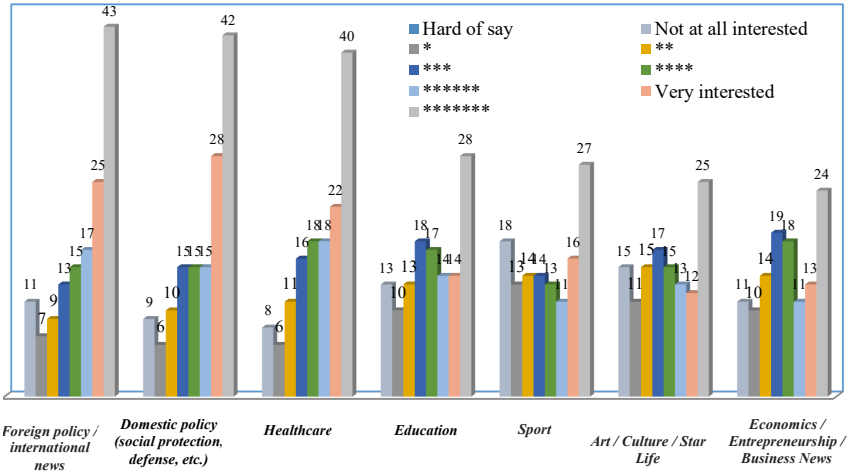

Fig. 1. The interest of the Ukrainian audience in the topic of news (data for July 2019) (Опрос, 2019)

Modern communication systems differ, first of all, by the mechanisms of influence on the audience, the ways to achieve and the quality of the effects, processing, dissemination of information. Mass social communications are organized, and an analysis of the activities of their institutions (television, press, broadcasting, etc.) allows us to understand the social consequences of the corresponding media activities. Thus, 79.9% of Europeans and 66.2% of Ukrainians use daily newspapers as a source of information; respectively 95.6 and 90.1% - news releases on radio and television channels; 53.2 and 37% - print media, 68.3% and 54.1% - analytical reviews on radio and television, 67.4% and 40% - electronic publications (Шендеровський, 2012:8).

In 2019, the share of the audience that uses social networks as a source for receiving news increased, the audience of Internet media remained unchanged. At the same time, the percentage of those who use familiar media, such as television, radio, and print media, is decreasing from year to year. This confirms the global trend in the media sector the relentless transformation from traditional media to electronic.

The vast majority of Ukrainians use several types of media at the same time to receive news, but if there is only one source, then this is most often television (Fig. 2).

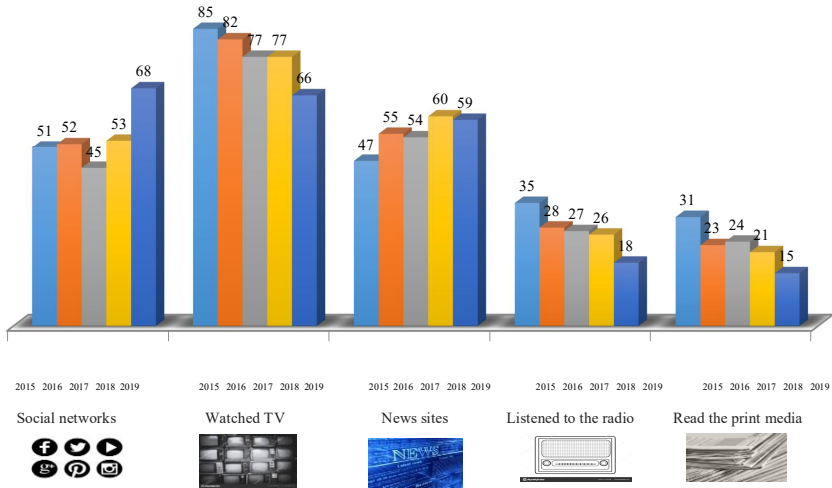
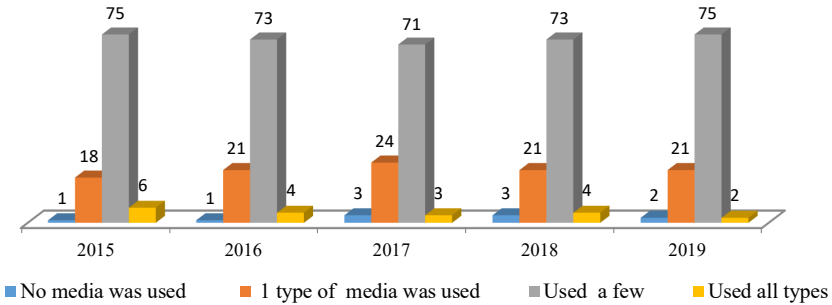

Fig. 2. Use of media to receive news by Ukrainian audiences for a month from 2015 to July 2019 (Orupoc, 2019)

An informed public is a key condition for democracy, as a result of which, the main responsibilities of the media to society are truthfulness, accuracy, balance. The idea that the media as a whole should be pluralistic, accessible to different groups and representative of different views, in particular, the minority, is upheld (Fig. 3).

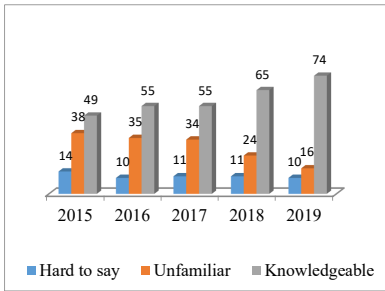

Fig. 3. The number of media sources for receiving news by Ukrainians during the month from 2015 to July 2019 (Опрос, 2019)

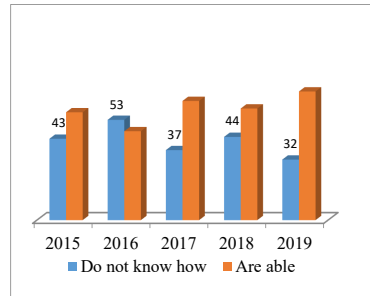
Given the current geopolitical situation in Ukraine, it is extremely important to find methods for detecting, neutralizing, neutralizing and preventing the spread of custom information. Fake news has deeply taken root in the Ukrainian media. A favorable place for their distribution is the Internet, or rather social networks. This is due to the fact that a huge flow of information is not filtered by moderators of social communities, nor by consumers of this information. In addition, in a dense information stream it is difficult to notice where the fake is, and where is the true information. Given this, it is important to formulate a strategy to counter the information war, to help prevent the publication of fake information and to refute the information already published (Кіца, 2016:281).

The analysis of typical examples of fake news allows us to identify criteria that can be the basis for the classification of fakes: according to the presentation form (text, photo, video, recording); by content (agitation, propaganda, manipulation, etc.); by subject (political, social, secular, etc.); by appointment for a certain age category (for youth, for mature people, for pensioners, etc.); by the source of information (from the first source, without source, unknown source, etc.).

Awareness of the existence of custom-made materials is increasing year by year, however, only 68% of Ukrainians declare that they can distinguish between such content (Fig. 4-5).

Fig. 4. Awareness of custom materials (Interview, 2019)

Fig. 5. The ability to distinguish fake (self-esteem) (Interview, 2019)

It should be noted that any, even positive, fake information as a result has a negative impact and is a harmful phenomenon in the Ukrainian information space. It is necessary to deal with it both at the state and individual levels. In particular, do not forget about self-control.

At the state level, it is necessary to increase the degree of media literacy of all categories of the population, disseminate various social advertisements through the media, monitor social media and inform the public about detected fake information. It is also worth involving the population in exposing fakes. There are already certain achievements in this area, the Stop.Fake public platform is actively working in this direction. However, there should be as many projects as possible aimed at both Ukrainian and foreign audiences.

Conclusions. The analysis of the development of the information space gives reason to argue that it is the introduction of new means of communication, which is based on the network principle of organization of interactions, that today provides unprecedented opportunities for targeted social transformations and engineering. Today, network communication is an effective social technology for solving various problems of modern society.

SOURCES AND LITERATURE

1. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2010. Вип. 5. С. 3-18.
2. Кіца М. Фейкова інформація в українських соціальних медіа: поняття, види, вплив на аудиторію. *Наукові записки*. 2016. Вип. 1(52). С. 281.
3. Опрос USAID-INTERNEWS «Отношение населения к СМИ и использование разных типов медиа в 2019 году». 2019. URL: [https:// drive.google.com/ file/ d/1Oi2Edv15SrK4hS-D2KохoKkamCarUX7f/view](https://drive.google.com/file/d/1Oi2Edv15SrK4hS-D2KохoKkamCarUX7f/view)
4. Остапенко Г. Комунікація та комунікативна активність суспільства в добу інтернет технологій: соціальний аспект. *Вісник книжкової палати*. 2013. Вип. 9. С. 3.
5. Черных А. Мир современных медиа. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2007. С. 201.
6. Шендеровський К. Передумови інституціалізації медіакомунікацій при розв'язанні соціальних проблем. Київ, 2012. С. 8.

REFERENCES

1. Voitovych, R. (2010). Merezheve suspilstvo yak nova forma sotsialnoi orhanizatsii v umovakh hlobalizatsii [Network society as a new form of social organization in the context of globalization]. *Politychnyi menedzhment - Political management*, 5, 3-18 [in Ukrainian].
2. Kitsa, M. (2016). Feikova informatsiia v ukrainskykh sotsialnykh media: poniattia, vydy, vplyv na audytoriiu [Fake information in Ukrainian social media: concepts, types, impact on the audience]. *Naukovi zapysky - Scientific notes*, 1(52), 281 [in Ukrainian].
3. Interview USAID-INTERNEWS «Otnoshenie naseleniya k SMI i ispolzovanie raznyih tipov media v 2019 godu» (2019). [USAID-INTERNEWS Poll «Media Attitude and Consumption of Different Types of Media in 2019»]. Retrieved from:

[https:// drive.google.com/ file/d/ 1Oi2Edvl5SrK4hS-D2KoxoKkamCarUX7f/ view](https://drive.google.com/file/d/1Oi2Edvl5SrK4hS-D2KoxoKkamCarUX7f/view) [in Ukrainian].

4. Ostapenko, H. (2013). *Komunikatsiia ta komunikatyvna aktyvnist suspilstva v dobu internet-tekhnologii: sotsialnyi aspekt* [Communication and communicative activity of society in the age of Internet technologies: social aspect]. *Visnyk knyzhkovoï palaty - Bulletin of the Book Chamber*, 9,3 [in Ukrainian].

5. Chernykh, A. (2007). *Mir sovremennykh media* [World of modern media]. Moskva: Izdatel'skiy dom «Territoriya budushchego», 201 [in Russian].

6. Shenderovskiy, K. (2012). *Peredumovy instytutsializatsii mediakomunikatsii pry rozv'iazanni sotsialnykh problem* [Prerequisites for institutionalization media communications in solving social problems], Kyiv, 8 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Сучасний світ зазнає постійних змін і трансформацій внаслідок глобалізаційних процесів, особливо помітно це відчувається завдяки розвитку комунікативної активності населення планети. Як наслідок, сформувався новий тип соціальної структури та нова форма соціальної організації людей, які отримали назву «мережеве суспільство». Особливим середовищем спілкування, що з кожним днем відіграє все більш важливу роль майже у всіх сферах діяльності сучасної людини став Інтернет. Завдяки доступності інтернет-технологій з'явилися нові можливості комунікації, які формують особливу сферу інформаційної взаємодії. В результаті залучення до комунікативного простору, з одного боку, соціальних, політичних, історичних, етнічних, культурних, комунікативних і медійних чинників, а з іншого – комп'ютерів і комп'ютерних мереж, урізноманітнилися традиційні форми, моделі та різновиди комунікації. Фактично сучасна людина постійно перебуває у двох вимірах – природної реальності оточуючого матеріального світу та віртуальному – сформованому

технічними засобами цифрової комунікації. Характеризуючи інтернет-комунікацію як вид щоденної соціальної практики, варто зазначити, що здійснення її опосередковується як пасивними, так і активними діями індивідів, де в першому випадку мається на увазі сприйняття та користування інформацією, в другому – активна участь в комунікаційному процесі, створення та розповсюдження інформації.

Проведений аналіз розвитку інформаційного пространства дає основания утверждать, что именно внедрение новых средств коммуникации, в основе которых лежит сетевой принцип организации взаимодействий, предоставляет сегодня беспрецедентные возможности для целенаправленных социальных преобразований и инженерии. Сегодня сетевая коммуникация – это эффективная социальная технология решения различных проблем современного общества.

Keywords: комунікація, мережеве суспільство, Інтернет, інформація, «мережеве» мислення, населення України.

АННОТАЦИЯ

Современный мир постоянно изменяется и трансформируется в результате глобализационных процессов, особенно заметно это ощущается благодаря развитию коммуникативной активности населения планеты. Как следствие, сформировался новый тип социальной структуры и новая форма социальной организации людей, которые получили название «сетевое общество». Особой средой общения, которой с каждым днем отводится все более важная роль почти во всех сферах деятельности современного человека, стал Интернет. Благодаря доступности интернет-технологий появились новые возможности коммуникации, которые формируют особую сферу информационного взаимодействия. В результате привлечения в коммуникативное пространство, с одной стороны, социальных, политических, исторических, этнических,

культурных, коммуникативных и медийных факторов, а с другой – компьютеров и компьютерных сетей, значительно разнообразились традиционные формы, модели и разновидности коммуникации. Фактически, современный человек постоянно находится в двух измерениях – природной реальности окружающего материального мира и виртуальной – сформированной техническими средствами цифровой коммуникации. Характеризуя интернет-коммуникацию как вид ежедневной социальной практики, стоит отметить, что ее осуществление происходит за счет как пассивных, так и активных действий индивидов, где в первом случае имеется в виду восприятие и использование информации, во втором – активное участие в коммуникационном процессе, создание и распространение информации.

Проведенный анализ развития информационного пространства дает основания утверждать, что именно внедрение новых средств коммуникации, в основе которых лежит сетевой принцип организации взаимодействий, предоставляет сегодня беспрецедентные возможности для целенаправленных социальных преобразований и инженерии. Сегодня сетевая коммуникация – это эффективная социальная технология решения различных проблем современного общества.

Ключевые слова: коммуникация, сетевое общество, Интернет, информация, «сетевое» мышления, население Украины.

УДК 323.1:(477)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-112-130>

**MODERN LINGUISTIC AND CULTURAL PROCESSES
IN TERMS OF TRANSFORMATION OF UKRAINIAN
INFORMATION SPACE**

**СУЧАСНІ МОВНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ
УКРАЇНИ**

**СОВРЕМЕННЫЕ ЯЗЫКОВО-КУЛЬТУРНЫЕ
ПРОЦЕССЫ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ
ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА УКРАИНЫ**

Олег Калакура,

доктор політичних наук,
професор, провідний науковий
співробітник,

oleg_kalakura@ukr.net,
ORCID iD 0000-0003-2617-
0115,

Інституті політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України,
Київ-11, вул. Алмазова, 8

Oleh Kalakura,

Doctor in Political Sciences,
Professor, Leading Research
Scientist,

oleg_kalakura@ukr.net,
ORCID iD 0000-0003-2617-
0115,

Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies, National
Academy of Sciences of
Ukraine, Kyiv-11, Almazov
Str., 8

ABSTRACT

The article is devoted to the linguistic and cultural processes in Ukraine, increase of their influence in the information space. We consider the points of views of key political players (the participants of the second round of presidential elections in Ukraine to 2019 : Poroshenko and Volodymyr Zelenskyi, the party of the «servant of the people», which won the parliamentary elections and formed

monoblast in the Verkhovna Rada) on etnopolitical development of the country. Cautioned that ethno-national policy of the President. Zelenskyi declared as the peculiar stitching of «two cultured» Ukraine in terms of turbo can cause conflicts and human rights violations. Basic problems of the state ethnic policy against the backdrop of Russian military aggression, annexation of the Autonomous Republic of Crimea, which are an integral part of the hybrid war against Ukraine. The importance of the population census, 2001 since the statistics does not give a true picture of the composition, the identity and interest components of the ethnonational structure of society.

National information space is analyzed in its three components: national, regional and local. The significance of the ethnic composition of the population during the creation of the unified territorial communities and the consolidation of districts during the administrative-territorial reform. The information space should take into account the interests of national minorities, at the same time should have a clear Ukraine-centered content. The first results of Ukrainization of the information space by the quota of the state language in television and radio. Noted that one of the means of Ukrainization of civil society may be the use of languages of national minorities. As an example, the measures given in the languages of national minorities concerning the anti-virus COVID-19. Analyzed the reservations of individual national minorities regarding the implementation of article 7 of the law «On education».

Made a number of practical proposals for further adjustments to the linguistic and cultural processes in the context of Euro-Atlantic integration and Ukrainization of the national information space, improving the efficiency of humanitarian policy

Keywords: *Ethnopolitics, linguistic and cultural processes, national minorities, the national information space, language quotas, human rights, Euro-Atlantic integration*

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні періодично загострюється на тлі

обговорення ключових цивілізаційних світоглядних цінностей: зовнішньополітичного вектору розвитку, забезпечення прав людини, у т. ч. прав корінних народів та національних меншин. Серед ключових завдань органів державної влади поруч з відновленням територіальної цілісності України, деокупації території, подолання економічної кризи та негативних явищ, зумовлених поширенням вірусу Covid 19 тощо стоїть завдання дотримання прав громадян, включаючи національні меншини, в освітній та культурній сферах життєдіяльності суспільства. Все це актуалізує поставлену проблему в пропонованій статті, метою якої є з'ясування процесу забезпечення прав громадян України на вільний розвиток мови та культури в умовах трансформації її інформаційного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми мовно-культурного розвитку України на тлі сучасного інформаційного простору особливо загострилися в умовах війни Росії проти України, в якій, за словами М. Житарюка, домінують не так гармати й танки, авіація й військово-морські сили, як інформаційно-психологічні операції (Житарюк, 2020: 53). Означену проблематику досить плідно досліджують вітчизняні соціогуманітаристи, зокрема: В. Горбулін, М. Житарюк, В. Кулик, О. Майборода, В. Лизанчук, О. Рафальський, М. Рябчук, О. Старіш, М. Тимошик та ін. Відзначимо, що суспільствознавці особливо пильно аналізують результати першого року діяльності президента В. Зеленського, маючи деякі доступні матеріали для підведення підсумків та прогнозів щодо аналізу виконання передвиборчої програми, розуміння його командою вектора розвитку країни.

Після Революції гідності та російської агресії проти України впродовж президентського терміну П. Порошенка українському суспільству вдалося досягнути стану певного патріотичного консенсусу та усвідомлення громадянської та етнічної ідентичності, що засвідчували соціологічні опитування: 95% респондентів погоджувались, що вони громадяни України, 92% визнавали своє українське етнічне

походження. Щоб належати до етнічної групи, від людини нічого не вимагається. З цієї спільноти не можна вигнати, виключити. Власне людина об'єктивно в ній знаходиться від народження і залишається в ній навіть без усвідомлення цього, а після втрати зв'язку з етнічністю може актуалізувати його. Чим більше людей усвідомлювали свою українську етнічність, тим більше ставало патріотів України. Перше соціологічне опитування до річниці незалежності за президента В. Зеленського показало, що 83% громадян України вважають себе її патріотами (ПВС, 2019). Все більше ставало носіїв національної свідомості та продуцентів етнічних і національних цінностей.

Здавалося, що Україна скористалася можливістю побудови громадянської нації, етнічну основу якої становить український етнос. І з кожним днем становилася все більш схожою на інші країни Східно-Центральної Європи, зокрема Польщу – мононаціональна держава, з підтримкою української мови як єдиної державної, з власною церквою та потужною армією. Саме ці гасла лягли в основу передвиборчої кампанії Президента П. Порошенка «Велика держава вільних і щасливих людей». З іншого боку громадяни бачили економічну стагнацію, зuboжіння населення, відсутність результатів у боротьбі з корупцією і все більше українців обирали «Жити новому» не в Україні, а у сусідній Польщі чи інших країнах.

П. Порошенко програв не так у дебатах на стадіоні, як низкою прорахунків у вирішенні повсякденних проблем мільйонів українців, насамперед соціально-економічних. Поступився він і популізму, адже у передвиборчій програмі В. Зеленського зафіксовані сподівання, що в Україні не буде «оголошень «Робота в Польщі». А в Польщі є оголошення «Робота в Україні». Досить розпливчатим було бачення В. Зеленським внутрішнього розвитку країни та суспільства. В його програмі про Україну своєї Мрії, він торкнувся й її етнонаціонального розвитку: «Треба єднатись усім, хто незалежно від статі, мови, віри, національності просто **ЛЮБИТЬ УКРАЇНУ!**» (ПП, 2019).

Президентська партія «Слуга народу» у своїй передвиборчій програмі виділила спеціальний пункт (№16), присвячений національній ідентичності і громадянській злагоді. В ньому політична сила обіцяє: запровадити гуманітарну політику, яка сприятиме культурному, громадянському та духовному об'єднанню громадян України; створити систему підтримки української мови та культури за допомогою фіскальних стимулів і пріоритетного державного фінансування; розробити державні програми системних контактів з українськими діаспорами; створити систему інформаційної реінтеграції мешканців окупованих територій в Україну (ПП, 2019). За перший рік керування країною у цій царині зроблено дуже мало.

Швидше за все етнонаціональна політика часів президентства В. Зеленського буде дрейфувати до декларування загальних прав людини, припинення війни та прагнення зшивання України як «двокультурної» держави. Про це свідчить і зміна назви профільного комітету ВРУ з «Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин» на «Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин». За останні роки значних змін зазнали політичні погляди голови профільного комітету Д. Лубінця. Він, мажоритарник з Донеччини, у 2014 р. обирався від БПП і у своїй програмі обіцяв: «Закрити мовне питання. Російська мова на законодавчому рівні повинна мати статус регіональної мови в Україні. Люди мають спілкуватись на тій мові на якій їм зручно» (ПП, 2014). У 2019 р. Д. Лубінець бачив етнополітичний розвиток як «Єдність в різноманітті. Як кандидату, який має грецьке коріння, для мене важливо гарантувати рівні права та можливості для всіх етнічних меншин багатонаціонального Донбасу. Виступаю за неухильне дотримання прав усіх національних меншин: мовних,

культурних, соціальних» (ПП, 2019). Нагадаємо, що єдність в різноманітті є одним з гасел Європейського Союзу і впровадження політики мультикультуралізму.

Таким чином Україна у 2019 р. зробила раціональний ірраціональний вибір: вимога та потреба «кардинальних змін», обрання «порядних людей які служитимуть Україні та своїм виборцям», віра, що це можливо, що «консолідація всіх гілок влади» буде на користь швидких економічних змін, а в сфері ідентичності – громадянській ідентичності, будемо сподіватися не на шкоду відродження, збереження та розвитку ідентичності етнічної та цивілізаційної.

Чи виправдалися сподівання українців і що відбулося за рік Президентства В. Зеленського, зокрема у гуманітарній сфері та національному інформаційному просторі? На думку експертів, спочатку були різкі зміни у вигляді розпуску Верховної Ради та певна кадрова інерція, коли міністрами стали заступники міністрів, керівники підрозділів тощо. Це не дало очікуваного економічного росту, зростання кількості робочих місць, прориву у культурному розвитку. Хаотичне перейменування та об'єднання міністерств, утворення Міністерства культури, молоді та спорту, а згодом нове реформування назви і зміна керівництва. У діючому Кабінеті Міністрів немає міністра освіти, а персона призначеного в. о. викликала суспільне збурення, та тривалий час не було міністра культури та інформаційної політики України.

Держслужбу з етнополітики та свободи совісті Кабмін відновив у червні 2019 р., але політизація конкурсу на голову Держслужби призвела до того, що сама служба поки що не розпочала своєї діяльності. Головою Держслужби стала відомий соціолог О. Богдан, але за балами співбесід вона поступалася двом іншим претендентам. Вона вважає, що служба зможе розпочати свою роботу з вересня, а відтак вивести на серйозний рівень моніторинг питань, що стосуються релігії, етнічної ідентичності, мовних практик і преференцій. На її думку, «якщо у нас буде регулярний

моніторинг цих питань, плюс проблеми мови ворожнечі, це буде той ресурс, який дасть виважені відповіді на непрості та болісні запитання (ОД, 2020). Чи вдасться заплановане – покаже час. Поки що уряд 6 травня звільнив з посади Уповноваженого із захисту державної мови за власним бажанням Т. Монахову, оскільки секретаріат уповноваженої так і не розпочав свою роботу. Виглядає так, що органи державної влади не виявляють зацікавлення стосовно підвищення ефективності роботи структур етнополітичного менеджменту. Безумовно, уряд має внести тепер нову кандидатуру Уповноваженого із захисту державної мови та сприяти формуванню його секретаріату.

У цьому зв'язку видається доцільним відновити посаду віце-прем'єра з гуманітарної політики. В українських урядах завжди були потужні віце-прем'єри, академіки І. Курас, В. Смолій, В. Семиноженко, М. Жулинський, відомі політики М. Томенко та В. Кириленко. Це засвідчило б належну увагу з боку державної влади до соціогуманітарного розвитку, до трансформації національного інформаційного простору.

П'ятого листопада минулого року на сайті Президента України з'явилася інформація про те, що В.Зеленський поставив завдання тодішньому Міністерству культури, молоді та спорту розробити до кінця року законопроект щодо інформаційного простору України (ВЗ, 2019). Пропозиції тодішнього міністра В. Бородянського зазнали значної критики, а проект так і не став законом. Наукові дослідження свідчать, що наразі є кілька складових (сегментів) національного інформаційного простору, які потребують нового осмислення: інформаційні поля територій та великих міст-мільйонників; комунікаційно-контентні середовища населених пунктів і об'єднаних територіальних громад та геопозиційні точки окремих інформаційних об'єктів (Король, 2019). Ця градація особливо важлива напередодні місцевих виборів, в ході завершення формування об'єднаних територіальних громад, коли місцевий політичний клас, прагнучи сподобатись в

регіонах, може пропонувати абсолютно різні змістові посили. Тут мають місце і зовнішні впливи. Наприклад, у ході адміністративно-територіальної реформи у зв'язку з формуванням нових меж районів висловлюються контрверсійні пропозиції щодо надання деяким з них, зокрема Болградському та Березівському, статусу національних, хоча об'єктивних причин для цього немає (Кулеба, 2020).

Яким повинен бути сучасний український національний інформаційний простір, які об'єднані цінності повинні стати його орієнтирами? Суспільство може об'єднати інформаційний простір український за змістом, україноцентричний, який відстоює цінності європейської та євроатлантичної інтеграції, державності української мови, територіальної цілісності, зосереджується на українських проблемах у контексті проблем глобального світу. Відзначимо важливість рішення щодо продовження заборони на діяльність в Україні російських соціальних мереж та трансляцію російських теле- радіоканалів, які намагаються розколоти і дезінтегрувати українське суспільство.

В. Лизанчук визначає, що у контексті історичних та нинішніх зовнішніх і внутрішніх суспільнополітичних реалій український національний інформаційний простір – це сукупність, система засобів виробництва і розповсюдження інформаційної, історичної, соціально-економічної, правової, художньо-мистецької, естетичної продукції, творці якої сповідують україноцентризм, що складається з національної свідомості, державницького мислення, глибокої моральності й духовності, патріотизму і громадянської мужності, необхідності розглядати всі важливі події в Україні та світі крізь призму національних інтересів України, загальнолюдських ідеалів і давати обґрунтовану, безкомпромісну відсіч чужоземній агресивній інформаційній експансії. Ці національно-духовні засади формування національного інформаційного простору в Україні визначають мету, зміст і характер функціонування ЗМІ, методи та форми

подання високоякісних, конкурентоспроможних журналістських матеріалів відповідно до чинного законодавства України, міжнародних правових норм, принципів і функцій діяльності засобів масової комунікації (Лизанчук, 2013: 273).

Наш науковий інтерес до взаємовпливів мовно-культурних процесів та динаміки розвитку інформаційного простору пов'язаний не тільки національною безпекою України, з військовою та інформаційною агресією Російської Федерації, а також необхідністю вдосконалення правового регулювання щодо формування та реалізації інформаційної політики. Насамперед, важливо з'ясувати, кому служить український інформаційний простір в етнокультурному вимірі, чий інтереси він повинен забезпечувати. Національний склад населення України зазнав відчутних змін від часу проведення перепису населення 2001 р. та після втрати частини населення окупованих Криму та Донбасу. У зв'язку з цим чисельність російської національної меншини скоротилися на 3-4 млн осіб. Водночас продовжуються природні процеси скорочення традиційних національних меншин: польської, німецької, єврейської. Зберегти етнічну ідентичність краще змогли ті меншини, що мешкають компактно: румуни, угорці, болгари, гагаузи. Саме тому так важливо провести перепис населення і його результати враховувати як у адміністративно-територіальному реформуванні, так і в конструюванні національного інформаційного простору. Окремим важливим питанням, яке повинне формувати інформаційну політику залишається проблема захисту інтересів кримськотатарського народу, який вже втретє втрачає свою Батьківщину. Увага до його долі в українському інформаційному просторі сприятиме винесенню та обговоренню питання кримськотатарського народу на міжнародній арені, передусім в ООН.

Характеризуючи сучасні мовно-культурні процеси, не можна оминати деякі положення мовного закону, а також 7-ї статті Закону про освіту, які неоднозначного інтерпретуються

в середовищі румунської та угорської національних меншин. Ситуацію нагнітають деякі політики історичних батьківщин цих меншин з метою тиску на Україну. Це свідчить і про певну хибу комунікацій щодо пояснення державної політики у мовній та культурній сферах. Водночас соціологічні опитування засвідчують, що частина українців також невдоволена станом забезпечення своїх мовно-культурних потреб. Дослідникам етнополітичних процесів потрібно враховувати у цьому випадку не тільки дані статистики, але й реальні факти, а вони свідчать, що сьогодні близько 400 тис. дітей національних меншин навчаються рідною мовою. На практиці ж можливість навчання рідною мовою забезпечується для 8 мовних груп: російської, угорської, румунської, молдовської, кримськотатарської, польської, болгарської та словацької національних меншин (Рафальський, 2018: 154-155).

Державна політика щодо введення квот, яка реалізується з 2016 р., сприяла ширшому представленню української мови в ефірі телеканалів і радіостанцій. Нагадаємо, що Закон про мовні квоти на телебаченні почав діяти у жовтні 2017 р. Встановлювалася квота 75% для загальнонаціональних каналів і 60% – для місцевих. Закон про державну мову передбачив поступове підвищення квот на українську мову на телебаченні до 90% для загальнонаціональних каналів і 80% – для місцевих каналів з 2024 року. За результатами соціологічних досліджень, близько 80% опитаних респондентів надають перевагу українській як основній мові теле- та радіоефіру. Близько 60% підтримують політику державного протекціонізму щодо збільшення українського та україномовного контенту в ефірі вітчизняних телеканалів та радіостанцій. Майже половина опитаних позитивно оцінює зміни в українській музичній індустрії внаслідок впровадження квот на україномовну музику (Мовні, 2020).

Соціологічні дослідження засвідчили наступну тенденцію: в 2018 р. 63% респондентів вважали, що українська мова повинна бути єдиною державною, 17% виступали за

надання російській мові статусу державної, 15% підтримували надання їй статусу офіційної в окремих регіонах (Майже, 2018). У 2019 р., у т. ч. й за рахунок широкого суспільного обговорення кількість прихильників статусу української мови як державної зросла до 66% (За єдину, 2019). Нагадаємо, що мовно-культурний фактор залишається визначальним фактором ідентифікації національних спільнот (Лопушинський, ²⁰⁰⁶). Зважаючи на виняткову суспільно-політичну актуальність та певну контроверсійність мовного питання в Україні, яке під впливом зовнішніх чинників час від часу стає джерелом перманентного соціального напруження, його вирішення потребує подальшого утвердження позицій української мови як єдиної державної в Україні.

Серед позитивних практик етнополітичного менеджменту відзначимо спільну акцію в рамках інформаційної кампанії з протидії поширенню коронавірусної інфекції (Covid 19) Міністерства культури та інформаційної політики, спільно з Міністерством охорони здоров'я та проектом Ради Європи в Україні, які розробили та оприлюднили інформаційні матеріали 13-ма мовами національних меншин для різних груп населення, що мешкають на території України. Матеріали були перекладені проектом Ради Європи «Захист національних меншин, включаючи ромів та мови меншин в Україні» і наразі інфографіка вже доступна: білоруською, болгарською, гагаузькою, грецькою, кримськотатарською, німецькою, польською, ромською, російською, румунською, словацькою, угорською мовами та івритом (МКІП, 2020).

Завдання політикуму так розвивати національний інформаційний простір, щоб культурне розмаїття не було чинником розколу, а стало джерелом збагачення українського суспільства і створювало можливість для всіх громадян України, які належать до національних меншин, мати однакові з етнічними українцями умови для самореалізації в різних сферах суспільного життя. Саме «м'який», неконфронтаційний

характер міжрегіональних відмінностей робить Україну відносно стабільною й відкриває добрі можливості для національної інтеграції на основі спільної громадянської та цивілізаційної ідентичності (ДПУ, 2019).

Отже, російська агресія оголила низку проблем з українського досвіду впровадження політики мультикультуралізму з мінімальними державними інвестиціями, спрямованої на «зшивання» регіонів з різним історичним, культурним, цивілізаційно-світоглядним та ментальним минулим. Український інформаційний простір вже за часів незалежності зазнавав значного зовнішнього втручання і маніпуляцій, насамперед зі сторони Російської Федерації. Подолання дезінтеграції національного інформаційного простору, врахування полікультурної складової українського соціуму можливе за умови формування потужного гуманітарного блоку в уряді, проведення перепису населення, підтримки фундаментальних наукових проєктів, продовження українізації національного інформаційного простору в усіх його складових. Українізація повинна тривати як за формою з розширенням використання державної мови, так і за змістом мовами національних меншин. Збереження самотності національних меншин, можливість для них не розчинитися у глобальному та українському регіональному світі можливе у т. ч. за умови переосмислення ролі української мови і культури в суспільному житті держави. Послідовне і неухильне дотримання курсу на євроатлантичну інтеграцію та українізацію національного інформаційного простору сприятиме консолідації суспільства. Владні структури України мають враховувати, що вирішення економічних проблем, реалізація прагнення високих соціальних стандартів і забезпечення сталого економічного розвитку не знімає механічно протиріч і суперечностей на етнокультурному ґрунті, відтак процеси національної інтеграції повинні посідати належне місце як у наукових дослідженнях, так і в практичній реалізації державної внутрішньої та зовнішньої політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ВЗ – Володимир Зеленський поставив завдання у сфері охорони здоров'я, соціальної політики, освіти та культури. 5 листопада 2019. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-postaviv-zavdannya-u-sferi-ohoroni-zdoro-58209>.
2. ДПУ – Дискусія про Україну в університеті Санкт-Галена. 30 листопада 2019. URL: <https://cutt.ly/aaZA0qf>
3. Житарюк М. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України й Заходу та способи протистояння. *Український інформаційний простір*. 2020. Ч. 5. С.53.
4. За єдину державну мову – дві третини українців, – опитування. 06. 06. 2019. URL: <https://cutt.ly/FaZAS5f>
5. Король В. Національний інформаційний простір – яким йому бути? 25 вересня 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2820152-nacionalnij-informacijnij-prostir-akim-jomu-buti.html>.
6. Кулеба запевнив, що питання національної автономії на території України не стоїть на порядку денному 11 червня 2020. URL: <https://cutt.ly/qaZApWw>
7. Лизанчук В. Засади функціонування національного інформаційного простору в Україні. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2013. Т. 52. С. 268-273.
8. Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи : монографія. Київ; Херсон : Олді-плюс, 2006. 456 с.
9. Майже дві третини українців переконані, що українська мова повинна бути єдиною державною. 26.12.2018. URL: <https://cutt.ly/BaZAE3P>
10. МКІП спільно з МОЗ та РЄ випустили рекомендації з протидії коронавірусу 13 мовами. 30 квітня 2020. URL: <https://mkip.gov.ua/news/3742.html>.
11. «Мовні квоти» повернули українську на радіо і ТБ – Костинський. 25 вересня 2019. URL: <https://cutt.ly/CaZAvqL>.

12. ОД – Очільниця Держслужби з етнополітики та свободи совісті Олена Богдан: «Наш конкурс дуже політизували». 5 березня 2020. URL: https://lb.ua/society/2020/03/05/451799_ochilnitsya_derzhsluzhbi_z_etnopolitiki.html.

13. ПБС – патріотами вважають себе 83% українців. 2019. URL: <https://cutt.ly/0aZA6Jx>

14. Передвиборна програма кандидата у народні депутати України в одномандатному виборчому окрузі № 60. 2014. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp033pt001f01=910pf7331=60.html>.

15. Передвиборна програма кандидата у народні депутати України в одномандатному виборчому окрузі № 60. 2019. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp407pt001f01=919pf7201=17994.html>.

16. Передвиборна програма політичної партії «Слуга народу». 2019. URL: <https://sluga-narodu.com/program>.

17. ПП – Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. 2019. URL: <https://program.ze2019.com/>.

18. Рафальський О.О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

REFERENCES

1. VZ – *Volodymyr Zelenskyi postaviv завдання u sferi okhorony zdorov'ia, sotsialnoi polityky, osvity ta kultury* [Volodymyr Zelensky set tasks in the field of health care, social policy, education and culture]. 5 lystopada 2019. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-postaviv-zavdannya-u-sferi-ohoroni-zdoro-58209>.

2. DPU – *Dyskusiia pro Ukrainu v universyteti Sankt-Galena* [Discussion about Ukraine at the University of St. Gallen]. 30 lystopada 2019. Retrieved from: <https://cutt.ly/aaZA0qf>

3. Zhytariuk, M. (2020) Informatsiino-psykholohichna viina Rosii proty Ukrainy y Zakhodu ta sposoby protystoiannia [Russia's information and psychological war against Ukraine and the West and methods of confrontation]. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir* [Ukrainian information space]. 5. 53 [in Ukrainian].

4. *Za yedynu derzhavnu movu – dvi tretyny ukraintsiv. Opytuvannia* (2019). [For a single state language - two thirds of Ukrainians. Poll]. Retrieved from: <https://cutt.ly/FaZAS5f> [in Ukrainian].

5. Korol, V. (2019). *Natsionalnyi informatsiinyi prostir – yakym yomu buty?* [National information space - what should it be like?]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2820152-nacionalnij-informacijnij-prostir-akim-jomu-buti.html> [in Ukrainian].

6. *Kuleba zapevnyv, shcho pytannia natsionalnoi avtonomii na terytorii Ukrainy ne stoit na poriadku dennomu* [Kuleba assured that the issue of national autonomy on the territory of Ukraine is not on the agenda] 11 chervnia 2020. Retrieved from: <https://cutt.ly/qaZApWw> [in Ukrainian].

7. Lyzanchuk, V. (2013). *Zasady funktsionuvannia natsionalnoho informatsiinoho prostoru v Ukraini* [Principles of functioning of the national information space in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky* [Scientific notes of the Institute of Journalism]. 52. 268-273 [in Ukrainian].

8. Lopushynskyi, I. (2006). *Formuvannia ta realizatsiia derzhavnoi movnoi polityky v haluzi osvity Ukrainy: dosvid, problemy ta perspektyvy: monohrafiia* [Formation and implementation of state language policy in the field of education of Ukraine: experience, problems and prospects: monograph]. Kyiv; Kherson: Oldi-plus. 456 [in Ukrainian].

9. *Maizhe dvi tretyny ukraintsiv perekonani, shcho ukrainska mova povynna buty yedynoiu derzhavnoiu* (2018). [Almost two thirds of Ukrainians are convinced that the Ukrainian language should be the only state language]. Retrieved from: <https://cutt.ly/BaZAE3P> [in Ukrainian].

10. *MKIP spilno z MOZ ta RJe vypustyly rekomendatsii z protydyi koronavirusu 13 movamy*. [ICIP, together with the Ministry of Health and the Council of Europe, issued recommendations to combat coronavirus in 13 languages]. 30 kvitnia 2020. URL: <https://mkip.gov.ua/news/3742.html> [in Ukrainian].

11. *OD – Ochilnytsia Derzhsluzhby z etnopolityky ta svobody sovisti Olena Bohdan: «Nash konkurs duzhe polityzuvaly»*. [Head of the State Service for Ethnopolitics and Freedom of Conscience Olena Bohdan: «Our competition was very politicized»]. 5 bereznia 2020. Retrieved from: https://lb.ua/society/2020/03/05/451799_ochilnitsya_derzhsluzhbi_z_etnopolitiki.html [in Ukrainian].

12. *PVC – Patriotamy vvazhaiut sebe 83% ukraintsiiv (2019)*. [83% of Ukrainians consider themselves patriots]. Retrieved from: <https://cutt.ly/0aZA6Jx> [in Ukrainian].

13. *Peredvyborna prohrama kandydata u narodni deputaty Ukrainy v odnomandatnomu vyborchomu okruzi № 60 (2014)*. [Pre-election program of a candidate for People's Deputies of Ukraine in a single-mandate constituency № 60] Retrieved from: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp033pt001f01=910pf7331> [in Ukrainian].

14. *Peredvyborna prohrama kandydata u narodni deputaty Ukrainy v odnomandatnomu vyborchomu okruzi № 60 (2019)*. [Pre-election program of a candidate for People's Deputies of Ukraine in a single-mandate constituency № 60]. Retrieved from: <https://program.ze2019.com/> [in Ukrainian].

15. *Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho (2019)*. [Election program of the candidate for President of Ukraine Volodymyr Zelensky]. Retrieved from: <https://program.ze2019.com/> [in Ukrainian].

16. *PP – Peredvyborna prohrama politychnoi partii «Sluha narodu» (2019)*. [Election program of the political party «Servant of the People»]. Retrieved from: <https://sluga-narodu.com/program> [in Ukrainian].

17. Rafalskyi, O. (2018). *Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: etnopolitychnyi vymir* [Consolidation of Ukrainian society: ethnopolitical dimension]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 400 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу сучасних мовно-культурних процесів в Україні, підвищенню їхнього впливу на інформаційних простір. Розглянуто погляди основних політичних гравців (учасників другого туру виборів Президента України у 2019 р. : П. Порошенка та В. Зеленського, партії «Слуга народу», яка перемогла на парламентських виборах і сформувала монобільшість у Верховній Раді) на етнополітичний розвиток країни. Висловлено застереження, що етнонаціональна політика президента В. Зеленського, задекларована як курс на своєрідне зшивання «двокультурної» України, за умов турборежиму може спричинити конфлікти і порушення прав людини. Окреслено основні проблеми державної етнонаціональної політики на тлі російської збройної агресії, анексії автономної республіки Крим, які є складовою гібридної війни проти України. Зазначено важливість проведення перепису населення, оскільки статистика 2001 р. не дає реального уявлення про склад, ідентичність та інтереси складових етнонаціональної структури суспільства.

Національний інформаційний простір аналізується у трьох його складових: загальнодержавному, регіональному та місцевому. Показано важливість врахування етнічного складу населення в ході утворення об'єднаних територіальних громад та укрупнення районів під час адміністративно-територіальної реформи. Інформаційний простір повинен враховувати інтереси національних меншин, водночас повинен мати чіткий україноцентричний зміст. Висвітлено перші результати українізації інформаційного простору шляхом

квотування державної мови в теле- та радіопросторі. Наголошено, що одним із засобів українізації громадянського суспільства може стати використання мов національних меншин. Як приклад, наведено заходи мовами національних меншин щодо боротьби з вірусом Covid 19. Проаналізовано застереження окремих національних меншин щодо виконання статті 7 закону «Про освіту».

Висловлено низку практичних пропозицій щодо подальшого корегування мовно-культурних процесів у контексті євроатлантичної інтеграції та українізації національно-інформаційного простору, підвищення ефективності гуманітарної політики.

Ключові слова: *етнополітика, мовно-культурні процеси, національні меншини, національний інформаційний простір, мовні квоти, права людини, євроатлантична інтеграція.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу современных языково-культурных процессов в Украине, повышению их влияния на информационное пространство. Рассмотрены взгляды основных политических игроков (участников второго тура выборов Президента Украины в 2019 г.: П. Порошенко и В. Зеленского, партии «Слуга народа», которая победила на парламентских выборах и сформировала монобольшинство в Верховном Совете) на этнополитическое развитие страны. Высказано предостережение, что этнонациональная политика президента В. Зеленского, задекларированная как курс на своеобразное сшивание «двокультурной» Украины, в условиях турборежима может вызвать конфликты и нарушения прав человека. Очерчены основные проблемы государственной этнонациональной политики на фоне российской вооруженной агрессии, аннексии автономной республики Крым, которые являются составной частью гибридной войны против Украины. Отмечена важность проведения переписи населения, поскольку статистика 2001 г.

не дает реального представления о составе, идентичности и интересах составляющих этнонациональной структуры общества.

Национальное информационное пространство анализируется в трех его составляющих: общегосударственном, региональном и местном. Показана важность учета этнического состава населения в ходе создания объединенных территориальных громад и укрупнения районов в ходе административно-территориальной реформы. Информационное пространство должно учитывать интересы национальных меньшинств, в то же время должно иметь четкое украиноцентрическое содержание. Освещены первые результаты украинизации информационного пространства путем квотирования государственного языка в теле – и радиозфире. Отмечено, что одним из средств украинизации гражданского общества может стать использование языков национальных меньшинств. Как пример, приведены информационные материалы на языках национальных меньшинств по борьбе с вирусом Covid 19. Проанализированы сомнения отдельных национальных меньшинств относительно выполнения статьи 7 закона «Об образовании».

Высказан ряд практических предложений по дальнейшей корректировке языково-культурных процессов в контексте евроатлантической интеграции и украинизации национально-информационного пространства, повышению эффективности гуманитарной политики.

Ключевые слова: этнополитика, языково-культурные процессы, национальные меньшинства, национальное информационное пространство, языковые квоты, права человека, евроатлантическая интеграция.

УДК 930.22

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-131-149>

**DOCUMENTATION SCIENCE AS A SCIENTIFIC AND
EDUCATIONAL DISCIPLINE IN MODERN UKRAINE:
WHAT ARE THE WAYS OF DEVELOPMENT?**

**ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА І НАВЧАЛЬНА
ДИСЦИПЛІНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЯКІ ШЛЯХИ
РОЗВИТКУ?**

**ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЕ КАК НАУЧНАЯ И УЧЕБНАЯ
ДИСЦИПЛИНА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: КАКИЕ
ПУТИ РАЗВИТИЯ?**

Serhii Kuleshov,

*доктор історичних наук,
професор кафедри суспільних
наук,
інформаційної та архівної справи
posena@ukr.net*

ORCID: 0000-0003-1950-9651

*Центральноукраїнський
національний
технічний університет
Кропивницький, Україна*

Serhii Kuleshov,

*Doctor of History, (Dr. habil.)
Professor of the Department of
Social Sciences, Information and
Archival Affairs
posena@ukr.net*

ORCID: 0000-0003-1950-9651

*Central Ukrainian National
Technical University
Kropyvnytskyi, Ukraine*

Viktorija Barabash

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри суспільних наук,
інформаційної та архівної справи
viktorija-k67@ukr.net*

ORCID: 0000-0002-8560-0851

*Центральноукраїнський
національний
технічний університет
Кропивницький, Україна*

Viktorija Barabash,

*Candidate of Pedagogical
Sciences,
Associate Professor of the
Department of Public
Sciences, Information and Archival.
viktorija-k67@ukr.net*

ORCID: 0000-0002-8560-0851

*Central Ukrainian National
Technical University
Kropyvnytskyi, Ukraine*

ABSTRACT

Now, documentation science in Ukraine is deprived of the status of a scientific discipline in the official list of scientific specialties, the number of scientific forums and, consequently, publications devoted to its scientific problems has been reduced, and a university documentary educational specialty has been eliminated. According to the author, the forerunner to this was the processes associated with the formation in Ukraine of two versions of documentation science – «documentological» («library documentation science») and classical (based on the ideas of the 1960-1970s, the famous Soviet archivist K. G. Mityaev). In the 1990s, when the scientific status of documentation science was not officially approved in Ukraine, the documentological version was progressive. However, after the official approval of the scientific specialty «Documentation Sciences, Archival Studies» in the framework of historical science (2001), supporters of documentology began the struggle for the formal separation of these sciences from special branches of historical science, which ended with their joining the disciplines within the scientific specialty «Social Communications» (2008). Dissemination of documentologist views in Ukrainian universities within the framework of the new specialty «Information, Library, Archival» leads to the dominance of library science over archival studies, a decrease in the number of hours of the course «Archival Studies» (compared to library science, its reading is much more complicated and much less specialists) . Hence the actual leveling or disappearance of documentary courses. It is indisputable that the «abolition» of classical documentation science did not remove the practical needs for studies of the legal and methodological support for the organization of the sphere of archival business and paperwork. These studies in the modern conditions of implementation and functioning of electronic document management, the creation of electronic archives require, within these areas, a review of the organization of traditional office work and archive processes. On the other hand, there is an urgent need to harmonize these processes

with the norms of international standards for the management of documentary processes. The article provides examples of recent developments in the field of documentation science and the organization of university education in Ukraine, which can be considered the most promising areas in the development of this scientific discipline.

Keywords: *documentation science, archival science, scientific discipline, academic discipline, documentology, development directions.*

Постановка проблеми. Вилучення документознавства з офіційного переліку наукових дисциплін не зняло необхідності здійснювати наукові дослідження з вирішення практичних проблем організації традиційного та електронного діловодства, інших напрямів у межах керування документаційними процесами. Зрозуміло, що традиційні центри документознавчих досліджень продовжують опрацювання профільної проблематики, здійснюються за дозволом Міністерства освіти і науки України захисти докторських та кандидатських дисертацій зі спеціальності «документознавство, архівознавство», існують вітчизняні плани гармонізації міжнародних нормативних документів у сфері «Інформація і документація». Однак виконанню в подальшому дослідницьких планів з документознавства буде перешкоджати відсутність вишівської підготовки документознавців та підвищення їхньої кваліфікації (аспірантура, докторантура з відновленої спеціальності «документознавство, архівознавство»). Таке навчання має здійснюватися у тісному зв'язку з архівознавством та архівною справою, з якими генетично пов'язані документознавство і діловодство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти функціонування документознавства та перспективи документознавчої освіти розглянуто в публікаціях професорки В. Бездрабко (Бездрабко, 2020; 2019; 2018 та ін.). Новітне

бачення змісту документології висвітлено в працях професорки Г. Швецової-Водки (Швецовой-Водка 2018; 2018). Питання розвитку класичного документознавства порушені в тезах завідувачки відділу документознавства Українського НДІ архівної справи та документознавства В. Бойко (Бойко, 2017). Проблематику, пов'язану з електронним документознавством і електронним діловодством, проаналізовано в статті Я. Калакури та Ю. Ковтанюка (Калакура, Ковтанюк, 2019) та в публікації Т. Клименко (Клименко, 2018).

Мета статті. Показати наявність документознавчих досліджень в останні роки, незважаючи на вилучення документознавства зі списку наукових дисциплін, а також прикладів раціонального збереження курсів документознавства у вишівському навчальному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині документознавство в Україні переживає скрутні часи, його позбавили статусу наукової дисципліни у переліку наукових спеціальностей, скоротилася кількість наукових форумів, присвячених його науковим проблемам, а відповідно, і публікацій, ліквідовано вишівську документознавчу навчальну спеціальність. Безперечно, така участь спіткала не тільки документознавство: в результаті укрупнення наукових спеціальностей навіть генетично пов'язане з ним архівознавство урізане до рівня «архівної справи» і разом з інформаційною та бібліотечною справою утворює блок інформаційних дисциплін. У цьому ми фактично повернулися до радянського переліку наукових спеціальностей. Але якщо в СРСР документознавство та архівознавство розглядали як окремі і взаємопов'язані дисципліни і не підлягав сумнівам їх зв'язок з історичною наукою, то тепер вони внесені у комплексну галузь знань «культура». Всі ці процеси пов'язані з формуванням двох версій документознавства в Україні – «документологічної» (бібліотекознавче документознавство) та класичної (що ґрунтується на ідеях 1960 – 1970-х років відомого радянського архівознавця К. Мітяєва). Слід

зауважити, що документологія як наукова дисципліна офіційно не була визнана, а її прихильники – це, переважно, бібліотекознавці та викладачі вишів.

Вони намагалися створити нові навчальні курси (в умовах зменшення реальних наукових проблем бібліотечної справи) шляхом обґрунтування наукових напрямів на підставі формування загальної теорії документа для так званих дисциплін документально-комунікаційного циклу, що мали об'єднати бібліотекознавство, бібліографознавство, наукову інформатику, класичне (так зване «мітяївське») документознавство та архівознавство. Засадою об'єднувчих тенденцій була подібність основних термінів, що використовуються в цих дисциплінах – «документ», «документація», «документальний фонд», «забезпечення збереженості документів», «індексування документів» тощо. Саме бібліотекознавцями було сформовано навчальну вишівську спеціальність «Документознавство та інформаційна діяльність», що мала підкреслювати зв'язки документознавства з бібліотекознавством, бібліографознавством, науковою (або соціальною) інформатикою. Зусиллями переважно російського бібліотекознавця Ю. Столярова та українського бібліографознавця Г. Швецової-Водки сформувалася власне загальна теорія документа, що стала основою документології, однак вона жодним чином не пов'язана з практичними частинами тих наук, що є складниками «документально-комунікаційного циклу». У 1990-і роки, коли в Україні не був офіційно утверджений науковий статус документознавства, ця версія була прогресивною. Однак, після офіційного затвердження наукової спеціальності «документознавство, архівознавство» у межах історичної науки (2001 р.), прихильниками документології почалася боротьба за офіційний відрив цих наук від спеціальних галузей історичної науки, яка завершилася внесенням їх до сукупності дисциплін у межах наукової спеціальності «соціальні комунікації» (2008 р.).

Але тогочасні і сучасні українські документологи спираються не тільки на вітчизняну практику. В Європі ще з 1920-х років під впливом праць Поля Отле та інших діячів Міжнародного бібліографічного інституту сформувалася документаційна наука (дуже близька до розуміння комплексу наук документально-комунікаційного циклу) і нині її представники відобразили у міжгалузевому міжнародному стандарті ISO 5127 – 2001 узагальнені формулювання базових понять документознавства. Цей стандарт було гармонізовано в Україні у 2017 році.

Поширення в українських вишах поглядів документологів у межах чинної навчальної спеціальності «інформаційна, бібліотечна, архівна справа» (ця згубна для документознавства сукупність теж асоціюється з практикою Західної Європи, коли навчання у вишах з архівознавства відбувається разом з бібліотечною спеціальністю або навіть в її межах) призводить до панування бібліотекознавства над архівознавством, зменшення частки годин архівознавства у навчальному процесі (порівняно з бібліотекознавством його читання набагато складніше та й фахівців доволі менше). Звідси фактичне нівелювання або зникнення документознавчих курсів.

Найдоцільнішою формою викладання у вишах документознавства у межах спеціальності «інформаційна, бібліотечна та архівна справа» було б розмежування його між навчальними дисциплінами «Бібліотекознавство» та «Архівознавство». В навчальному курсі «Бібліотекознавство» можна було б розглядати основи документології, а в курсі «Архівна справа» – засади класичного докуменознавства й діловодства. Це власне повертало б нас до початкового етапу історії документознавства у радянські часи, яке існувало як пропедевтична дисципліна до навчального курсу архівної справи. Оскільки архівна справа генетично пов'язана з класичним («мітяєвським») документознавством.

Може склалася уявлення, що автори негативно

ставляться до документології. Ні, навпаки, ми вважаємо, що як і на початку 1990-х років, розробки в її напрямках мають позитивний ефект у стимулюванні інтересу до феномена документа та процесів формування загальної теорії документа. Особливу роль в Україні відіграють праці з документології професорки Г. Швецової-Водки (Швецова-Водка, 2018; Бездрабко, 2019) та низка публікацій з історії та сучасного стану документознавства в Україні та світі професорки В. Бездрабко (Бездрабко, 2009; Бездрабко, 2010). До того ж, проблематика документології нині знаходить (хоча іноді і досить гіпертрофованому вияві) зацікавленість і в Західній Європі. Взяти хоча б як приклад університет норвезького міста Тромсе, викладачі якого розвивають ідеї дуже близькі до бібліотечного документознавства і активно проводять міжнародні конференції з цього напрямку і публікують їх матеріали у так званих працях Академії документів (The Proceedings from the Document Academy, Volume 6, Issue 1, 2019). Їх дослідження значною мірою асоціюються з так званою документаційною наукою 1950 – 1960-х рр. (самі вони називають її «нео-документацією»), що була результатом розробок вже згаданого Поля Отле. Цікавими є також публікації відомого російського документознавця Є. Плешкевича, який в останні роки з позицій двох версій документознавства розвиває власні положення теорії документальної (документної) інформації (Плешкевич, 2015; 2016, Швецова-Водка, 2015). Їх зміст певною мірою є продовженням формування інформаційної концепції документознавства, яку свого часу задекларував, на жаль нині покійний, відомий український вчений професор М. Слободяник.

Електронне документознавство є складником розробок як у сфері діловодства, так і у сфері архівної справи. У світовій практиці, якщо спрощено розглядати ситуацію з класичним документознавством, нині його проблематика увійшла до наукової дисципліни Records Management (керування

документаційними процесами), хоча вона не охоплює всіх наукових питань, що були притаманні документознавству, до його офіційного вилучення в Україні з переліку наукових дисциплін.

Безперечно, таке вилучення не зняло практичних потреб в дослідженнях з нормативно-правового та методичного забезпечення організації сфери архівної справи та діловодства. Зазначені дослідження в сучасних умовах впровадження функціонування електронного документообігу та електронних архівів потребує узгодження у межах цих напрямів та перегляд організації традиційних ділових та архівних процесів. З іншого боку, існує нагальна потреба узгодження зазначених процесів з нормами міжнародних стандартів з керування документаційними процесами.

Так, Технічний комітет стандартизації ТК 144 «Інформація і документація» схвалив рішення про розроблення у найближчі роки таких проектів національних нормативних документів (далі – НД) методом перекладу на заміну ДСТУ.

Назви національних стандартів	На заміну
ДСТУ ISO 30300:2011 Інформація та документація. Системи керування документами. Основні положення і словник термінів	ДСТУ ISO 30300:2015 (ISO 30300:2011, IDT) Інформація та документація. Системи керування документами. Основні положення і словник термінів
ДСТУ ISO 15489-1:2016 Інформація і документація. Керування документаційними процесами. Частина 1. Поняття і принципи	ДСТУ ISO 15489-1:2018 (ISO 15489-1:2016, IDT) Інформація та документація. Керування записами. Частина 1. Поняття та принципи
ДСТУ ISO 23081-1:2017 Інформація і документація. Керування документаційними процесами. Метадані щодо документації. Частина 1. Принципи	ДСТУ ISO 23081-1:2018 (ISO 23081-1:2017, IDT) Інформація та документація. Процеси керування записами. Метадані щодо записів. Частина 1. Принципи
ДСТУ ISO 30302:2015 Інформація і документація. Системи керування документацією. Настанови щодо впровадження	ДСТУ ISO 30302:2018 (ISO 30302:2015, IDT) Інформація та документація. Системи керування записами. Настанови щодо впровадження

І хоча планові назви НД іноді містять не зовсім коректні переклади назв стандартів ISO у попередніх (тобто чинних) ДСТУ, зокрема, «системи керування документами» та «системи керування документацією» (має бути «системи керування документаційними процесами»), ці перспективи слід оцінити позитивно.

Дослідження з класичного документознавства продовжують здійснювати в нашій країні Державна архівна служба України, Український НДІ архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД), центральні та обласні державні архіви. Зрозуміло, що серед центральних архівів провідна роль у розробленні проблематики електронного документознавства залишається у Центрального державного електронного архіву України (далі – ЦДЕА). Головний часопис в Україні з архівної справи – «Архіви України» – продовжує публікувати статті, пов'язані з проблематикою документознавства.

В останні роки фахівці УНДІАСД здійснювали дослідження, на підставі яких розроблено:

«Примірну номенклатуру справ сільської (селищної) ради об'єднаної територіальної громади»; Проекти уніфікованих форм планово-звітної документації архівних установ України та рекомендації щодо їх складення і оформлення; «Методичні рекомендації з розроблення інструкції з діловодства юридичних осіб приватного права»; «Методичні рекомендації з проведення експертизи цінності та відбору на архівне зберігання документів, пов'язаних із соціальним захистом громадян». Інститутом було завершено підготовку проекту нової редакції ДКУД. Фахівці інституту продовжують публікувати статті з актуальних питань класичного документознавства (Бойко 2016; 2017; Загорецька, 2017; Сverdlik, 2017; 2018).

Водночас спільно з ЦДЕА України розроблялася проблематика з електронного документознавства та спорідненого з ним електронного архівознавства, зокрема:

– наукове обґрунтування та розроблення технологій комплектування архівних установ документами в електронній формі;

– концепція інформатизації архівної справи в Україні;

– дослідження теоретичних та практичних засад забезпечення збереженості електронних документів Національного архівного фонду.

У 2019 році до секретаріату ТК 144 надійшла друга редакція проекту національного стандарту ДСТУ 4163:20 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів», розробленого Укрдержархівом та УНДІАСД. Також фахівцями УНДІАСД завершено розроблення проекту національного стандарту ДСТУ 2732:20 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять», але для надання на платне рецензування в Державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» в інституті відсутні кошти.

Вагомий внесок у розвиток класичного документознавства здійснює Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Крім розроблення проблематики його наукових напрямів, що здійснюється фахівцями Інституту рукопису та Інституту архівознавства, у межах бібліотеки продовжувала роботу спеціалізована рада із захисту дисертацій зі спеціальності «документознавство, архівознавство». В останні роки були успішно захищені дві докторські дисертації «Уніфікація та стандартизація документознавчої термінології в Україні» (О. Тур) та «Документально-інформаційні ресурси радянського руху Опору в Україні (1941–1944 рр.)» (Л. Ковальська), а також низка кандидатських дисертацій, зокрема з історичного документознавства (Т. Барабаш «Латинське письмо у міських канцеляріях Руського воєводства XVI – XVII ст.»); (З. Сverdлик «Організація діловодства в думі та управі міст Києва (1870 – 1917 роки)),

електронного документознавства (О. Вдовіна «Електронне діловодство як комунікаційна складова судочинства в Україні»), (К. Корнійчук «Формування системи електронного документообігу в транспортному комплексі України»), сучасних проблем підготовки та функціонування документації в різних сферах та галузях (Ю. Коротецька «Сучасний документаційний супровід діяльності православних релігійних організацій України»; Н. Філіппова Документно-інформаційні ресурси медичної галузі України: теоретичний та практичні аспекти»).

Є вдалі приклади викладання документознавчих курсів в українських вишах. Зокрема, у межах підготовки бакалаврів зі спеціалізацій «Менеджмент архівної справи» та «Управління інформаційно-документаційною діяльністю» кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (завідувачка кафедри д.і.н., професорка М. Палієнко) викладаються курси «Управлінське документознавство» (є основним складником класичного документознавства) та «Керування документаційними процесами». Фактично збережені основні документознавчі навчальні дисципліни у підготовці архівістів кафедрою документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Київського національного університету культури і мистецтв (завідувачка кафедри д.і.н. професорка В. Бездрабко). До таких кафедр також належить кафедра спеціальних дисциплін, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету (завідувач кафедри д.і.н., професор В. Орлик).

Висновки та перспективи подальших досліджень теми. Таким чином, незважаючи на відсутність документознавства в офіційному переліку наукових дисциплін, головні осередки класичних документознавчих досліджень продовжують діяльність з розроблення його традиційної тематики. Опоненти класичного документознавства мають зрозуміти важливість зазначених розробок у межах як наукової

галузі знань, так і навчальної спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», оскільки без вирішення проблем організації документаційних процесів неможливе вирішення завдань архівної справи особливо в умовах впровадження електронних технологій в діловодстві та архівній справі. Однак виконанню в подальшому дослідницьких планів з документознавства буде перешкоджати відсутність вишівської підготовки документознавців та підвищення їхньої кваліфікації (аспірантура, докторантура у межах відновленої наукової спеціальності «документознавство, архівознавство»). Таке навчання має здійснюватися у тісному зв'язку з архівознавством та архівною справою, з якими генетично пов'язані документознавство і діловодство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бездрабко В. В. Актуальні проблеми документознавства в Україні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2020. № 1. С. 39-44.
2. Бездрабко В. Архівна освіта в Україні: стан і перспективи. *Сумський історико-архівний журнал*. 2018. Т. XXXI. С. 5-17.
3. Бездрабко В. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток: *монографія*. Київ: Четверта хвиля, 2009. 720 с.
4. Бездрабко В. Історіографічні ескізи про документознавство, або Персональний текст про персональні тексти. Київ: Четверта хвиля, 2010. 208 с.
5. Бездрабко В. Ноокомунікологія Галини Швецової-Водки. *Вісник Книжкової палати*. 2019. № 5. С. 46-51.
6. Бойко В. Актуальні питання розвитку сучасного документознавства в Україні. *Термінологія документознавства та суміжних галузей знань : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, ф-т культурології, каф. інформ., бібл. та арх. справи ; за заг. ред. В. В. Бездрабко*. Київ : Четверта хвиля, 2017. Вип. 10. С. 178-180.

7. Бойко В. Ф. Розроблення нової редакції Класифікатора управлінської документації. *Архіви України*. 2016. Вип. 5-6. С. 153-158.

8. Загорецька О. Бойко В. Основні результати дослідження документопотоків сільської (селищної) ради об'єднаної територіальної громади. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2017. Т. 24-25. С. 94-124.

9. Калакура Я. С., Ковтанюк Ю. С. Архівний менеджмент в умовах електронного урядування. *Архіви України*. 2019. Вип. 3. С. 18-57.

10. Клименко Т. А. Цифровізація процесів архівної справи та діловодства як пріоритет діяльності Державного архіву Черкаської області. *Архіви України*. 2018. Вип. 5-6. С. 22-26.

11. Плешкевич Е. А. Документально-информационный подход в контексте методологии постнеклассического познания в библиографоведении и библиотековедении. *Библиосфера*. 2016. № 1. С. 3-9.

12. Плешкевич Е. А. Концепция социальных коммуникаций Никласа Лумана и теория документальной информации: точки пересечения. *Научно-техническая информация. Сер. 2. Информационные процессы и системы*. 2016. № 9. С. 1-6.

13. Плешкевич Е. А. На пути к информационной картине мира Джеймса Глика. *Сер. 2. Информационные процессы и системы*. 2015. № 5. С. 33-37.

14. Сverdlik Z. M. Службове листування як форма ділової комунікації Київської міської думи й управи (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 2. С. 20-27.

15. Сverdlik Z. M. Архівні документи як джерело дослідження документаційного забезпечення органів місцевого самоврядування. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 2. С. 39-44.

16. Швецова-Водка Г. Н. Документ в теорії документальної інформації Е. А. Плешкевича. *Научно-техническая информация. Сер. 1, Организация и методика информационной работы*. 2015. № 1. С. 27-34.

17. Швецова-Водка Г. Н. Ноосферная тематика в документологии. *Научные и технические библиотеки*. 2018. № 9. С. 92-105.

Електронні ресурси

18. Current Issue: Volume 6, Issue 1 (2019) Proceedings from the 2019 Annual Meeting of the Document Academy – Mode of acces: URL: <https://ideaexchange.uakron.edu/docam/> Title from screen. Actuality 06.07.2020.

REFERENCES

1. Bezdrabko, V. V. (2020). Aktual`ni problemy` dokumentoznavstva v Ukrayini [Current problems of documentation science in Ukraine] // *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*, 1. 39-44. [in Ukrainian].

2. Bezdrabko, V. (2018). Arxivna osvita v Ukrayini: stan i perspekty`vy` [Archive education in Ukraine: state and prospects`vy] // *Sums`ky`j istory`ko-arxivny`j zhurnal*. XXXI, 5-17. [in Ukrainian].

3. Bezdrabko, V. (2009). *Dokumentoznavstvo v Ukrayini: insty`tucionalizaciya ta suchasny`j rozvy`tok* [Documentation science in Ukraine: institutionalization and modern development]: monografiya. Ky`yiv: Chetverta xvy`lya, 720. [in Ukrainian].

4. Bezdrabko, V. (2010). *Istoriografichni eskizy` pro dokumentoznavstvo, abo Personal`ny`j tekst pro personal`ni teksty* [Historiographical sketches about documentation science, or Personal text about personal texts]. Ky`yiv: Chetverta xvy`lya, 208. [in Ukrainian].

5. Bezdrabko, V. (2019). Nookomunikologiya Galy`ny` Shveczovoyi-Vodky [Noocommunicology of Galina Shvetsova-Vodka] // *Visny`k Kny`zhkovoyi palaty*. 5. 46-51 [in Ukrainian].

6. Bojko, V. (2017). Aktual`ni py`tannya rozvy`tku suchasnogo dokumentoznavstva v Ukrayini [Current issues of development of modern documentation science in Ukraine] // *Terminologiya dokumentoznavstva ta sumizhny`x galuzej znan` : zb. nauk. pr.* Ky`yiv : Chetverta xvy`lya. 10. 178-180 [in Ukrainian].

7. Bojko, V. F. (2016). Rozroblennya novoyi redakciyi Klasyfikatora upravlin's'koyi dokumentaciyi [Development of a new version of the Classifier of Management Documentation] // *Arxivny` Ukrayiny`*. 5-6. 153-158 [in Ukrainian].

8. Zagorecz`ka, O. & Bojko V. (2017). Osnovni rezul'taty doslidzhennya dokumentopotokiv sil's`koyi (sely`shhnoyi) rady ob'yednanoyi terytorial'noyi gromady [The main results of the study of document flows of the village (settlement) council of the united territorial community] // *Studiyi z arxivnoyi spravy` ta dokumentoznavstva*. 24-25. 94-124 [in Ukrainian].

9. Kalakura, Ya. S., Kovtanyuk, Yu.S. (2019). Arxivny`j menedzhement v umovax elektronnoho uryaduvannya [Archival management in terms of e-government] // *Arxivny` Ukrayiny`*. 3. 18-57 [in Ukrainian].

10. Kly`menko, T. A. (2018). Cy`frovizaciya procesiv arxivnoyi spravy` ta dilovodstva yak priorytet diyal'nosti Derzhavnogo arxivu Cherkas`koyi oblasti [Digitization of archival and office work processes as a priority of the State Archives of Cherkasy region] // *Arxivny` Ukrayiny`*. 5-6. 22-26 [in Ukrainian].

11. Pleshkevich, E. A. (2016). Dokumental'no-informacionnyj podhod v kontekste metodologii postneklassicheskogo poznaniya v bibliografovedenii i bibliotekovedenii [A documentary-informational approach in the context of the methodology of post-non-classical cognition in bibliography and library science] // *Bibliosfera*. 1, 3-9 [in Russian].

12. Pleshkevich, E. A. (2016). Konceptiya social'nyh kommunikacij Niklasy Lumana i teoriya dokumental'noj informacii: tochki peresecheniya [The concept of social communications by Niklas Luman and the theory of documentary information: intersection points] // *Nauchno-tehnicheskaja informacija. Ser. 2. Informacionnye processy i sistemy*. 9, 1-6 [in Russian].

13. Pleshkevich, E. A. (2015). Na puti k informacionnoj kartine mira Dzhejmisa Glika [On the way to the James Glick informational world picture] // *Ser. 2. Informacionnye processy i sistemy*. 5. 33-37 [in Russian].

14. Sverdly`k, Z. M. (2017). Sluzhbove ly`stuvannya yak forma dilovoyi komunikaciyi Ky`yivs`koyi mis`koyi dumy` j upravu` (kin. XIX – poch. XX st.) [Business correspondence as a form of business communication of the Kyiv City Duma and council (late XIX – early XX centuries)] // *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*. 2. 20-27 [in Ukrainian].

15. Sverdly`k, Z. M. (2018). Arxivni dokumenty` yak dzherelo doslidzhennya dokumentacijnogo zabezpechennya organiv miscevogo samovryaduvannya [Archival documents as a source of research of documentation support of local self-government bodies] // *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*. 2. 39-44 [in Ukrainian].

16. Shvecova-Vodka G. N. (2015). Dokument v teorii dokumental`noj informacii E. A. Pleshkevicha [Document in the theory of documentary information E.A. Pleshkevich]// *Nauchno-tehnicheskaja informacija. Ser. 1, Organizacija i metodika informacionnoj raboty*. 1. 27-34 [in Russian].

17. Shvecova-Vodka, G. N. (2018). Noosfernaja tematika v dokumentologii [Noosphere topics in documentology] // *Nauchnye i tehnicheckie biblioteki*. 9, 92-105 [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Нині документознавство в Україні позбавлено статусу наукової дисципліни у офіційному переліку наукових спеціальностей, скоротилася присвячених його науковим проблемам кількість наукових форумів, а відповідно і публікацій, ліквідовано вишівську документознавчу навчальну спеціальність. На думку авторів, попередньо ці процеси пов'язані з формуванням двох версій документознавства в Україні – «документологічної» («бібліотекознавчої») та класичної (що ґрунтується на ідеях 1960 –1970-х років відомого радянського архівознавця К. Г. Мітяєва). У 1990-і роки, коли в Україні не було офіційно утверджено науковий статус документознавства, документологічна версія була прогресивною. Однак після офіційного затвердження

наукової спеціальності «документознавство, архівознавство» у межах історичної науки (2001 р.), прихильниками документології почалася боротьба за офіційний відрив цих наук від спеціальних галузей історичної науки, яка завершилася внесенням їх до сукупності дисциплін у межах наукової спеціальності «соціальні комунікації» (2008 р.). Поширення в українських вишах поглядів документологів у межах нової навчальної спеціальності «Інформаційна, бібліотечна, архівна справа» призводить до панування бібліотекознавства над архівознавством, зменшення частки годин курсу «Архівна справа» (порівняно з бібліотекознавством його читання набагато складніше та й фахівців доволі менше). Звідси фактичне нівелювання або зникнення документознавчих курсів. Безперечно, що «скасування» класичного документознавства не зняло практичних потреб в дослідженнях з нормативно-правового та методичного забезпечення організації сфери архівної справи та діловодства. Зазначені дослідження в сучасних умовах впровадження функціонування електронного документообігу та електронних архівів потребує у межах цих напрямів перегляду організації традиційних ділових та архівних процесів. З іншого боку, існує нагальна потреба узгодження зазначених процесів з нормами міжнародних стандартів з керування документаційними процесами. У статті наведено приклади розробок з документознавства і організації вишівського навчання в Україні, які можна вважати найбільш перспективними напрямками розвитку цієї наукової дисципліни.

Ключові слова: документознавство, архівознавство, наукова дисципліна, навчальна дисципліна, документологія, напрями розвитку

АННОТАЦІЯ

Сейчас документоведение в Украине лишено статуса научной дисциплины в официальном перечне научных специальностей, сократилась, посвященных его научным

проблемам, количество научных форумов, а соответственно и публикаций, ликвидировано вузовскую документоведческую учебную специальность. По мнению авторов, предтечей этому были процессы, связанные с формированием в Украине двух версий документоведения – «документологической» («библиотековедческой») и классической (основанной на идеях 1960 – 1970-х годов известного советского архивоведа К. Г. Митяева). В 1990-е годы, когда в Украине не был официально утвержден научный статус документоведения, документологическая версия была прогрессивной. Однако, после официального утверждения научной специальности «документоведение, архивоведение» в рамках исторической науки (2001 г.), сторонниками документологии началась борьба за официальный отрыв этих наук от специальных отраслей исторической науки, которая завершилась присоединением их к дисциплинам в рамках научной специальности «социальные коммуникации» (2008 г.). Распространение в украинских вузах взглядов документологов в рамках новой учебной специальности «информационное, библиотечное, архивное дело» приводит к господству библиотековедения над архивоведением, уменьшением количества часов учебного курса «Архивное дело» (по сравнению с библиотечным делом его чтение гораздо сложнее и специалистов гораздо меньше). Отсюда фактическое нивелирование или исчезновение документоведческих курсов. Бесспорно, что «отмена» классического документоведения не сняла практических потребностей в исследованиях нормативно-правового и методического обеспечения организации сферы архивного дела и делопроизводства. Указанные исследования в современных условиях внедрения и функционирования электронного документооборота, создания электронных архивов требует в рамках этих направлений пересмотра организации традиционных делопроизводственных и архивных процессов. С другой стороны, существует настоятельная необходимость

согласования указанных процессов с нормами международных стандартов по управлению документационными процессами. В статье приведены примеры разработок последних лет в области документоведения и организации вузовского обучения в Украине, которые можно считать наиболее перспективными направлениями в развитии этой научной дисциплины.

Ключевые слова: *документоведение, архивоведение, научная дисциплина, учебная дисциплина, документология, направления развития.*

УДК: 351.746.1:355.01–025.26(470+571):004.7

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-150-179>

**INFORMATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE
CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION**

**ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ**

**ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ УКРАИНЫ В
УСЛОВИЯХ РОССИЙСКОЙ АГРЕССИИ**

Валерій Новородовський,
кандидат історичних наук,
молодший науковий
співробітник відділу
національних меншин
ORCID: 0000-0002-3701-775X
ResearcherID:
Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України.
вул. Генерала Алмазова, 8, м.
Київ, 01011

Valerii Novorodovskyi,
Ph.D. in Historical Sciences,
Junior Research Scientist of the
Department of National
Minorities
ORCID: 0000-0002-3701-
775X
ResearcherID:
I. F. Kuras Institute of Political
and Ethno-National Research
of the National Academy of
Sciences of Ukraine.
Generala Almazova St., 8,
Kyiv, Ukraine, 01011

ABSTRACT

The main challenges and threats for national security with development of informational technology in Russian-Ukrainian war are considerate. Key trends of Russian information campaign are defined. The directions of Russian propaganda in Ukraine, in the occupied territories, in Russian and European territories were clarified. Threats to the democratic values and Ukrainian and

European security system were revealed. The scientific discourses of national and foreign scholars about the problem of information security and information war are highlighted. Based on a detailed analysis of existing scientific papers, most vulnerable places in the information space were identified. Role of network society in the informational war of Russia against Ukraine is marked. Features of informational weapons usage by Russian Federation during armed conflicts not only in Ukraine, but in Georgia, Nagorno-Karabakh, Transnistria are disclosed. Study of quantitative criteria of social media allowed to determinate level of information spread efficiency. Regulatory framework that regulates the questions of information security of European Union and Ukraine was analyzed. Weaknesses of the Ukrainian legislation concerning protection of information space are revealed, such as declarative nature of legislative acts and normative legal documents. Directions of improvements in information security measures were formed. The main measures of personal data, state institution, information space protection from hacker attacks, and dissemination of information that threatens national security or provokes hostility to ethnic, religious grounds are considered. The basic information on threats to Ukraine's information security in the conditions of Russian aggression is generalized and systematized. The study of the problem of Ukraine's informational security, as a component of national security allows us to understand potential threats and ways to prevent them.

Keywords: *information security, war, Ukraine, network society, social media.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку мережевого суспільства вагоме значення для досягнення політичних цілей мають інформаційні технології. Аналізуючи історію воєн у різні періоди віддамо чільне місце інформаційній пропаганді, яка відіграла значну роль у формуванні негативного образу противника, а також застосовувалася для дезорієнтації та дестабілізації ворожих

сил. Нині інформаційна війна є складовою сучасної політики держав. Відтак, для збереження національної єдності та безпеки, держава має впроваджувати елементи захисту в інформаційному просторі, а також формувати комплекс заходів спрямованих на виявлення загроз для суспільства у цій сфері. В умовах російсько-української війни актуалізується вивчення проблеми інформаційної безпеки України.

Метою статті є комплексний аналіз медійного дискурсу для визначення впливу інформаційної війни Росії на етнополітичне становище України, а також пошук оптимальних шляхів захисту інформаційного простору держави.

Аналіз останніх досліджень. Проблема використання інформаційних технологій з метою внутрішньої дестабілізації суспільства для отримання певного політичного зиску окремими країнами розкривається у низці праць вітчизняних та іноземних науковців. Найбільш актуальним дослідженням в умовах сучасних реалій є праця Є. Магди «Гібридна війна», де чітко розписуються особливості російської агресії, зокрема в інформаційному просторі. Серед українських вчених цією проблемою займалися А. Войціховський (Войціховський, 2018), Ю. Горбулін (Горбулін), Є. Магда (Магда, 2015), М. Махній (Махній, 2018), Ю. Ніколаєць (Nikolaiets, 2018), М. Пілат (Пілат, 2013) та ін. У зарубіжному науковому дискурсі ця проблематика є досить актуальною. Нею займалися Е. Джуліано (Guliano), К. Джонес (Jones), Г. Мойніган (Moynihan), М. Яйтнер (Jaitner) та ін.

Виклад основного матеріалу. Новітні інформаційні технології сприяють з одного боку розвитку демократичних режимів у світі, з іншого стають засобом дестабілізації. Зважаючи на плюралізм думок, який поширений у глобалізованому суспільстві, використання проблемних питань іншими країнами дозволяє формувати невдоволеність серед населення і, як наслідок, створюються всі передумови для маніпуляції з метою задоволення певних політичних амбіцій. Відзначимо, що нині інформаційна війна спрямовується на

особистість, тобто на людину, що приймає рішення. На думку низки експертів, ці дії матимуть більшу ефективність у мирний час та на початкових етапах конфлікту (Гриняев, 2004: с. 22). Розвиток інформаційних технологій, зокрема поява соціальних мереж, зумовлює формування нової форми управління суспільством, яку шведські дослідники А. Бард і Я. Зодерквіст охарактеризували як нетократія. Дослідники переконували, що наявність відкритого інформаційного простору не гарантує розвиток демократичного суспільства. Попри відкритість мережевого суспільства, у ньому існує певна владна ієрархія (консумеріати та нетократи), що дозволяє формувати думку мас (Махній, 2018: с. 18). З появою соціальних мереж процеси інформаційної маніпуляції спростилися. В. Бойкіс розкрила особливості збору й обробки даних у facebook, відзначаючи при цьому, що використовуючи їх мережа формує стрічку новин згідно з політичними, культурними, спортивними та іншими уподобаннями користувача (Бойкіс). Відтак, ці дані та цей процес можуть використовувати не лише розробники facebook, але й спецслужби інших країн. У результаті це впливає на ефективність ведення інформаційної війни, яка на сучасному етапі розвитку інформаційних технологій здатна впливати практично на різні сфери державного і суспільного життя. Водночас, за висловом британського дослідника Е. Вілсона, поява нових медіа-технологій завершується пеклом пропаганди й брехні, а з ними приходять і війни (Вілсон). Зі зростанням кількості користувачів соціальних мереж (Digital 2020...; Social, Digital...) ефективність маніпуляцій над суспільством зростає.

Росія, прикриваючи власну агресивну політику, використовує інформаційні технології для дестабілізації ситуації у середині інших країни, шляхом створення проросійських груп. Це підтверджується дослідженням М. Косенковські, В. Шрейбера, Дж. Хахн, де розкривалося роль інформаційних ресурсів та соціальних мереж у конфліктах в Грузії, Нагірному Карабасі, Придністров'ї. Фактично,

використовуючи facebook як основну інформаційну платформу, створювалася основа для конфлікту (Marcin Kosienkowski, William Schreiber & Joyce Hahn). Таким чином, створюються всі передумови для гібридної війни. На думку Я. Потапенка, елементи інформаційної війни з весни 2015 р. перетворилися на домінуючі у російсько-українському протистоянні (Потапенко, 2016). З цією тезою важко не погодитися, оскільки вплив на населення у мережевому суспільстві створює всі передумови до маніпуляцій з метою дестабілізації.

Упродовж 2014-2020 рр. в умовах російсько-української війни, розглянемо детально динаміку кількості користувачів інтернетом та соціальними мережами. За даними «We are Social» та «Hootsuite's» кількість українців, які використовують інтернет станом на січень 2020 р. становить 27,46 млн. осіб. Цей показник у порівнянні з 2019 р. зріс на 5,7 % (1,5 млн) (Digital 2020: Ukraine). Згідно зі звітом «Digital 2017: Ukraine» їхня кількість становила лише 21,93 млн (Digital 2017: Ukraine). Відзначимо, що у 2014-2020 рр. зростає кількість користувачів соціальними мережами в Україні. У зв'язку з подіями Революції Гідності та початком російсько-української війни різко починає зростати кількість користувачів facebook, а також спостерігається їхнє зниження у «вконтакте». Лише за період 2017-2018 рр. кількість користувачів facebook зросла на 71 % (Лише 58 %), що пояснюється указом Президента України №133/2017 щодо обмеження українськими провайдерами доступу до російських соціальних мереж. Крім того, відзначимо високі темпи зростання кількості користувачів instagram: якщо у 2017-2018 рр. показник сягав 7,2 млн. (Лише 58 %), то у 2019-2020 – 11 млн. (Digital 2020: Ukraine). Зважаючи на той факт, що нині суспільство довіряє інформації із соціальних мереж, більше ніж традиційним ЗМІ, то, варто визнати, що вони стають не лише засобом комунікації, але й знаряддям для маніпуляцій масами. Низький рівень довіри до традиційних ЗМІ зумовлював пошук українським суспільством альтернативних джерел інформації, серед яких були й соціальні мережі (Протидія російській...).

На прикладі facebook доведено, що через соціальні мережі можна керувати емоціями людей (Kramer). Таким чином, використовуючи потенціал соцмереж, досить легко здійснювати маніпуляції суспільною свідомістю, а відтак можна впливати на внутрішню політику сусідніх країн, дискредитувати бізнес-конкурента чи політичного опонента тощо. К. Джонс у своїй праці «Online Disinformation and Political Discourse: Applying a Human Rights Framework» наводить приклад дослідження науковців Оксфордського університету в рамках проєкту Computational Propaganda Research Project (COMPROP), у якому відзначається, що лише за 2018 р. виявлені офіційні докази маніпулювань в соціальних мережах з боку політичних партій чи державних установ у 48 країнах світу, а на дослідження та реалізацію психологічних операцій з метою маніпуляцій громадською думкою витрачено 500 млн доларів. Обсяги маніпуляції свідомістю населення є значними, зважаючи на те, що 62 % користувачів не усвідомлюють вплив соцмереж на новини, які вони бачать, а близько 83 % компаній можуть збирати їхні поширені дані (Jones). Зважаючи на це, масштаби маніпуляцій та впливів на суспільну свідомість населення України з боку Росії можуть бути досить потужними, а соціальні мережі, як альтернатива ЗМІ стають одним із ключових знарядь пропаганди та інформаційних атак.

Росія, використовуючи соціальні мережі, зокрема «вконтакте» та «однокласники», які були поширеними у пострадянському просторі, у тому числі й в Україні, формувала через певні спільноти меседжі, спрямовані на дезорганізацію та дезінтеграцію суспільства (Світова гібридна..., 2017). Юридичною основою для цього став документ «Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року», де чітко зазначалося про необхідність поширення «правдивої» інформації для громадян Росії та росіян закордоном через ЗМІ та соціальні мережі (Стратегия национальной...). Таким чином, відбувалося поширення ідей «русского мира», що зумовлювало

маргіналізацію певних прошарків суспільства і створювало передумови для розгортання сепаратистських рухів на території іншої країни.

Свідченням того, що інформаційний простір є одним із ключових напрямів ведення зовнішньої політики є бюджет Російської Федерації. У 2015 р. на реалізацію федеральної програми «Інформаційне суспільство» виділено 44,7 млрд руб., а на «захист національних інтересів» – 23 млрд. Більше того, бюджет російського пропагандистського каналу «Russia Today» зріс на 41 % у порівнянні з 2014 р. (Інформаційні виклики..., 2016: 61-62). Цікавим є той факт, що розповсюдження російської пропаганди відбувається в усіх країнах світу, де завдяки викривленню і фальсифікуванню фактів, створюється хибна картинка подій на Донбасі та відбувається маніпуляція масовою свідомістю.

Упродовж останніх десятиліть кремлівська верхівка активно реалізує політику «керованого хаосу» на пострадянському просторі, при цьому використовуючи інформаційні технології (Війна на Донбасі...). Москва застосовує «заборонені прийоми» психологічного та нейролінгвістичного характеру, зокрема «маніпуляції з прадавніми архетипами колективного безсвідомого, що їм протистояти шляхом раціональних аргументів практично неможливо (Потапенко, 2016: 144). Ю. Ніколаєць, досліджуючи медіа-дискурс російсько-українського протистояння, наголошував, що через засоби масової інформації відбувається програмування населення на певну поведінку, унаслідок якої відбувається агресивне неприйняття альтернативної інформації (Nikolaiets, 2018: 118).

Національне законодавство було побудоване на неефективних декларативних принципах, через які не вдалося сформувати ефективну систему інформаційної безпеки (Гібридні загрози..., 2018: 44). Водночас існують інші чинники, що зумовлюють вразливість України в інформаційній війні, зокрема: глобальні мережі, що знаходяться поза контролем

стрімко розвиваються; удосконалюються способи й засоби передачі пропагандистських матеріалів; зростання хакерських атак на державні інформаційні ресурси; зростання кількості систем супутникового зв'язку; розвиток науково-дослідних програм стосовно технічних засобів маніпуляції свідомістю; недостатньо ефективна підготовка фахівців ІТ-сфери; низький рівень розвитку комунікацій; використання неліцензійних програм (Бржезьська, Довженко & Киричок & Гайдур & Аносов, 2019: 89-90). Відсутність ефективної системи захисту інформаційного простору спричинює ризики національної безпеки.

Хибною є думка про те, що війна Росії проти України розпочалася у 2014 р. Аналізуючи інформаційний простір за останні роки, відзначимо, що підґрунтя для воєнних дій готувалося набагато раніше. Якщо розглянути мовне питання, як наріжний камінь – то ще наприкінці існування СРСР окремі інтERRUХИ в інформаційному полі створювали уявлення серед жителів південно-східних регіонів про насильницьку українізацію в умовах незалежності України, а починаючи з середини першого десятиліття ХХІ ст., після офіційного введення до політичного обігу концепту «руський мир», цей процес набрав нових обертів. Метою його стало недопущення країн пострадянського простору до євроатлантичної інтеграції, а також формування важелів впливу для ведення власної політики на території Східної Європи. М. Яйтнер відзначала, що активні кібератаки Росії розгорнулися з 2010 р., оскільки у цей період офіційна влада зазнала впливу російських шкідливих шпигунських програм. У військовому плані це пов'язано з необхідністю отримати інформаційну перевагу на полі бою чи з поточними військовими операціями (Jaitner). Ймовірно, що такі кібератаки зумовлювалися з метою планування військової агресії. Ю. Сиротюк стверджує, що між Росією та Україною триває війна четвертого покоління, ключовими чинниками якої є економічні, інформаційні, релігійні (Між Україною і...). Г. Мойніган стверджувала, що

DDoS-атаки та злом сайту ЦВК відбулися зі сторони Росії у 2014 р. під час виборів Президента України, у результаті яких було змінено результати виборів, з метою формування уявлення про прихід право радикальних сил до влади (Moynihan). Відразу ж на російських каналах висвітлено інформацію про перемогу колишнього очільника «Правого Сектору» Д. Яроша. Очевидно, що таким чином, Кремль намагався створити вигідну картинку для росіян, а також показати зростання ворожнечі в Україні на національному, етнічному чи релігійному ґрунті через прихід націоналістів. Однак, значного ефекту вони не мали, оскільки: 1) відразу ж після злomu сайту ЦВК пролунала заява щодо цих дій з української сторони; 2) в умовах розгортання війни відбувалася консолідація суспільства незалежно від етнічного походження. Таким чином, інформація такого змісту не мала впливу на маси в Україні та країнах Європи, але в Росії та окупованих територіях, де фактично блокуються ЗМІ з альтернативною точкою зору, на початкових етапах, очевидно, мала певний ефект, через використання емоційного чинника пропаганди. Відзначимо, що упродовж 2014-2017 рр. було здійснено 12 потужних кібератак спрямованих на урядові сайти чи критичну інфраструктуру (Найбільші кібератаки...). Аналітики «National Cyber Security Centre» відзначали, що це були сплановані операції російських спецслужб, спрямовані на дестабілізацію демократії та впливу на бізнес (Reckless campaign...). Уряд Великої Британії заявив, що постійні атаки на інформаційні ресурси України є «зневагою до суверенітету України» (Moynihan).

На сучасному етапі інформаційна війна Росії проти України вийшла на новий виток розвитку і несе глобальний характер через необхідність виправдати перед світовою спільнотою власні дії. В. Горбулін відзначав, що інформаційний фронт «гібридної війни» Кремля відбувається у 4 напрямках: 1) серед населення у зоні конфлікту; 2) серед населення країни, проти якої здійснено агресію, але територія якої не охоплена конфліктом; 3) серед громадян Росії; 4) на міжнародній арені

(Горбулін). Більше того, її головне завдання дезорієнтувати не лише українське суспільство, але і європейське, доводячи не легітимність дій української влади, зокрема у сфері захисту територіальної цілісності. Ю. Горбань, аналізуючи інформаційну війну Росії проти України розглядає 5 основних методів її ведення: 1) дезінформація та маніпуляція; 2) пропаганда; 3) диверсифікація громадської думки; 4) психологічний тиск; 5) поширення чуток (Горбань, 2015: с. 138). Відзначимо, що всі ці методи є частиною російської інформаційної політики в інших країнах, мета якої – формування важелів впливу на внутрішню політику. Особливо активно була їхня діяльність в умовах Революції Гідності через певні групи у соціальних мережах, особливо у «вконтакте» та «однокласники».

Дослідниця М. Пілат розглядає такі типи шкідливої інформації для національної безпеки: 1) інформація, що провокує соціальну, расову, національну чи релігійну ненависть або ворожнечу; 2) заклики до війни; 3) пропаганда ненависті через зневагу чи перевагу; 4) посягання на честь окремих осіб; 5) недоброчесна, неетична чи неправдива реклама чи інформація; 6) інформація, що деструктивно впливає на свідомість та психіку людини (Пілат, 2013: 186-187). Детальніше зупинимося на інформації, яка зумовлює національну чи релігійну ворожнечу. Від початку Революції Гідності, а згодом російсько-української війни, в інформаційному полі російських ЗМІ зображувалася українська сторона як «фашисти», тобто отримувала негативний відтінок. Особливо це позначилося на жителів східних та південних регіонів країни, що сформувало у них ненависть до всього українського. Водночас, російські та проросійські ЗМІ в Україні, а також групи в соціальних мережах висвітлювали події намагаючись сформувати підґрунтя для ворожнечі на релігійній чи етнічній основі, при цьому використовуючи результати діяльності російської пропаганди у минулі роки. Особливо у цьому плані

відзначилися такі групи у «вконтакте» як: «АнтиМайдан», «Сводки от ополчения Новороссии», «Донецк ДНР Новости Новороссии» та ін. У них активно пропагується ненависть до українського, не лише шляхом інформаційних записів, але й відповідними коментарями учасників, які, очевидно працюють над формуванням суспільної думки відвідувачів групи (так звані «тролі», «боти» чи «ломи»). Більше того, російська пропаганда через ЗМІ та соціальні мережі поширювала тези щодо переслідування росіян та російськомовного населення в Україні, тим самим формуючи думку про дискримінацію за етнічною та мовною ознакою. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведені у травні-червні 2015 р., засвідчили, що меседжі російської пропаганди щодо дискредитації Майдану, ЗСУ, добровольців не прижилися в українському суспільстві (Російський погляд...). Більше того, спроба нав'язати українському суспільству нетерпимість за національною ознакою була невдалою. Національні меншини України, зокрема кримські татари, вірмени, грузини, румуни, угорці частина ромів, білоруси, поляки підтримали територіальну цілісність України. Фактично, Революція Гідності, анексія Криму та бойові дії на території Донбасу сприяли згуртуванню громад етнічних груп через оновлене почуття української ідентичності (Вплив кризи...).

Ключові надії на упокорення України Кремль покладав на етнокультурний чинник. Це пояснюється не лише поліетнічністю України, але й наявністю значної частки росіян та русифікованого населення, яке стало об'єктом російської зовнішньої політики. Відтак, використовуючи інформаційні ресурси російські пропагандисти перекручували етнічну реальність, історію формування української території (Гай-Нижник, 2016). Маніпулюючи історичною пам'яттю та спекулюючи, мовним питанням російська пропаганда створила умови для конфлікту на етнічному ґрунті, при цьому використовуючи схему «свій – чужий». Іншим аспектом

російської інформаційної війни стало використання нарративу геноциду російськомовного населення Донбасу. Застосовуючи засоби масової пропаганди, Кремль створював серед населення РФ окупованих нею територій враження підтримки світової спільноти дій Росії. (Золотухін, 2018). Щоправда, аналізуючи російські ЗМІ, Е. Джуліано стверджувала, що пропаганда мала ефект на вже проросійсько налаштоване населення. У дослідженні вона відмічала, що підтримали сепаратистів здебільшого представники з гібридною ідентичністю. Частка українців та росіян, які піддалися російському медіа-впливу була відносно невисока (Guliano).

Чільне місце у веденні інформаційної війни займає вміння використовувати емоції мережевого суспільства. Підкріплення відповідних емоцій відбувається через наявність певної картинки, фотографії, яке має відповідне смислове навантаження. Цей метод є ефективним для розпалювання ворожнечі на етнічному ґрунті, формування певних світоглядних цінностей в населення. Ілюстрування теми конфлікту відбувається шляхом використання українськими та російськими інформаційними ресурсами фотографій, інфографіків, малюнків, карикатур тощо (Глушко, 2017). Особливо таку методику використовує російська пропаганда з метою виправдати власні дії на території іншої країни та в негативному світлі показати українських військових. У праці Д. Золотухіна відзначається, що російська пропагандистська машина використовувала фотографії жертв з інших конфліктів, надаючи цим світлинам необхідного смислового значення, що зумовлювало б обурення суспільства і звинувачення в цих діях українських військових чи добровольців (Золотухін, 2018: 82-87). З однієї сторони поширення цих фотофейків мало на меті сформуванню негативний імідж України на міжнародній арені, з іншої – створення певного образу військових ЗСУ, як «карателів». Водночас, подібні пости у соціальних мережах формували суспільне невдоволення та засудження, і, незважаючи на спростування експертами цієї дезінформації, вона все ж мала вплив на суспільну думку.

Зважаючи на інформаційний наступ та кібератаки з боку Росії, що зумовили дестабілізацію в українському суспільстві, існує необхідність створення механізму захисту від цих дій. У ЄС, розуміючи значний деструктивний вплив російської інформаційної політики, реалізували низку заходів, за для захисту свого інформаційного простору. Відзначимо, що Загальне положення про захист даних створене на основі законодавства ЄС про захист персональних даних, створило механізм захисту інформаційного простору Європи (Jones). Відповідно, будь-які документи, які приймаються Європарламентом чи Радою ЄС повністю узгоджуються з чинними міжнародними договорами. У липні 2016 р. Радою ЄС та Європейським парламентом було прийнято директиву «Про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та інформаційних систем на території Союзу», враховуючи сучасні виклики, зокрема активності російської пропаганди на території ЄС, спроби заволодіти іншими країнами інформаційним полем, загрозу демократичним процесам через втручання у внутрішні справи Європейського Союзу. Основні положення документу не суперечать «Договору про функціонування Європейського Союзу» і мають на меті покращити безпеку інформаційного простору Європи. Документ передбачає не лише реалізацію загальноєвропейських заходів безпеки, але й створення національних стратегій, які ґрунтуються на положеннях директиви й мають на меті боротьбу зі злочинами у мережі (Директива Європейського...). Представники ЄС та НАТО неодноразово наголошували на необхідності вироблення тактики боротьби проти «гібридної війни», яку Росія розв'язала в Україні, Грузії, Молдові (Інформаційні виклики..., 2016: 79). Однак Україна, керуючись досвідом країн ЄС, а також враховуючи національні особливості в інформаційному просторі зобов'язана самостійно створити ефективний механізм захисту інформаційного простору від російської агресії.

В умовах розгортання російсько-української війни було прийнято низку нормативно-правових актів спрямованих на захист інформаційного простору та боротьбою з ворожою пропагандою, яка має деструктивні наслідки для України. Серед ключових документів, які врегульовують питання безпеки в інформаційному просторі слід відзначити Конституцію України, Закон України «Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність», Закон України «Про національну безпеку», Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Стратегія національної безпеки України», «Стратегія кібербезпеки України», «Доктрина інформаційної безпеки» та ін. Особливе значення мав Указ Президента України № 133/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», згідно з яким українські провайдери блокували російські соціальні мережі та сайти, зокрема «вконтакте», «однокласники», «mail.ru», «яндекс», «Лабораторія Касперського», «Dr. Web» та офіційного дистриб'ютора «1С» на території України строком на 3 роки (Указ Президента України № 133/2017...). Ці дії мали певні позитивні й негативні наслідки для українського мережевого суспільства. До позитивних слід віднести зниження рівня користування російськими інформаційними ресурсами, соціальними мережами, де розповсюджувалася негативна інформація щодо російсько-української війни, блокування цих ресурсів українськими провайдерами. Крім того, зниження чисельності користувачів російськими соціальними мережами зумовило спад активності рекламодавців, що мало, хоч і не значний, проте певний економічний вплив. Згідно з аналітичними даними Gemius аудиторія охоплення відеорекламою у «вконтакте» скоротилася на 92 % (Дмитренко). У дослідженні аналітиків InfoNapalm А. Лісовського і М. Макаrchука зазначалося, що блокування «яндекс» є необхідною умовою для

національної безпеки, пояснюючи це не лише її підконтрольності Кремлю, але й масовості використання сервісу в Україні (Лісовський, Макарчук). Очевидно, що «яндекс» на території України та інших країн пострадянського простору виконував функцію «кремлівського рупора», а відтак санкції проти сервісу, в умовах російсько-української війни стало вже необхідністю. Водночас, блокування російських інформаційних ресурсів та соціальних мереж мало певні негативні наслідки, а саме: застосування користувачами VPN-сервісів, що також загрожує національній безпеці через доступ мережевого трафіку клієнта; використання державними установами програмного забезпечення «ІС» і відсутність вітчизняних аналогів створила певні перешкоди; втрата часу на введення цих санкцій зі сторони держави; відсутність контролю за іншими мережами та інформаційними ресурсами, де поширюється російська пропаганда. Експерти відзначають, що використання програм для обходу блокування російських сайтів загрожує безпеці України. Тобто VPN-сервіси, надані іншими країнами створюють можливості для шпигунства, викрадення приватної інформації та маніпулювання інформаційною стрічкою (Использование украинцами...; Макарук). Крім того існує загроза створення бекдорів на персональних девайсах, корпоративних комп'ютерах, що формуватиме всі передумови для викрадення персональних даних, розробок тощо. Однак, це рішення мало вагоме значення в інформаційній війні проти Росії.

Забезпечення інформаційної безпеки суспільства покладено і в «Стратегію кібербезпеки України» та «Доктрину інформаційної безпеки». Обидва документи передбачають створення всіх можливих заходів для безпечного функціонування кіберпростору та протистояння інформаційній агресії Російської Федерації. «Стратегія кібербезпеки України» передбачає формування захисту кіберпростору, що є основою захисту прав людини. Серед пріоритетних напрямів передбачених документів є: 1) розвиток безпечного надійного

кіберпростору; 2) захист державних електронних інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури; 3) захист критичної інфраструктури; 4) розвиток потенціалу сектору безпеки і оборони у сфері кібербезпеки; 5) боротьба з кіберзлочинністю (Указ Президента України, 27 січня 2016). «Доктрина інформаційної безпеки України» передбачає захищати життєво важливі інтереси суспільства і держави від агресії Російської Федерації в інформаційному просторі, зокрема спрямованої «на пропаганду війни, національної чи релігійної ворожнечі зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України» (Указ Президента України, 29 грудня 2016). Водночас, відсутність критичного сприйняття суспільством інформації, засобів захисту інформаційного простору та інколи корупційна складова, яка дозволяє проросійським ЗМІ вести пропаганду, зумовлює невдачі України в інформаційній війні.

Захист інформаційного середовища передбачає пошук оптимальних механізмів протидії ворожій пропаганді. Використання контрпропаганди в українських реаліях може бути ефективним у боротьбі з російським інформаційним засиллям, але, водночас, може підривати основні демократичні цінності. Відтак важливо не лише боротися з пропагандою, але й об'єктивно висвітлювати факти. Тому євроатлантичний досвід для розв'язання цього питання пропонує стратегічні комунікації, тобто обмін ідеями, думками на підтримку національних цілей (Інформаційні виклики..., 2016). Зважаючи на це, держава повинна не лише заохочувати низку інформаційно-аналітичних центрів до цієї діяльності, але й брати активну участь у формуванні стратегічних цілей.

Боротьба проти російської пропаганди та фейків здійснюється недержавними організаціями чи приватними особами, які, таким чином, намагаються допомагати державі у протистоянні з РФ. Так, у 2014 р. створено Інформаційний спротив (ІС) – недержавний проект, який виконує завдання

протидії зовнішній ворожій інформаційній загрозі у різних сферах суспільного і державного життя. Фактично, від початку російської агресії ІС, шляхом перевірки різної інформації сповіщав про хід російсько-української війни, а також викривав факти неправдивої інформації зі сторони проросійських ЗМІ (Інформаційний спротив). Іншим проєктом, який боровся з російською інформаційною агресією став StopFake. Упродовж 2014–2020 рр. організація спростувала низку міфів, фейків, які поширювалися у вітчизняних чи іноземних ЗМІ, а також у соцмережах. Крім того, проєкт реалізує низку досліджень, спрямованих на визначення сприйняття суспільством інформації, а також формують рекомендації щодо розпізнання неправдивої інформації (StopFake), тим самим частково виконуючи функції держави у поширенні серед населення знань у цій сфері. Спростування неправдивої інформації здійснюють окремі проєкти у межах соціальних мереж. Перш за все це пояснюється охопленням аудиторії читачів, які досить часто, гортаючи стрічку новин, потрапляють під емоційний вплив певних постів. Одним із таких проєктів є «По той бік новин», де його ініціатори, шляхом аналізу низки інформаційних ресурсів спростовують неправдиву інформацію та висвітлюють власні дослідження. Контент-аналіз наявних матеріалів у цій спільноті дозволяє розкрити ключові особливості, а саме: 1) простий для сприйняття пересічною особистістю текст; 2) вдалих вибір ілюстративного матеріалу; 3) глибокий аналіз новин; 4) науковий підхід до обґрунтування і використання соціологічних досліджень провідних організацій (По той бік новин). У схожому руслі працює громадська організація «Без Брехні», яка викриває неправдиву інформацію ЗМІ, а також подає чіткий аналіз, мотивуючи при цьому читача задуматися (Без брехні). Зважаючи на те, що Україна на початкових етапах програвала інформаційну війну Росії, діяльність цих організацій фактично не допускала краху і засилля в інформаційному просторі країни. Вони здійснюють значну роботу у сфері інформаційної безпеки, однак держава

повинна сформувати власний потужний проєкт, яка зможе охопити всю аудиторію, при умові співпраці з іншими організаціями. Таким чином, суспільство бачитиме не лише спростування неправдивих новин, але й офіційну позицію держави.

Висновки. Отже, враховуючи використання Росією інформаційного тиску з метою посилити внутрішню кризу в Україні, постає необхідність враховувати сучасні світові тенденції інформаційної безпеки. Упродовж 2014–2020 рр. російські ЗМІ, групи у соціальних мережах створювали картинку з емоційним забарвленням для дискредитації України на міжнародній арені, для дестабілізації ситуації в Україні та для виправдання власних дій перед громадянами Росії й міжнародною спільнотою. ЄС та НАТО розуміючи потужність інформаційної зброї в умовах мережевого суспільства, розробили низку заходів для захисту себе від зовнішнього впливу і ймовірних кібератак. Використовуючи досвід провідних країн, Україна має застосовувати ці дії, але враховуючи внутрішні особливості. Для цього необхідно сформувати потужну нормативно-правову базу, яка б врегульовувала питання безпеки інформаційного простору і, на основі наукових інституцій чи аналітичних центрів, організувати систему контрпропаганди та боротьби з дезінформацією, при цьому не забуваючи про основні демократичні принципи. Водночас, держава зобов'язана стимулювати розвиток ІТ-сфери, зокрема у системі безпеки, зважаючи на новітні виклики та зовнішньополітичні загрози.

Подальші дослідження у цьому напрямку мають значні перспективи, оскільки з удосконаленням інформаційних технологій, зростають ризик для національної безпеки. Відтак, важливо більш детально вивчити особливості мережевого суспільства, формування світогляду і ціннісних орієнтирів через соціальні мережі. Вагоме значення для боротьби зі шкідливою інформацією є інформаційна гігієна, а отже експерти соціогуманітарного напрямку мають розробити

практичні рекомендації, а фахівці ІТ-сфери створити додаток чи аналітичну програму, яка стане помічником у пошуку достовірної інформації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Digital 2017: Ukraine. URL: (Last access: 7.04.2020).
2. Digital 2020: 3,8 billion people use social media. URL: (Last access: 7.04.2020).
3. Digital 2020: Ukraine. URL: (Last access: 7.04.2020).
4. Guliano E. Who supported separatism in Donbas? Ethnicity and popular opinion at the start of the Ukraine crisis. URL: (Last access: 1.05.2020)
5. Jaitner M. Russian Information Warfare: Lessons from Ukraine. URL: (Last access: 15.05.2020).
6. Jones K. Online Disinformation and Political Discourse: Applying a Human Rights Framework. URL: <https://cutt.ly/CaXez0h> (Last access: 22.04.2020).
7. Kramer, A. Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks, Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 111 (24): pp. 8788–8790, doi: (Last access: 22.04.2020).
8. Marcin Kosienkowski, William Schreiber & Joyce Hahn. Social Media in the Service of Territorial Reintegration in the post-Soviet Area. URL: <https://cutt.ly/uaXeE5T> (Last access: 25.05.2020).
9. Moynihan H. The Application of International Law to State Cyberattacks: Sovereignty and Non-Intervention. URL: <https://cutt.ly/faXePZ5> (Last access: 22.04.2020)
10. Nikolaiets Yu. The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014-2016. Humanitarium. Pereiaslav-Khmelnyskyi (Kyiv reg.); Nizhyn (Chernihiv reg.): Lysenko M. M. Vol. 40, Iss. 3: Philosophy. 2018. P. 177–183.
11. Reckless campaign of cyber attacks by Russian military intelligence service exposed. URL: <https://cutt.ly/waXeJAv> (Last access: 22.04.2020)

12. Social, Digital & Mobile Worldwide. URL: (Last access: 7.04.2020)
13. StopFake. Сайт. URL: (Last access: 27.04.2020).
14. Без брехні. Фактчек політичної риторики. Сайт. URL: (Last access: 27.04.2020).
15. Бойкіс В. Facebook сканує всі обличчя і створює «цифровий біометричний шаблон». ФБ слідкує за вами, навіть коли ви на інших сайтах. Зібрані дані продають. URL: <https://cutt.ly/daXeMTk> (Last access: 7.04.2020).
16. Бржевська З., Довженко Н., Киричок Р., Гайдур Г. Аносов А. Інформаційні війни: проблеми загрози протидія. Кібербезпека: освіта, наука, техніка. Київ, 2019. № 3 (3). С. 88-96.
17. Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання. URL: (Last access: 14.05.2020).
18. Вілсон Е. Сім смертних гріхів, або Сім причин, чому Європа неправильно розуміє російсько-українську кризу. URL: <https://cutt.ly/saXrq16> (Last access: 22.04.2020).
19. Войціховський А. Кібербезпека як важлива складова системи захисту національної безпеки європейських країн. Журнал східноєвропейського права. 2018. № 53. С. 26-37.
20. Вплив кризи в Україні на її західні області. Тематичний звіт СММ ОБСЄ. URL: (Last access: 7.04.2020).
21. Гай-Нижник П., Залізник Л., Краснодемська І., Фігурний Ю., Чирков О., Чупрій Л. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.
22. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. Аналітичний документ. Київ, 2018. 105 с.
23. Глушко А. Візуальні засоби мови ворожнечі як інструмент інформаційної війни. Діалог. 2017. № 23. С. 132-154.
24. Горбань Ю. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. Вип. 1. С. 136-141.

25. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: <https://cutt.ly/aaXrtdE> (Last access: 27.04.2020).

26. Гриняев С. Поле битвы – киберпространство. Теория, приемы, средства, методы и системы ведения информационной войны. По материалам иностранной печати. Москва, 2004. 426 с.

27. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/1148 від 6 липня 2016 року про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та інформаційних систем на території Союзу. URL: (Last access: 24.04.2020).

28. Дмитренко О. Facebook обійшов ВКонтакте вже в перший тиждень після введення санкцій проти російських соцмереж. URL: <https://cutt.ly/BaXrxrO> (Last access: 21.04.2020).

29. Золотухін Д. #Біла книга спеціальних інформаційних операцій проти України 2014 – 2018.. Київ, 2018. 384 с.

30. Использование украинцами сомнительных программ для обхода блокировки санкционных российских сайтов угрожает кибербезопасности страны – эксперты (видео). УНІАН. URL: <https://cutt.ly/daXrWL9> (Last access: 25.04.2020).

31. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської. Київ: НІСД, 2016. 109 с.

32. Інформаційний спротив. Сайт. URL: (Last access: 24.04.2020).

33. Лише 58 % українців користуються інтернетом – дослідження. URL: (Last access: 22.04.2020).

34. Лісовський А., Макаруч М. Гібридні війни: прихована загроза Яндексa (Інфографіка). URL: (Last access: 24.04.2020).

35. Магда Є. Гибридная война: выжить и победить. Харків, 2015. 320 с.

36. Макарук М. Санкції проти російських соцмереж і Яндексy: боротьба триває. URL: (Last access: 23.04.2020).

37. Махній М. Мережеве суспільство: кіберпсихологічний путівник. Київ: Academia.edu, 2018. 176 с.

38. Між Україною і Росією триває війна четвертого покоління – експерти. URL: (Last access: 21.04.2020).

39. Найбільші кібератаки проти України з 2014 року. Інфографіка. URL: <https://cutt.ly/DaXrS2h> (Last access: 21.04.2020).

40. Пілат М. Інформаційні впливи та інформаційні війни: сутність понять та їхній зв'язок в інформаційну епоху. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2013. Вип. 32. С. 185-190.

41. По той бік новин. URL: The provided link is incorrect (Last access: 27.04.2020).

42. Потапенко Я.О. П'ята російсько-українська війна: від майдану до східного фронту (оцінки, підходи, інтерпретації). Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В», 2016. 304 с.

43. Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки – Аналітичний звіт. URL: <https://cutt.ly/zaXr8hg> (Last access: 23.04.2020).

44. Російський погляд на Майдан та війну на Донбасі в Україні не прижився. Соцопитування. URL: (Last access: 27.04.2020).

45. Світова гібридна війна: Український фронт. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2017. 496 с.

46. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. URL: (Last access: 24.04.2020).

47. Указ Президента України № 133/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». URL: (Last access: 14.05.2020).

48. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України». URL: (Last access: 14.05.2020).

49. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»». URL: (Last access: 14.05.2020).

REFERENCE

1. *Digital 2017: Ukraine*. Retrieved from: .
2. *Digital 2020: 3,8 billion people use social media*. Retrieved from: .
3. *Digital 2020: Ukraine*. Retrieved from: .
4. Guliano E. *Who supported separatism in Donbas? Ethnicity and popular opinion at the start of the Ukraine crisis*. Retrieved from: .
5. Jaitner M. *Russian Information Warfare: Lessons from Ukraine*. Retrieved from: <https://cutt.ly/UaXthBd>.
6. Jones K. *Online Disinformation and Political Discourse: Applying a Human Rights Framework*. Retrieved from: <https://cutt.ly/YaXtnnx>.
7. Kramer, A. Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 111 (24): 8788–8790, doi: Retrieved from: .
8. Marcin Kosienkowski, William Schreiber & Joyce Hahn. *Social Media in the Service of Territorial Reintegration in the post-Soviet Area*. Retrieved from: <https://cutt.ly/zaXtYol>.
9. Moynihan, H. *The Application of International Law to State Cyberattacks: Sovereignty and Non-Intervention*. Retrieved from: <https://cutt.ly/SaXumeu>.
10. Nikolaiets, Yu. (2018). The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014-2016. *Humanitarianum*. Pereiaslav-Khmelnytskyi (Kyiv reg.); Nizhyn (Chernihiv reg.): Lysenko M. M. 40, 3: Philosophy. 177-183.
11. *Reckless campaign of cyber attacks by Russian military intelligence service exposed*. Retrieved from: .

12. *Social, Digital & Mobile Worldwide*. Retrieved from: <https://cutt.ly/TaXis>.

13. *StopFake*. Sait. Retrieved from: .

14. *Bez brekhni*. [Without lies]. Faktchek politychnoi rytoryky. Sait. Retrieved from: <https://www.bez-brekhni.info/>.

15. Boikis, V. *Facebook skanuie vsi oblychchia i stvoriuie «tsyfrovyi biometrychnyi shablon»*. *FB slidkuie za vamy, navit koly vy na inshykh saitakh. Zibrani dani prodaiut*. [Facebook scans all faces and creates a «digital biometric template». FB follows you, even when you are on other sites. The collected data is sold]. Retrieved from: [in Ukrainian].

16. Brzhevska, Z. & Dovzhenko, N. & Kyrychok, R. & Haidur, H. & Anosov, A. (2019). *Informatsiini viiny: problemy zahrozy protydiia*. [Information war: problems, threats and antides]. *Kiberbezpeka: osvita, nauka, tekhnika*. Kyiv. 3 (3). 88-96 [in Ukrainian].

17. *Viina na Donbasi: realii ta perspektyvy vrehuliuvannia*. [The war in Donbas: realities and prospects for settlement]. Retrieved from: [in Ukrainian].

18. Vilson, E. *Sim smertnykh hrikhiv, abo Sim prychn, chomu Yevropa nepravylno rozumiie rosiisko-ukrainsku kryzu*. [The Seven Deadly Sins, or the Seven Reasons Why Europe Misunderstands the Russian-Ukrainian Crisis]. Retrieved from: [in Ukrainian].

19. Voitsikhovskyyi, A. (2018). *Kiberbezpeka yak vazhlyva skladova systemy zakhystu natsionalnoi bezpeky yevropeyskykh krain*. [Cyber Security as an Important Component for the Ensuring the National Security of European Countries]. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava*. 53. 26-37 [in Ukrainian].

20. *Vplyv kryzy v Ukraini na yii zakhidni oblasti*. [The impact of the crisis in Ukraine on its western regions]. *Tematychnyi zvit SMM OBSIe*. Retrieved from: [in Ukrainian].

21. Hai-Nyzhnyk, P. & Zalizniak, L. & Krasnodemska, I. & Fihurnyi, Yu. & Chyrkov, O. & Chuprii, L. (2016). *Ahresiiia Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy ta suchasni vyklyky*. [Aggression of the Russian Federation against Ukraine:

ethnonational dimension and civilizational confrontation.]. Kyiv, «MP Lesia». 586 [in Ukrainian].

22. Hibrydni zahrozy Ukraini i suspilna bezpeka. Dosvid YeS i Skhidnoho partnerstva (2018). [Hybrid threats to Ukraine and public safety. Experience of the EU and the Eastern Partnership]. *Analitychnyi dokument*. Kyiv. 105 [in Ukrainian].

23. Hlushko, A. (2017). Vizualni zasoby movy vorozhnechi yak instrument informatsiinoi viiny. [Visual means of hate speech as a tool of information warfare]. *Dialoh*. 23. 132-154 [in Ukrainian].

24. Horban, Yu. (2015). Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedennia. [Informational war against Ukraine and means of its conduction]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*. 1. 136-141 [in Ukrainian].

25. Horbulin, V. «Hibrydna viina» yak kliuchovyi instrument rosiiskoi heostrategii revanshu. [«Hybrid war» as a key tool of Russia's geostrategy of revenge]. Retrieved from: [in Ukrainian].

26. Grinyaev, S. (2004). *Pole bitvy – kiberprostranstvo. Teoriya, priemy, sredstva, metody i sistemy vedeniya informacionnoj vojny*. [The battlefield - cyberspace Theory, techniques, means, methods and systems of information warfare.]. *Po materialam inostrannoj pechati*. Moskva. 426 [in Russian].

27. *Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) 2016/1148 vid 6 lypnia 2016 roku pro zakhody dlia vysokoho spilnoho rinvnia bezpeky merezhevykh ta informatsiinykh system na terytorii Soiuzu*. [Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union]. Retrieved from: [in Ukrainian].

28. Dmytrenko, O. *Facebook obiishov VKontakte vzhe v pershyi tyzhden pislia vvedennia sanktsii proty rosiiskykh sotsmerezh*. [Facebook bypassed VKontakte in the first week after the imposition of sanctions against Russian social networks] Retrieved from: [in Ukrainian].

29. Zolotukhin, D. (2018). *#Bila knyha spetsialnykh informatsiinykh operatsii proty Ukrainy 201-2018*. [#White Book

on Special Information Operations against Ukraine 2014-2018]. Kyiv. 384 [in Ukrainian].

30. *Ispol'zovanie ukraincami somnitel'nyh programm dlya obhoda blokirovki sankcionnyh rossijskikh sajtov ugrozhaet kiberbezopasnosti strany – eksperty (video)*. [Use by Ukrainians of dubious programs to circumvent the blocking of sanctioned Russian sites threatens the country's cybersecurity – experts (video)]. UNIAN. Retrieved from: [in Ukrainian].

31. *Informatsiini vyklyky hibrydnoi viiny: kontent, kanaly, mekhanizmy protydii* (2016). [Information challenges of hybrid warfare: content, channels, counteraction mechanisms]: analit. dop. / za zah. red. A. Barovskoi. Kyiv, NISD. 109 [in Ukrainian].

32. *Informatsiinyi sprotyv*. [Information resistance]. Sait. Retrieved from: [in Ukrainian].

33. *Lyshe 58 % ukraintziv korystuiutsia internetom – doslidzhennia*. [Only 58% of Ukrainians use the Internet – research]. Retrieved from: [in Ukrainian].

34. Lisovskyi, A. & Makarchuk M. *Hibrydni viiny: prykhovana zahroza Yandeksa (Infografika)*. [Hybrid wars: the hidden threat of Yandex]. Retrieved from: [in Ukrainian].

35. Mahda, Ye. (2015). *Gibridnaya vojna: vyzhit' i pobedit'* [Hybrid war: survive and win]. Kharkiv. 320 [in Ukrainian].

36. Makaruk, M. *Sanktsii proty rosiiskykh sotsmerezh i Yandeksu: borotba tryvaie*. [Sanctions against Russian social media and Yandex: the struggle continues]. Retrieved from: [in Ukrainian].

37. Makhnii, M. (2018). *Merezheve suspilstvo: kiberpsykholohichni putivnyk*. [Network society: a cyberpsychological guide]. Kyiv: Academia.edu. 176 [in Ukrainian].

38. *Mizh Ukrainoiu i Rosiieiu tryvaie viina chetvertoho pokolinnia – eksperty*. [The fourth generation war is going on between Ukraine and Russia - experts]. Retrieved from: [in Ukrainian].

39. Naibilshi kiberataky proty Ukrainy z 2014 roku. [The biggest cyber attacks against Ukraine since 2014]. *Infografika*. Retrieved from: [in Ukrainian].

40. Pilat, M. (2013). Informatsiini vplyvy ta informatsiini viiny: sutnist poniat ta yikhonii zviazok v informatsiinu epokhu. [Information influences and information wars: the essence of concepts and their connection in the information age]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia mizhnarodni vidnosyny*. 32. 185-190 [in Ukrainian].

41. *Po toi bik novyn*. [On the other side of the news]. Retrieved from: [in Ukrainian].

42. Potapenko, Ya. (2016). *Piata rosiisko-ukrainska viina: vid maidanu do skhidnoho frontu (otsinky, pidkhody, interpretatsii)*. [The Fifth Russian-Ukrainian War: from the Maidan to the Eastern Front (assessments, approaches, interpretations)]. Pereiaslav-Khmelnitskyi: «Vydavnytstvo K S V». 304 [in Ukrainian].

43. *Protydiia rosiiskii propahandi ta mediahramotnist: rezultaty vseukrainskoho opytuvannia hromadskoi dumky – Analychnyi zvit*. [Countering Russian Propaganda and Media Literacy: Results of an All-Ukrainian Opinion Poll – Analytical Report]. Retrieved from: <https://cutt.ly/gaXsAtP> [in Ukrainian].

44. Rosiiskyi pohliad na Maidan ta viinu na Donbasi v Ukraini ne pryzhvysia. [Russia's view of the Maidan and the war in the Donbass has not taken root]. *Sotsopytuvannia*. Retrieved from: [in Ukrainian].

45. *Svitova hibrydna viina: Ukrainskyi front (2017)*. [The world hybrid war: Ukrainian front]. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Kyiv.496 [in Ukrainian].

46. *Stratehiia natsyonalnoi bezopasnosti Rossyiskoi Federatsyy do 2020 hoda*. [The strategy of national security Russian Federation until 2020]. Retrieved from: [in Ukrainian].

47. *Ukaz Prezydenta Ukrainy № 133/2017 «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 28 kvitnia 2017 roku «Pro zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii)»*. [Decree of the

President of Ukraine № 133/2017 «On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of April 28, 2017» On the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions)»]. Retrieved from: [in Ukrainian].

48. *Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 27 sichnia 2016 roku «Pro Stratehiiu kiberbezpeky Ukrainy»»*. [Decree of the President of Ukraine «On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of January 27, 2016» On the Cyber Security Strategy of Ukraine»»]. Retrieved from: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws> [in Ukrainian].

49. *Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku «Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy»»*. [Decree of the President of Ukraine «On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2016» On the Doctrine of Information Security of Ukraine»»]. Retrieved from: [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Розглядаються основні виклики і загрози для національної безпеки України з розвитком інформаційних технологій в умовах російсько-української війни. Визначено ключові тенденції російської інформаційної кампанії. З'ясовано напрямки російської пропаганди в Україні, на окупованих територіях, в Росії та Європі. Розкрито загрози демократичним цінностям і системі безпеки України та Європи. Висвітлено науковий дискурс вітчизняних та іноземних дослідників з проблеми інформаційної безпеки та інформаційної війни. На основі детального аналізу наявних наукових праць, встановлено найбільш вразливі місця в інформаційному просторі. Відзначено роль мережевого суспільства у веденні інформаційної війни Росії проти України. Розкрито особливості застосування інформаційної зброї Російською Федерацією під час збройних конфліктів не лише в

Україні, але й в Грузії, Нагірному Карабасі, Придністров'ї. Вивчення кількісних критеріїв соціальних мереж дозволив визначити рівень ефективності поширення інформації. Проаналізовано нормативно-правову базу, яка врегульовує питання інформаційної безпеки Європейського Союзу та України. Виявлено слабкі сторони українського законодавства стосовно захисту інформаційного простору, зокрема декларативний характер законодавчих актів та нормативно-правових документів. Сформовано напрями удосконалення заходів безпеки інформаційного простору. Розглянуто основні заходи захисту персональних даних, державних інституцій та інформаційного простору від хакерських атак, поширення інформації, що містить загрозу національній безпеці чи провокує ворожнечу етнічному, релігійному ґрунті. Узагальнено та систематизовано основні відомості щодо загроз інформаційній безпеці України в умовах російської агресії. Дослідження проблеми інформаційної безпеки України як складової національної безпеки дозволяє розуміти потенційні загрози та шляхи їхнього запобігання.

Ключові слова: інформаційна безпека, війна, Україна, мережеве суспільство, соціальні мережі.

АННОТАЦІЯ

Рассматриваются основные вызовы и угрозы национальной безопасности Украины с развитием информационных технологий в условиях российско-украинской войны. Определены ключевые тенденции российской информационной кампании. Выяснено направления российской пропаганды в Украине, на оккупированных территориях, в России и Европе. Раскрыты угрозы демократическим ценностям и системе безопасности Украины и Европы. Освещен научный дискурс отечественных и зарубежных исследователей по проблеме информационной безопасности и информационной войны. На основе детального анализа имеющихся научных трудов, установлены наиболее уязвимые

места в информационном пространстве. Отмечена роль сетевого общества в ведении информационной войны России против Украины. Раскрыты особенности применения информационного оружия Российской Федерацией во время вооруженных конфликтов не только в Украине, но и в Грузии, Нагорном Карабахе, Приднестровье. Изучение количественных критериев социальных сетей позволил определить уровень эффективности распространения информации. Проанализированы нормативно-правовую базу, которая регулирует вопросы информационной безопасности Европейского Союза и Украины. Выявлены слабые стороны украинского законодательства относительно защиты информационного пространства, в частности декларативный характер законодательных актов и нормативно-правовых документов. Сформированы направления совершенствования мер безопасности информационного пространства. Рассмотрены основные меры защиты персональных данных, государственных институтов и информационного пространства от хакерских атак, распространения информации, которая содержит угрозу национальной безопасности или провоцирует вражду этнической, религиозной почве. Обобщены и систематизированы основные сведения относительно угроз информационной безопасности Украины в условиях российской агрессии. Исследование проблемы информационной безопасности Украины как составляющей национальной безопасности позволяет понимать потенциальные угрозы и пути их предотвращения.

Ключевые слова: информационная безопасность, война, Украина, сетевое общество, социальные сети

УДК 94 «1914/1917»:32.019.51

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-180-199>

**PROPAGANDA OF WAR LOAN BONDS IN THE RUSSIAN
EMPIRE ON THE PAGES OF THE «KIEVLYANIN»
NEWSPAPER (1916)**

**ПРОПАГАНДА ОБЛІГАЦІЙ ВІЙСЬКОВИХ ПОЗИК В
РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ
«КИЕВЛЯНИН» (1916 р.)**

**ПРОПАГАНДА ОБЛИГАЦИЙ ВОЕННОГО ЗАЙМА В
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ
«КИЕВЛЯНИН» (1916)**

Світлана Орлик,

доктор історичних наук,
професор, професор кафедри
суспільних наук,
інформаційної та архівної
справи
e-mail:
svitlana.orlik@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6280-9273
Researcher ID: C-1033-2019
Центральноукраїнський
національний технічний
університет,
пр. Університетський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006.

Svitlana Orlyk,

PhD hab. (History), Professor,
Professor of Department of
Social Sciences, Informational
and Archival Affairs
e-mail:
svitlana.orlik@gmail.com
ORCID:0000-0002-6280-9273
Researcher ID: C-1033-2019
Central Ukrainian National
Technical University, 8,
Prospekt Universytetsky,
Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006.

ABSTRACT

In the article were considered and analyzed the materials, that were published in the columns of the newspaper «Kievlyanin» to

promote among the population bonds of domestic government war loans in 1916. The attention was drawn to the fact, that for the first time since 1916 large masses of urban and rural populations were involved in subscribing government domestic bonds. Therefore, it was during this period that the columns of local newspapers were filled with the advertisements and propaganda articles, which popularized and promoted the issuance of war loan bonds. It is proved that during the First World War, the print media were playing an important role in shaping public opinion.

All newspaper articles were divided into three groups: advertisements, notes and articles, which made it possible to analyze them in detail and conclude that all of them had a frankly emotional dimension, sent messages that should provoke an emotional reaction in society, arouse patriotic feelings and encouraged sacrifice and charity.

Thus, the reader's consciousness was manipulated, his desires, moods, beliefs were corrected; the algorithm of further actions was suggested, and so on. At the same time, the general background of the situation was escalated around this problem and there was created an artificial excitement in order to speed up the taking of the «right» decision. It was found, that some announcements and articles were accompanied by strong propaganda pressure, which appealed to the patriotic feelings of the population.

To the article were published the full texts of announcements, messages and articles from the newspaper «Kievlyanin» for 1916, which made it possible to explicitly considered the style and genres of the texts in order to study the features of the application of propaganda and agitation methods in the print media, which were widely used among the residents to popularize government loan bonds in conditions of war. The texts of the documents are submitted in the original language, preserving their stylistic, using modern spelling rules.

Key words: *World War I, Russian Empire, propaganda, print media, newspaper, military loans, bonds.*

Постановка проблеми. Під час участі Російської імперії у Великій війні потреби у фінансових ресурсах непомірно зростали. У пошуках грошових коштів для покриття військових витрат імперським урядом було вирішено розпочати випуск облігацій державної внутрішньої позики. Всього за період війни було випущено 6 військових внутрішніх позик на суму 8 млрд. руб., у т.ч.: у жовтні 1914 р. – позика на суму 500 млн. руб., у 1915 р. – три позики на загальну суму 2,5 млрд. руб., у 1916 р. – дві позики на суму 5,0 млрд. руб. У березні 1917 р. вже Тимчасовий уряд прийняв постанову про випуск чергової 5% військової позики під офіційною назвою «Позика волі» з перспективою отримати не менше 3 млрд. руб. Досвід проведення внутрішніх позик у російського уряду був і раніше, але до них не залучалося населення. І, навіть під час проведення перших чотирьох позик 1914–1915 рр., основними покупцями були фінансово-кредитні установи в особі синдикатів акціонерних банків, котрі певну частину випуску свідоцтв позики викупляли відразу, а потім проводили публічну підписку серед підприємств та підприємницьких структур, провінційних банків і банківських контор і лише незначною мірою серед заможного населення (Орлик, 2016(а):82). Затягування війни посилювало фінансову скруту Російської імперії, і згодом уряд був вимушений звернутися до простого люду за грошовою допомогою із незвичайною пропозицією – придбати цінні папери у вигляді облігацій держаних позик. У складних воєнних умовах (3-го року війни), коли зубожіння населення досягло критичного рівня, для популяризації облігацій внутрішньої позики застосовувався увесь можливий на той час арсенал роз'яснювально-агітаційної та пропагандистської роботи.

У статті ми ставимо за мету розглянути і проаналізувати агітаційні матеріали, які друкувалися на шпальтах газети «Киевлянин» для популяризації серед населення необхідності придбання облігацій державних внутрішніх військових позик у 1916 році.

Аналіз основних досліджень. Дослідження технологій агітації і пропаганди, які застосовувалися у період Першої світової війни, стали популярними серед зарубіжних науковців ще у міжвоєнний період. Зокрема, у 1920 р. в Лондоні у світ вийшла книга Кемпбела Стюарта «Таємниці будинку Крю» (Stuart, 1920), присвячена англійській пропаганді у світову війну 1914–1918 рр., а 1927 р. у США було опубліковано книгу вченого з Чикагського університету Гарольда Ласвелля «Техніка пропаганди в світовій війні» (Lasswell, 1927; Ласвель, 1929). Різні аспекти проблеми агітації та пропаганди під час світових воєн, зокрема Першої світової війни, стали предметом досліджень сучасних українських та зарубіжних вчених істориків та політологів: О. Бугрова (Бугров & Татаринів, 2011), М. Волковського (Волковський, 2003), Ж. Гольштейна (Goldstein, 2001), Г. Ібраєвої (Ібраєва, 2010), М. Кондратюка (Кондратюк, 2013), О. Мосієнка (Мосієнко, 2016), Ю. Орлицького (Орлицкий, 2013), О. Рябова (Рябов, 2005), С. Філіпова (Филипов, 2012) та ін.

Виклад основного матеріалу. Проведення останніх двох державних позик 1916 р. були зорієнтовані на залучення до підписки широких мас міського та сільського населення, тому саме в цей період шпальти місцевих газет рясніли оголошеннями та агітаційними статтями, які популяризували і пропагували випуски облігацій державних внутрішніх позик. У цьому напрямку Міністерство фінансів в особі Держбанку ставило завдання: «знайти зрозумілі для нашого простолюдина твердження і докази, котрі розсіяли б їхній віковий переляк перед усілякими нововведеннями та подали саму ідею позик і їх значення в простих і зрозумілих формулах» (ДАКіО. Ф. 7. Оп.1. Спр. 7. Арк. 438 зв.), а щодо робітників фабрик і заводів, то використовуючи існуючий патріотичний настрій у їхньому середовищі, необхідно було загітувати віддати останню заробітну плату, але для цього потрібно провести потужну пропагандистську роботу. За короткий термін було розгорнуто широкомасштабну масово-роз'яснювальну агітаційну роботу,

направлену на найбільш масову цільову аудиторію – селян, робітників і дрібних службовців, яка мала спонукати їх придбавати державні облігації. З цією метою застосовувався увесь арсенал засобів агітації і пропаганди: випуск листівок, плакатів, тематичних брошур, публікація статей і оголошень у друкованих ЗМІ, демонстрація агітаційних кіноф'єс у кінематографі тощо.

Слід відзначити, що наукові кола також були залучені до популяризації внутрішніх державних позик. Аналіз наукових статей тематичного збірника «Військові позики» дозволив установити, що у більшості вони вмщали абзаци з пропагандистськими закликами, таким як: «нужно понимать, что каждая сотня рублей, полученная путём займа, избавляет Россию от такой же лишней сотни бумажных денег... Успех военных займов должен показать степень политической зрелости России» (Туган-Барановский, 1917:23), «займы – народное дело, как народной стала нынешняя война. Успех займов – это спасение от иноземного ига. Содействовать распространению займов – первейший долг каждого сознательного гражданина (Фридман, 1917:141), «популяризация государственных займов в народной среде ценна не только в интересах текущего дня, она ценна с точки зрения последующего размещения государственного долга» (Боголепов, 1917:115) та інше (Орлик, 2016(b):377).

У свою чергу, Державний банк централізовано розсилав інформаційно-агітаційні матеріали, плакати та оголошення, у яких повідомлялися терміни початку та умови підписки на державні військові позики, підпорядкованим йому конторам та відділенням, казначействам з вимогою забезпечити їхнє розміщення на доступних для огляду місцях у своїх приміщеннях, а також направляти їх до державних та громадських установ, міських громадських банків, установ дрібного кредиту, товариств взаємного кредиту та ощадних кас (ДАКіО. Ф. 7. Оп.1. Спр.47. Арк. 482; ЦДІАК України. Ф. 575. Оп.1. Спр.134–135, 187–188, 198, 200). Для поширення

інформації про військові позики Державний банк рекомендував своїм конторам і відділенням налагоджувати контакти з редакторами місцевих газет з метою друку спеціально написаних банком статей та оголошень (ДАКиО. Ф. 7. Оп.1. Спр.48. Арк.5зв. – 6, 32зв., 32 зв.–33).

Однією з найвпливовіших у Південно-Західному краї Російської імперії можна вважати газету «Киевлянин», яка друкувалася у м. Києві з 1 липня 1864 р. по грудень 1919 р. Це була літературна і політична щоденна газета, яка мала помірно-ліберальне, а згодом – консервативно-монархічно-москвофільське спрямування і видавалася виключно російською мовою тиражем від 10 до 12 тис. примірників. За деякими оцінками журналістської та читацької аудиторії, газета «Киевлянин» була однією з кращих провінційних газет в усій Російській імперії. У 1916 р. друкувалася на типо-літографії товариства І. М. Кушнарєва и К, в Києві, річна підписка вартувала 12 руб. (з доставкою і пересилкою), кожна газета виходила у світ лише з дозволу військової цензури, про що на полі останньої сторінки робилася відмітка.

Аналізуючи публікації в газеті «Киевлянин» за 1916 р., ми поділили їх на три групи: оголошення, замітки та статті.

Перші, здебільшого, мали або офіційний виклад інформації про місце час та умови підписки облігацій, або мали відверто пропагандистсько-агітаційний характер (плакатного типу). Інформаційні оголошення розміщувалися, як правило, на титульній сторінці газети у рамочках на ширину 1-2-3 колонки газети або з текстом через усю шпальту газети, з виділеним жирним шрифтом простим, стандартним за змістом інформаційним заголовком, на кшталт: «Подписка на Военный заём 1916 года», «Подписка на 5½% военный заём 1916 года», «Государственный 5½% Военный краткосрочный заём, второй выпуск 1916 г.», «Киевская Государственная сберегательная касса производит подписку на 5½% Военный заём, второго выпуска 1916 г.» [Киевлянин, 1916, №73, 120, 126, 131, 135, 303, 308, 311: 1]. Мали місце оголошення, які супроводжувалися

патріотичними зображенням (плакатного типу) із коротким інформаційним текстом, на кшталт: «Военный заём. Подписка принимается в госуд. сберегат. кассах.» [Киевлянин, 1916, №94, 132: 2] із зображенням скульптур верхньої частини відомого пам'ятника Мініну і Пожарському на фоні імперської символіки двоголового орла; «Военный 5½% заём. Подписка принимается в госуд. сберегат. кассах.» із зображенням героїчних воїнів, які заряджають гармату снарядом або стрімко скачуть на конях в атаку; вщент наповнені снарядами вантажні автомобілі, які прямують на фронт; жінки, котрі працюють біля станків, на яких виготовляються снаряди; використовувався образ Георгія Побідоносця, який списом знищував крилатого змія тощо [Киевлянин, 1916, №92, 97, 113, 117, 314, 317, 319, 320, 331, 336: 2]. Особливо примітними були оголошення, які розміщувалися на половину газетної сторінки з друком тексту через всю шпальту газети (без художніх зображень), великим шрифтом із лаконічним змістом лозунгового стилю та заголовковим комплексом [Киевлянин, 1916, №102, 106, 322, 329, 338:2] (див. Додатки 1–4). Такі оголошення, зазвичай, друкувалися за тиждень до останнього дня підписки облігацій з метою посилення ажіотажного ефекту. Слід відзначити, що граничні терміни акцій із підписки внутрішніх позик неодноразово переносились. Так, наприклад, під час проведення першої позики 1916 р. граничний термін підписки з 22 квітня переносився двічі – початкове на 13 травня, а згодом і до 31 травня, це було пов'язано з тим, що поставлені імперським урядом плани реалізувати на 2 млрд. руб. облігацій державної позики за короткий термін цієї акції (з 15 березня до 22 квітня) не здійснилися, в т.ч. і через недостатню зацікавленість і обізнаність широких мас до її проведення. Проте, з точки зору пропаганди, продовження термінів підписки громадськості пояснювали «високим рівнем зацікавленості» і тим, що уряд йшов на зустріч людям, щоб задовольнити їхнє нестримне благодійне бажання.

Водночас у тематичних газетних замітках та статтях часто наводилися приклади інших, таких же простих людей, які віддавали останні гроші, здавали золото, збирали гроші у складчину, розстрочували платежі на частини тощо, для того щоб придбати облігації внутрішніх позик, наводилися прізвища відомих підприємців (власників заводів і банків), графів і князів, артистів і професорів тощо, які особисто придбавали облігації на великі суми [Киевлянин, 1916, №80, 84, 92, 320:2; 135:3; №4:4] (Додатки 5–9). А для громадян, які не були схильними до емоційних дій, а керувалися матеріальним прагматизмом, газета «Киевлянин» розмістила велику статтю з цифровими обрахунками вигоди, яку мала отримати особа, котра придбає облігацію внутрішньої позики під 5 ½ %, порівняно з тим, якби вона ці кошти поклала на депозит ощадної каси [Киевлянин, 1916, №93:2].

Розширені статті, здебільшого, розміщувалися на 2-й сторінці газети, заголовки виділялися збільшеним жирним шрифтом. Стандартні замітки-повідомлення розміщувалися на 3-й або 4-й сторінці газети, без вказівки автора і включалися до постійної рубрики «Местные известия», початкова частина публікації або перша фраза (речення) виділялися жирним шрифтом і слугували умовним підзаголовком.

Публіковані нижче оголошення, повідомлення і статті з газети «Киевлянин» за 1916 р. дають можливість наочно розглянути стиль та жанри викладення текстів, дослідити особливості застосування методів пропаганди і агітації у друкованих засобах масової інформації, які застосовувалися для популяризації серед населення облігацій державних позик в умовах війни. Тексти документів подаються мовою оригіналу зі збереженням їхньої стилістики та використанням сучасних правил правопису.

Висновки. Таким чином, доведено, що у часи Першої світової війни друковані засоби масової інформації відігравали велике значення у формуванні суспільної думки, зокрема під час проведення кампаній, пов'язаних з агітацією населення

придбавати облігації державних військових позик. Проведений аналіз публікацій щодо популяризації серед населення внутрішніх позик 1916 р. у найвпливовішій газеті Південно-Західного краю Російської імперії «Киевлянин» свідчить, що вони мали відверто емоційне забарвлення, надсилали меседжі, котрі мали б викликати у суспільства емоційну реакцію, збуджувати патріотичні настрої і спонукати до жертвовності та благодійності.

Таким чином відбувалася маніпуляція свідомістю читача, коригувалися його бажання, настрої, переконання, підказувався конкретний алгоритм подальших дій тощо. Навколо цієї проблеми для пришвидшення прийняття «потрібного» рішення нагнітався загальний фон ситуації – створювався штучний ажіотаж. При цьому, деякі статті супроводжувалися потужним пропагандистським пресингом, який апелював до патріотичних почуттів населення.

Додаток 1

ВОЕННЫЙ ЗАЁМ 1916 ГОДА

Всякий рубль, идущий на войну, колючею проволокою преградит путь врагу, меткою пулею догонит его.

Пусть же и ваши рубли пойдут на войну.

**ПОДПИСЫВАЙТЕСЬ
НА ВОЕННЫЙ ЗАЁМ.**

Киевлянин. 1916. №102 (13 квітня). С. 2.

Додаток 2

ВОЕННЫЙ ЗАЁМ 1916 ГОДА

Если бы Отечеству понадобилась жертва нашей жизнью или всем нашим достоянием, мы не колеблясь понесли бы такую жертву.

Неужели теперь, когда нам предлагают ссудить на долю войны часть наших свободных денег лишь на время и притом под хорошие проценты,

Мы промедлим?...

Конечно, нет.

Мы не отложим этого дела, ибо мы все понимаем, что – **на войне важны не только деньги, но и время.**

Для победы необходимо своевременно поставлять продовольствие, оружие и снаряды.

Принимайте участие в подготовке победы!

Приобретайте бумаги военного займа!

Киевлянин. 1916. №106 (17 квітня). С. 2.

Додаток 3

ВОЕННЫЙ ЗАЁМ 1916 ГОДА

Второй выпуск

Пусть каждый ссудит государству частицу своих сбережений, купив облигацию военного займа.

Соберётся огромная сумма, которая приблизит желанную победу.

Киевлянин. 1916. №329 (27 листопада). С. 2.

Додаток 4

ВОЕННЫЙ ЗАЁМ 1916 ГОДА

Второй выпуск

Настоящая война – война народная, военный заём также должен стать народным делом, и каждый из нас должен принять в нём участие в той мере, в какой может.

Киевлянин. 1916. №338 (6 грудня). С. 2.

Додаток 5

Подписка на военный заём.

ЖИТОМИР, 1 января. Подписка на военный заём всё увеличивается. Всего по городу подписалось на 3.160,450 руб. В уездах также подписка идёт усиленным темпом, достигнув приблизительно миллиона рублей. Многие крестьяне вносят деньги золотом. (П.Т.А.).

Киевлянин. 1916. №4 (4 січня). С. 4.

Додаток 6

Подписка на военный заём 1916 года.

Вчера, 19 марта, а также третьего дня подписка на военный заём 1916 года происходила в местных кредитных учреждениях, если и не столь интенсивно, то во всяком случае довольно оживлённо.

Попрежнему в некоторых из этих учреждений наблюдается наплыв подписчиков на мелкие купюры в 50 и 100 рублей, причём сплошь и рядом люди небольших достатков приобретают одну-две облигации в складчину.

Имеются сведения о готовившихся закупках несколькими крупными предприятиями значительного числа облигаций нового займа. В настоящее время по этим закупкам ведутся переговоры. Таким образом, следует ожидать, что в один из ближайших дней цифра подписки на заём в Киеве резко повысится.

Ныне заём сделался чрезвычайно популярным в широких массах киевского населения. Доказательством этого служит то обстоятельство, что за последние два дня 18 и 19 марта, большая часть подписки в Киеве была заключена представителями массы, людьми, не занимающими никакого более или менее видного общественного положения. У окошек Государственного банка и, главным образом, сберегательных касс, длинной вереницей прошли за эти дни мелкие чиновники, служащие различных общественных учреждений, рабочие, мастеровые, женская прислуга, извозчики, и т.п. Состав подписчиков, одним словом, самый пёстрый.

Учитывая то обстоятельство, что многочисленные мастеровые и рабочие Юго-Западных железных дорог охотно подписались-бы на заём, позволь им только это их скромный бюджет, управляющий Киевской конторой Государственного банка Н. Х. Орда вступил в переговоры с управлением дорог по вопросу об организации, совместными усилиями Государственного банка и управления, льготной рассрочки для мастеровых и рабочих дороги, желающих подписаться на заём.

В целях предоставления возможности служащим в различных учреждениях г. Киева подписаться на военный заём, в контре Государственного банка подписка теперь принимается не только с 10 час. утра до 3 час. дня, но также ещё с 4 час. дня до 8 час. вечера в будни.

За последние два дня в местных кредитных учреждениях было подписано на сумму свыше двух миллионов рублей.

С целью популяризации займа на днях в лучших киевских кинематографах начнётся демонстрация двух пьес, изготовленных товариществом «Русской ленты В. С. Глаголина». Одна из этих пьес озаглавлена «Заветная кубышка», а другая – «Всё для войны». Картины эти выпущены по заказу министерства финансов.

Киевлянин. 1916. №80(20 березня). С. 2.

Додаток 7

Подписка на военный заём 1916 года. За последние дни в местных кредитных учреждениях, наряду с наплывом подписчиков на мелкие купюры, нблюдается запись крупных сумм по новому военному займу. Так, в Киевском отделении русского для внешней торговли банка подписались: Смелянская главная контора графов Бобринских – 300,000 руб., Киевское окружное страховое общество – свыше 200,000 руб., общество Бобровицкого сахарного завода – 200,000 руб., граф Михаил Сабаньский – 150,000 руб., Вильгельмина Иванова – 100,000 руб., князь Александр Урусов – 100,000 руб. и наследники А.Н. Терещенко – 100,000 руб. Всего с 15 марта в отделении этого банка принято подписки на 2.300,000 р.

Успешно принимают подписку и большинство других киевских кредитных учреждений и общая цифра подписки на заём в Киеве в настоящее время превышает двадцать три миллиона рублей.

Киевлянин. 1916. №84(24 березня). С. 2.

Додаток 8

Облигации военного займа для служащих земского союза. Комитетом Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза приобретено на сумму 25,000 руб. сторублёвых облигаций военного займа 1916 г. по цене 94 р. 70 коп. за облигацию +84 коп. процентов =95 руб. 54 коп., по каковой цене эти облигации отпускаются служащим комитета в рассрочку на четыре месяца, с уплатой при покупке 25 проц. стоимости облигации. По израсходовании этой партии облигаций военного займа, комитет приобретёт новую, для дальнейшей продажи сотрудникам на тех же льготных условиях, но только дороже, ибо прибавятся проценты по текущему купону.

Киевлянин. 1916. №91(31березня). С. 2

Додаток 9

Подписка на военный заём на Юго-Западных железных дорогах. Организованная на Юго-Западных железных дорогах подписка на военный займа 1916 года на вчерашний день дала следующие результаты. В рассрочку платежа от служащих, мастеровых и рабочих дорог поступила подписка на 1,458,000 руб. и по сберегательной кассе при управлении дорог поступило подписки за наличные деньги, – на 541,750 руб., в том числе – от служащих дорог – 101,000 руб. и от посторонних – на 440,750 руб. Всего следовательно, пока от подписки получено 1,998,750 руб. Продолжится подписка всего несколько дней.

Киевлянин. 1916. №125 (6 травня). С. 3.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боголепов М.И. (1917). Военные займы и народные сбережения. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Типография «Правда». С. 103–115.
2. Бугров А., Татаринов С. (2011). «Чем больше денег... – тем ближе к победе»: государственный банк, искусство плаката и Первая мировая. *Родина*. №4. С. 84-86.

3. Волковский Н.Л. (2003). История информационных войн: в 2-х частях. СПб: Полигон. 512 с.
4. ДАКіО – Держаний архів Кіровоградської області
5. Ибраева Г. (2004). СМИ в военно-политических конфликтах XX века. URL: <https://psyfactor.org/lib/infowar3.htm>
6. Киевлянин. (1916). №4. С.4.; №73. С.1.; №80. С.2.; №84. С. 2.; №91. С.2.; №92. С.2.; №93. С.2.; №94. С.2.; №97. С.2.; №102. С.2.; №106. С. 2.; №113. С. 2.; №117. С.2.; №120. С.1; №126. С. 1; №131. С. 1.; №132. С. 2.; №135. С. 1, 3; №303. С. 1; №308. С. 1.; №311. С.1.; №314. С. 2.; №317. С. 2.; №319. С.2.; №320. С.2.; №322. С.2.; №329. С.2.; №331. С. 2.; №336. С.2.; №338. С.2.
7. Кондратюк М.О. (2013). Інформаційна війна та роль мас-медіа в міжнародних конфліктах. *Вісник Харківської державної академії культури*. Вип. 41. С. 108-113.
8. Мосієнко О.В. (2016). Внутрішня і зовнішня пропаганда Австро-Угорської та Російської імперій на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. № 27. С. 72-80.
9. Ласвель Г. (1929). Техника пропаганды в мировой войне. Москва-Ленинград: ГИЗ, 200 с.
10. Орлик С. В. (2016а). Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 26. С. 366–380.
11. Орлик С.В. (2016b). Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 38. С. 81-96.
12. Орлицкий Ю.Б. (2013). Первая мировая война в названиях русских поэтических книг. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика: исследования и материалы*. М.: ИМЛИ РАН С. 288-295.
13. Рябов О. В. (2005). Нация и гендер в визуальных репрезентациях военной пропаганды. *Женщина в российском обществе*. № 3–4. С. 19-28.

14. Туган-Барановский М.И. (1917). Военные займы в теоретическом освещении. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Типография «Правда». С. 5-25.

15. Філіпов С.В. (2012). Національний фактор і його врахування в агітації та пропаганді під час Першої світової війни. *Воєнно-історичний вісник*. №1(3). С. 84-87.

16. Фридман М.И. (1917). Роль займов в финансировании войны. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Типография «Правда». С. 116-141.

17. ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України (м. Київ).

18. Goldstein J.S. (2001). War and gender: How gender shapes the war system and vice versa. Cambridge: Cambridge University Press.

19. Lasswell H. (1927). Propaganda technique in the World War. London.

20. Stuart C. (1920). Secrets of Crewe House. The Story of a Famous Campaign. Hodder and Stoughton, London.

REFERENCES

1. Bogolepov, M.I. (1917). Voennye zajmy i narodnye sberezheniya [War loans and national savings]. *Voennye zajmy: sbornik statej - Military loans: a collection of articles*. Petrograd: Tipografiya «Pravda», pp.103-115 [in Russian].

2. Bugrov, A. & Tatarinov, S. (2011). «Chem bol'she deneg... – tem blizhe k pobede»: gosudarstvennyj bank, iskusstvo plakata i Pervaja mirovaja [“The more money ... - the closer to victory”: the state bank, the art of poster and the First World War]. *Rodina - Homeland*, 4, 84-86 [in Russian].

3. Volkovskij, N.L. (2003). Istorija informacionnyh vojn: v 2-h chastjah [The history of information wars: in 2 parts.]. SPb: Poligon [in Russian].

4. DAKiO – Derzhanyy arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti [State Archives of Kirovograd region].

5. Ibraeva, G. (2004). SMI v voenno-politicheskikh konfliktakh HH veka [The media in the military-political conflicts of the twentieth century]. Retrieved from: <https://psyfactor.org/lib/infowar3.htm>

6. Kievljanin – Kievljanin. (1916). №4. C.4.; №73. C.1.; №80. C.2.; №84. C.2.; №91. C.2.; №92. C.2.; №93. C.2.; №94. C.2.; №97. C.2.; №102. C.2.; №106. C.2.; №113. C.2.; №117. C.2.; №120. C.1; №126. C.1; №131. C.1.; №132. C. 2.; №135. C. 1, 3; №303. C. 1; №308. C.1.; №311. C.1.; №314. C.2.; №317. C.2.; №319. C.2.; №320. C.2.; №322. C.2.; №329. C.2.; №331. C.2.; №336. C.2.; №338. C.2.

7. Kondratyuk, M.O. (2013). Informatsiyna viyna ta rol' mas-media v mizhnarodnykh konfliktakh [Information warfare and the role of mass media in international conflicts]. *Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury – Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture*, 41, 108-113 [in Ukrainian].

8. Mosiyenko, O.V. (2016). Vnutrishnya i zovnishnya propahanda Avstro-Uhors'koyi ta Rosiys'koyi imperiy na Pivdenno-Zakhidnomu fronti v roky Pershoyi svitovoyi viyny [Internal and external propaganda of the Austro-Hungarian and Russian empires on the South-Western Front during the First World War]. *Sums'kyy istoryko-arkhivnyy zhurnal – Sumy historical and archival journal*, 27, 72-80 [in Ukrainian].

9. Lasvel' G. (1929). Tehnika propagandy v mirovoj vojne [World War Propaganda Technique]. Moskva-Leningrad: GIZ [in Russian].

10. Orlyk, S. V. (2016a). Problemy vnutrishnikh viiskovykh pozyk v Rosiiskii imperii v period Pershoi svitovoi viiny u naukovii spadshchyni suchasnykiv tiiei epokhy [Problems internal Military Loans in the Russian Empire during the First World War in contemporary scientific legacy of the era]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic studies in Ukraine*, (26), 366-380 [in Ukrainian].

11. Orlyk, S. (2016b). Vnutrishni pozyky Rosiiskoi Imperii periodu Pershoi svitovoi viiny [Domestic Borrowings of the

Russian Empire during the First World War]. *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii – Scientific notes on Ukrainian history*, (38), 81-96 [in Ukrainian].

12. Orlickij, Ju. B. (2013). Pervaja mirovaja vojna v nazvanijah russkikh pojeticheskikh knig [The First World War in the names of Russian poetry books]. *Russkaja publicistika i periodika jepohi Pervoj mirovoj vojny: politika i pojetika: issledovanija i materialy – Russian journalism and periodicals of the First World War: politics and poetics: research and materials*. M.: IMLI RAN. (pp. 288-295) [in Russian].

13. Rjabov, O. V. (2005). Nacija i gender v vizual'nyh reprezentacijah voennoj propagandy [Nation and gender in visual representations of military propaganda]. *Zhenshhina v rossijskom obshhestve – A woman in Russian society*, 3-4, 19-28 [in Russian].

14. Tugan-Baranovskiy, M. I. (1917). Voennyye zaymy v teoreticheskom osveschenii [Military Loans theoretical coverage]. *Voennyye zaymy: sbornik statej – Military loans: a collection of articles*. Petrograd: Tipografiya Pravda, pp. 5-25 [in Russian].

15. Filipov, S. V. (2012). Natsional'nyy faktor i yoho vrakhuvannya v ahitatsiyi ta propahandi pid chas Pershoyi svitovoyi viyny [The national factor and its consideration in agitation and propaganda during the First World War]. *Voyenno-istorychnyy visnyk – Military History Bulletin*, 1(3), 84-87 [in Ukrainian].

16. Fridman, M. I. (1917). Rol' zajmov v finansirovanii vojny [The role of loans in financing war]. *Voennyye zajmy: sbornik statej – Military loans: a collection of articles*. Petrograd: Tipografija «Pravda», (pp. 116-141) [in Russian].

17. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv].

18. Goldstein J. S. (2001). War and gender: How gender shapes the war system and vice versa. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

19. Lasswell, H. (1927). Propaganda technique in the World War. London [in English].

20. Stuart, C. (1920). *Secrets of Crewe House. The Story of a Famous Campaign*. Hodder and Stoghton, London [in English].

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто і проаналізовано матеріали, котрі друкувалися на шпальтах газети «Киевлянин» для популяризації серед населення облігацій держаних внутрішніх військових позик у 1916 р. Звернуто увагу на те, що, починаючи з 1916 року, вперше, до підписки облігацій державних внутрішніх позик залучалися широкі маси міського та сільського населення. Тому саме в цей період шпальти місцевих газет рясніли оголошеннями та агітаційними статтями, які популяризували і пропагували випуски облігацій військових позик. Доведено, що в часи Першої світової війни друковані засоби масової інформації відігравали велике значення у формуванні суспільної думки.

Усі газетні матеріали поділено на три групи: оголошення, замітки та статті, що дало можливість детально їх проаналізувати та дійти висновку про те, що всі вони мали відверто емоційне забарвлення, надсилали меседжі, котрі мали викликати у суспільства емоційну реакцію, збуджувати патріотичні настрої і спонукати до жертовності та благодійності.

Таким чином відбувалася маніпуляція свідомістю читача, коригувалися його бажання, настрої, переконання, підказувався алгоритм подальших дій тощо. Водночас навколо цієї проблеми для пришивидження прийняття «потрібного» рішення нагнітався загальний фон ситуації – створювався штучний ажіотаж. Встановлено, що деякі оголошення та статті супроводжувалися потужним пропагандистським пресингом, який апелював до патріотичних почуттів населення.

До статті додаються повні тексти оголошень, повідомлень і статей з газети «Киевлянин» за 1916 р., що дало можливість наочно розглянути стиль та жанри викладення

текстів, дослідити особливості застосування методів пропаганди й агітації у друкованих засобах масової інформації, які широко застосовувалися серед населення для популяризації облігацій державних позик в умовах війни. Тексти документів подаються мовою оригіналу, зі збереженням їхньої стилістики та використанням сучасних правил правопису.

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, пропаганда, друковані засоби масової інформації, газета, військові позики, облігація.

АННОТАЦІЯ

В статье рассмотрены и проанализированы материалы, которые печатались на страницах газеты «Киевлянин» с целью популяризации среди населения облигаций государственных внутренних военных займов в 1916 г. Обращено внимание на то, что именно начиная с 1916 года, впервые, к подписке облигаций государственных внутренних займов, привлекались широкие массы городского и сельского населения. Поэтому именно в этот период колонки местных газет были наполнены объявлениями и агитационными статьями, которые популяризировали и пропагандировали выпуски облигаций военных займов. Доказано, что во времена Первой мировой войны печатные средства массовой информации, играли большое значение в формировании общественной мысли.

Все газетные материалы разделены на три группы: объявления, заметки и статьи, что дало возможность детально их проанализировать и прийти к заключению о том, что все они имели откровенно эмоциональный характер, посылали меседжи, которые должны были вызывать в общества эмоциональную реакцию, возбуждать патриотические настроения и побуждать к жертвенности и благотворительности.

Таким образом происходила манипуляция сознанием читателя, корректировались его желания, настроения,

убеждения, подсказывался алгоритм дальнейших действий и т.п. В то же время, вокруг этой проблемы, для ускорения принятия «нужного» решения нагнетался общий фон ситуации – создавался искусственный ажиотаж. Установлено, что некоторые объявления и статьи сопровождалось мощным пропагандистским прессингом, который апеллировал к патриотическим чувствам населения.

В приложениях к статье опубликовано полные тексты объявлений, сообщений и статей из газеты «Киевлянин» за 1916 г., что дало возможность наглядно рассмотреть стиль и жанры изложения текстов, исследовать особенности применения методов пропаганды и агитации в печатном периодическом издании, которые широко применялись среди населения для популяризации облигаций государственных займов в условиях войны. Тексты документов подаются языком оригинала, из сохранением их стилистики, используя современные правила правописания.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, пропаганда, печатные средства массовой информации, газета, военные займы, облигация.

УДК 001.89-022.257 «Тюленєв»:061:627.533.13/.14 (477)«19»
DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-200-227>

**THE ROLE OF SCIENTIFIC AND EXPERIMENTAL-
RESEARCH ACTIVITIES OF M. O. TIULENIEV FOR
UKRAINIAN SOCIETY IN THE 30's - 60's of the 20th
century**

**РОЛЬ НАУКОВОЇ Й ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-
ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. О. ТЮЛЕНЄВА
ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В 30-ті – 60-ті рр.
XX ст.**

**РОЛЬ НАУЧНОЙ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
Н. А. ТЮЛЕНЕВА ДЛЯ УКРАИНСКОГО СОЦИУМА В
30-е – 60-е гг. XX в.**

Наталія Шульга,

аспірантка Національної
наукової
сільськогосподарської
бібліотеки НААН
e-mail: shulha.nv@ukr.net
ORCID [https://orcid.org/0000-
0003-4063-6911](https://orcid.org/0000-0003-4063-6911)

Natalia Shulha,

Postgraduate student of National
Scientific Agricultural Library of
the National Academy of
Agrarian Sciences of Ukraine
e-mail: shulha.nv@ukr.net
ORCID [https://orcid.org/0000-
0003-4063-6911](https://orcid.org/0000-0003-4063-6911)

ABSTRACT

*The article describes the activities of the domestic agro-
ameliorator, the AS of the Ukrainian SSR Corresponding Member,
Professor Mykola Oleksandrovych Tiuleniev (1889-1969) at the
Ukrainian Scientific-Research Institute of Hydraulic Engineering
and Land Reclamation during the 30's — 60's of the 20th century,
as well as results of his experimental-research works in the field of
theory, methodology and practice of agro-ameliorative research
case were analyzed.*

The author used historical-genetic, historical-chronological, problematic, historical-comparative, personological and biographical methods. In addition, methods of systematization and source study criticism were used.

It is established that during his work at the USRIHE&LR M. O. Tiuleniev conducted research on soil preparation and cultivation, fertilization of swamp lands (acidic, neutral and alkaline), farming, cultivation of the row and technical crops (including sugar beet), garden and berry crops, sown meadows and pastures, its surface improvement, weed control and the use of fertilizers on mineral soils. The scientist led drainage reclamation under the USRHE&LR' methodical coordination. During 1944-1947, M. O. Tiuleniev headed the Department of Reclamation of the SRI, actively participating in the restoration of the institute support network after the liberation of the occupied territories from the Germans. The scientist carried out scientific guidance on two research subjects: Reclamation and hydrological characteristics of the small rivers of the Ukrainian SSR as a basis for developing the problem of integrated use of the small rivers; Design and calculations of sewer cleaners for shallow drainage system.

It is found out that in the 1950's M. O. Tiuleniev worked on studying the possibilities and prospects of rational use of drained peat soils, first of all, for meadows and pastures to create a strong fodder base. Regarding to the field of mechanization of reclamation works, along with performing of the tasks of construction and cleaning of canals, sprinkling issues in the M. O. Tiuleniev's work, the mechanization of mole drainage works, which he carried out together with S.I.Rudych, found a solution. The scientist is called a classic of agro-ameliorative research case of the Soviet period.

Keywords: *M. O. Tiuleniev, Ukrainian Scientific-Research Institute of Agricultural Reclamation, Ukrainian Scientific-Research Institute of Hydraulic Engineering and Land Reclamation, agromelioration, peat soils, swamp drainage, sugar beet cultivation, mechanization of mole drainage works.*

Постановка проблеми. Історико-біографічні дослідження дають можливість проаналізувати внесок найбільш відомих представників у ті чи інші галузі науки. До когорти українських учених, які розвивали аграрну науку першої половини ХХ ст. (та й у подальшому – своїми науковими розробками, які знайшли глибоке застосування і втілення на практиці), належить Микола Олександрович Тюленєв (1889-1969 рр.) – професор, член-кореспондент АН УРСР, агро меліоратор, педагог, 130-річчя від дня народження якого наукова спільнота відзначила у 2019 р. Він здійснив вагомий внесок у розвиток теорії, методології та практики агро меліоративної дослідної справи, а також у підготовку галузевих фахівців в Україні. Загалом, наукову діяльність М. О. Тюленєва комплексно та з позицій історичної об’єктивності не розкрито, що актуалізує дану проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність та наукову спадщину вченого частково досліджували О. Бачкала (Бачкала, 2006), В. Вергунов (Вергунов, 2019а; Вергунов, 2019b), Ю. Довгоруку (Довгоруку, 2018а; Довгоруку, 2018b) та ін. науковці; видано бібліографічні покажчики наукових праць М. О. Тюленєва (Член-кореспондент АН УРСР..., 2004; Член-кореспондент АН УРСР..., 2019).

Авторкою використовувалися історико-генетичний, історико-хронологічний, проблемний, історико-порівняльний, персонологічний та біографічний методи. Крім того, застосовано методи систематизації та джерелознавчої критики.

Мета статті – проаналізувати наукову й експериментально-дослідницьку діяльність М. О. Тюленєва в УкрНДІ сільськогосподарської меліорації / УкрНДІ гідротехніки і меліорації, а також у мережі його дослідних опорних пунктів, зокрема Панфільського, Сульського та Бурівського болотних дослідних полів.

Виклад основного матеріалу. Професійна кар’єра М. О. Тюленєва 1930-х – 1960-х рр. тісно пов’язана з Українським науково-дослідним інститутом

сільськогосподарської меліорації (УНДІСГМ) (з 1935 р. – Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації (УНДІГіМ) (м. Харків, м. Одеса) (нині – Інститут водних проблем і меліорації НААН).

Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської меліорації був створений у грудні 1929 р. на базі Південної та Північної крайових меліоративних організацій та Гідрологічної служби. Повноцінну діяльність інститут, очолюваний Д. А. Арансоном, розпочав у м. Харків із травня 1930 р. М. О. Тюленєв був причетним до організаційної роботи зі створення даного НДІ, а також до переведення його у листопаді-грудні 1930 р. до м. Одеса. До мережі УНДІСГМ разом з п'ятьма іншими у серпні 1930 р. увійшла й Рудня-Радовельська дослідна станція, очолювана у той час М. О. Тюленєвим (Вергунов, 2019b: 31).

З 1932 р. учений рахувався членом Вченої ради УНДІСГМ (Архів Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації. Ф. 5144. Оп. 2. Спр. 102: 31), а протягом 1932 – серпня 1941 р. займав посади старшого наукового співробітника, завідувача сектору агро меліорації й осушення і наукового керівника болотної дослідної мережі інституту. Протягом 1932-1934 рр. активно проводив дослідження на організованому в квітні 1932 р. Сульському болотному дослідному полі (Роменський район Сумської обл.) та Бурівському дослідно-меліоративному полі, організованому внаслідок розформування Рудня-Радовельського опорного пункту і перенесення його матеріально-технічної бази (Калантиренко І. І., Загайчук А. С., 2004: 21). У той час М. О. Тюленєв проводив дослідження з вирощування технічних (у тому числі цукрового буряка) й кормових культур на засолених торфових ґрунтах України (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 27), розробивши у 1932 р. під егідою інституту «Методику дослідної справи по культурі боліт» та «Інструкцію по методиці дослідної справи на болотах». У 1934 р. підготував брошуру «До питання про методику і теми

дослідів на болотах лужного типу» (Архів Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації. Ф. 5144. Оп. 2. Спр. 102: 48-49).

26 січня 1934 р. в УНДІСГМ відбулася «чистка» т. зв. «класово-ворожих елементів», до яких, до речі, М. О. Тюленєв віднесений не був (Калантиренко І. І., Загайчук А. С., 2004: 161). Багато працівників НДІ були звільнені з роботи. Наразі залишається загадкою, чому М. О. Тюленєва оминули й інші сфабриковані політичні процеси 1930-х рр.

У 1935 р. М. О. Тюленєв разом із М. Н. Шевченком та А. М. Янгелем ініціював переведення Підставської болотної дослідної станції (Золоніський район Полтавської обл.) до Яготинського району Київської обл. Дана болотна дослідна станція, закладена ще в 1910-х рр., виявилася неперспективною, тому в 1926-1928 рр. в заплави р. Супій прокопали новий магістральний канал від с. Ташань до залізниці сполученням Київ – Яготин. Серед головної причини переведення станції на нове місце М. О. Тюленєв називав не до кінця продуманий підхід до проведення процесу осушення з боку її першого директора П. В. Спесивцева, який його здійснював «...за допомогою обвалування і перекачки води центробіжним насосом за межі вала» (Тюленєв Н. А., 1958: 26). М. О. Тюленєв визначив місцезнаходження запланованої Панфільської дослідної станції шляхом осушення заплави р. Супій. З початку 1937 р. Супійське експлуатаційно-меліоративне управління з науковим супроводом з боку Панфило-Яготинського болотного опорного пункту УНДІГіМ розпочали відповідні роботи, завдяки яким суттєво поліпшено умови водно-повітряного режиму ґрунту та реалізовано можливість проведення повноцінних агротехнічних заходів. Було розширено й перелік сільськогосподарських культур для вирощування (кормові, технічні, овочеві рослини).

М. О. Тюленєва призначено науковим керівником усіх досліджень Панфило-Яготинського центрального болотного опорного пункту УНДІГіМ (нині – Панфільська дослідна

станція ННЦ «Інститут землеробства НААН», Яготинський р-н Київської обл.) (наказ Наркомзему УСРР № 35 від 17 січня 1936 р.) (Штакал М. І., Віршовка В. М., Ткачов О. І., Штакал В. М., 2005: 174). Спочатку для розташування опорного пункту використовували підсобне господарство Укрмеліотресту в Яготині на хуторі Бочіїв (теперішня Бачіївщина); дослідники згадують також про використання невеликого маєтку якогось землевласника (поміщика), що, проте, так і не було документально підтверджено (Вергунов, 2019b: 54). (Більш детально про діяльність ученого на болотних дослідних станціях висвітлено в інших авторських публікаціях – *Н. Ш.*).

Праця М. О. Тюленєва «Зведення результатів роботи болотних опорних пунктів УСРР» (1936 р.) (Тюленєв М. О., 1936) стала узагальненням напрацювань і досвіду вітчизняних учених в галузі осушувальних меліорацій довоєнного періоду під методичним координуванням УНДІГіМ. У публікації вченим висвітлено професійні здобутки Рудня-Радовельського болотного пункту, Підставського болотного опорного пункту, Бурівського болотного дослідного поля та Сульського центрального болотного опорного пункту. Основні результати проведених дослідів на згаданих пунктах полягали у: встановленні неможливості підвищити врожай жодної культури на кислих болотних ґрунтах без внесення калійних добрив; необхідності осушування зернових; фіксуванні того факту, що взята з богарних земель картопля для посадки на болотних ґрунтах протягом чотирьох років втрачала вірусні хвороби, притаманні мінеральним ґрунтам, а серед технічних культур найкраще ростуть на торфогрунтах коноплі, тютюн (особливо махорка), цукрові буряки та цикорій; важливості вибору 14 сівозмін відповідно до спеціалізації сільськогосподарського регіону тощо.

Узагальнення М. О. Тюленєва щодо питань підготовки й обробітку ґрунту, удобрення болотних ґрунтів (кислих, нейтральних і лужних), ведення рільництва, вирощування

просапних і технічних культур, городніх та ягідних культур, сіяних луків і пасовищ, їх поверхневого покращення, боротьби з бур'янами та використання удобрення на мінеральних ґрунтах практично повністю можна використовувати для запровадження у сучасних умовах господарювання на осушених торфво-болотних ґрунтах (Вергунов, 2019b: 56). Учений у своїх виступах на пленумах і конференціях оприлюднював інформацію про норми та ступінь осушення, хімічну меліорацію та процеси внесення добрив, агротехніку вирощування технічних культур і, насамперед, цукрового буряку, тютюну, конопель, м'яти і зернових культур; він виділяв ряд факторів, які заважали запровадженню осушувальних меліорацій: відсутність спеціальних знарядь і машин, достатньої кількості мінеральних добрив, а також фахівців-агромеліораторів.

У 1939-1941 рр. М. О. Тюленев – член експертно-технічного бюро НКЗ УРСР з розгляду проєктів меліоративно-гідротехнічного будівництва (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 17); 19 березня 1936 р. його затверджено «дійсним членом Українського НД інституту гідротехніки і меліорації» (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 18).

Саме під егідою УНДІГіМ М. О. Тюленевим на експериментальних ділянках були проведені спеціальні вирощування цукрових буряків, результати яких втілилися у ряді досліджень (Тюленев Н. А., 1939; Тюленев Н. А., Паляничко С. А., 1937; Тюленев М. О., 1937а; Тюленев М. О., 1937b; Тюленев М. О., 1936; Тюленев М. О., Проскура С. С., 1938]. Отримані результати згодом були узагальнені в докторській дисертації вченого на тему «Вирощування цукрового буряку на осушених торфових ґрунтах УРСР», захищеній ним у 1940 р. на засідання Спеціалізованої вченої ради у Московському гідромеліоративному інституті ім. В. Р. Вільямса.

Науковець-практик удосконалив вивчення культури цукрових буряків на осушених торфових ґрунтах, зокрема, довівши, не дивлячись на сумніви відомих учених, що під цукрові буряки необхідно відводити добре осушені ґрунти з достатньою аерацією. Так, під керівництвом і за безпосередньої участі М. О. Тюленєва на виробничих ділянках вивчалися такі питання: 1) вплив ступеня осушення торфових ґрунтів на врожай цукрових буряків; 2) агротехніка цукрових буряків на торфових ґрунтах – вивчення впливу на врожайність та якість цукрових буряків різної глибини обробітку ґрунту, строків сівби, оптимальної глибини загортання насіння; вивчення впливу яровизації насіння, прикочування ґрунту, площі живлення, кількість міжрядних обробітків, час проривання тощо; 3) хімізація торфових ґрунтів – вивчення впливу на врожай цукрових буряків співвідношення компонентів мінеральних добрив, норм калійних добрив, впливу мікродобрив, шарового внесення добрив, підживлення тощо; 4) сівозмінні цукрових буряків на торфових ґрунтах; 5) сортовипробування цукрових буряків; 6) отримання високих урожаїв цукрових буряків на торфових ґрунтах (Вергунов, 2019b: 59-60).

Супійська болотна дослідна станція в період німецької окупації постраждала; з вересня 1943 до весни 1944 рр. вона взагалі не працювала (Довгорук, 2018a). Проте, завдячуючи М. О. Тюленєву, в період окупації вдалося зберегти майно сектору осушення УНДІГіМ у Києві та цінне обладнання агрохімічної лабораторії Панфільського болотного дослідного поля (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 18).

З «Доповідної записки (про стан Супійської і Сульської болотних дослідних станцій після відходу німецьких окупантів)», підготовленої М. О. Тюленєвим до Наркомзему УРСР і датованої 9 грудня 1943 р., дізнаємося про відрядження вченого до Переяслав-Хмельницького району Київської та Талалаєвського району Сумської областей. У записці М. О. Тюленєв доводив, що німці робили спробу повністю

ліквідувати Супійську станцію та передати її у розпорядження Управління Держмаєтків; проте вдалося зберегти «усі машини і знаряди спеціального призначення (по освоєнню боліт включаючи трактор ЧТЗ... ґрунтофрезу Сіменс-Шуккерта також усі будівлі» (Державний архів Ровенської області. Ф. Р-1188. Оп. 8. Спр. 7: 1 об.-4 об.) (при цьому загинули практично всі робочі воли та коні). Учений запропонував призначити наукових керівників усього спектру досліджень, забезпечити станції тяговою силою та можливістю відтворювати тваринництво для забезпечення харчування працюючих.

Протягом 1944-1947 рр. М. О. Тюленев очолював відділ осушення Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації (за сумісництвом). Він активно долучився до відновлення опорної мережі інституту, ставши одним із 13 старших наукових співробітників. Крім науково-дослідної роботи займався й підготовкою аспірантів (так, на 1944 р. НКЗС УРСР виділив інституту 5 місць на заочній формі навчання (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40: 387).

З 15 травня 1944 р. згідно Постанови № 495 РНК УРСР «Про відновлення діяльності сільськогосподарських науково-дослідних установ Народного комісаріату земельних справ УРСР» УНДГІМ офіційно розпочав свою діяльність разом з дослідною мережею: Брилівська науково-дослідна станція зрошення на чолі з Раєвською в Цюрупінському районі Миколаївської обл.; Сульське дослідне поле на чолі з Болдирєвим у Талалаївському районі Сумської обл.; Панфільське дослідне поле на чолі з Івженко в Переяслав-Хмельницькому районі Київської обл.; Бурівське дослідне поле в Тупичівському районі Чернігівської обл. (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 32: 294). З 19 жовтня 1944 р. до мережі додалося й Кам'янець-Дніпровське зрошувальне дослідне поле в Запорізькій обл. (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6272: 141-142). У листопаді 1944 р. були затверджені відповідні «Положення» або «Статути» НКЗС УРСР.

У новому «Положенні про Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації», затвердженому заступником наркомзему УРСР Ф. Г. Луценком, зазначалося, що він – «вища н/д установа УРСР з питань сільськогосподарських меліорацій, гідротехніки і водозабезпечення» (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6272: 38). Перед інститутом постали нові завдання для досліджень: вивчення норм і ступеня осушення для технічних, зернових, кормових, городніх, луко-пасовищних культур комплексно з агротехнікою і удобренням; раціональних методів проектування осушувальних систем (відкритий і закритий дренаж) і регулювання водоприймачів; агро-фізіологічних основ осушення; раціональної експлуатації осушувальних систем і споруд на них; механізації будівельно-меліоративних і експлуатаційних робіт; нових методів осушення і його перспективного розвитку в УРСР (Вергунов, 2019b: 71). Творчий колектив на чолі з М. О. Тюленевим почав успішно реалізовувати дані завдання, продиктовані новими потребами промисловості та сільського господарства країни. НКЗС УРСР фінансував багатотиражний «Бюлетень УНДІГіМ», видання науково-популярної продукції, наукових праць, проектів, схем, карт тощо.

Матеріально-технічне забезпечення УНДІГіМ у той час було складним: частина майна та співробітників залишалися в Одесі; НДІ розміщувався у кількох кімнатах Київського гідромеліоративного інституту (лише з другої половини 1945 р. було надано окрему будівлю по вул. Червоноармійській, 140, яка потребувала капітального ремонту). Останній довелося здійснювати самим співробітникам інституту. До кінця 1945 р. було відремонтовано вісім кімнат, однак ні бібліотека, ні архів, ні ґрунтово-меліоративна лабораторія не запрацювали повною мірою. Складною була і ситуація по кадрових питаннях: із 76 затверджених НКЗС УРСР посад на кінець 1945 р. зайнято лише 34, серед яких: 3 доктори і 5 кандидатів наук; 9 працівників – дирекція та адміністративно-господарський

персонал, 4 – обслуговуючий персонал; із 34 осіб – 26 працювало в Києві, 8 – в Одесі. У кінці 1945 р. після аналізу наукових звітів усіх суб'єктів підпорядкованої інституту мережі М. О. Тюленев обґрунтував доцільність збільшення кількості працівників на усіх трьох болотних станціях, закріплених за відділом осушення. Так, якщо у 1945 р. на Панфільському болотному дослідному полі працювало 10 співробітників (2 – старших наукових, 1 – лаборант, 3 – адмінперсонал, 4 – різноробочі), то в наступному році їхня кількість збільшилася до 26: 3 – старших наукових співробітників, 2 – лаборанти-техніки, 6 – адмінперсонал, 9 – різноробочі та 6 вакансій (для літніх робіт) (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6311: 3). Сульське болотне дослідне поле із 13 збільшило кількість працюючих до 21, а Буровське – до 20 осіб.

Разом з адміністрацією інституту М. О. Тюленев долучився до процесу повноцінного відновлення матеріально-технічного забезпечення (серед проблем – відсутність автотранспорту, необхідного обладнання (грунтово-меліоративного, гідромодульного, теодолітів, годинників, секундомірів тощо), засобів механізації). Власними силами вдалося відремонтувати на Панфільському болотному дослідному полі трактор марки «НАТІ», 6 кінних плугів, 6 залізних котків і 3 дерев'яних, 2 культиватори, кінну сівалку, 1 граблі, 2 сінокосилки, 6 возів, 5 саней. Крім того, організовано забезпечення кормами 16 волів, 2 корів, 4 телиць, 10 робочих коней, 26 свиней, 4 бджолосім'ї. На Брилівській станції рахувалося 2 верблюди. Панфільське дослідне поле використовувало 17 га орних земель, 68 га луків, 9 га вигонів; 19,4 га знаходилися під лісом та чагарниками, 2,7 га – під будівлями; садами зайнято 3,3 га; 50,5 га віднесено під незручні землі із загальної закріпленої за установою площі у 169,9 га. На Панфільському полі висівали 2,08 га озимого жита, 2 га ярої пшениці, 2,5 га ячменю, 1,5 га вівса, 0,5 га проса, 1,5 га кукурудзи, 0,5 га соняшника, 0,2 га бобових, 4 га картоплі, 0,08 га цукрового буряка, 1 га кормового буряка, 0,63 га

технічних культур, 1 га овочевих, 2,7 га багаторічних трав, 0,5 га баштанних культур, 6,4 га залишалося під парами і ще 0,1 га під насінниками овочевих культур (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6311: 5). У 1946 р. площі посіву збільшилися на 10 га. Разом із Сульським болотним дослідним полем на Панфільському одержано найвищі врожаї усіх культур: у середньому 20 ц/га кукурудзи, 15,5 ц/га соняшнику, 15 ц/га проса та 12,5 ц/га вівса.

На 1944-1946 рр. НКЗС УРСР перед НДІ поставив 11 наукових завдань, двома з яких керував безпосередньо М. О. Тюленєв: 1) Меліоративно-гідрологічна характеристика малих річок УРСР як основа розробки проблеми комплексного використання малих річок; 2) Конструкція і розрахунки каналоочисників для мілкої осушувальної системи (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6311: 8). На виконання першої теми вчений на замовлення «Укрсельэлектропроект» у 1946 р. особисто розробив «Культурно-технічні заходи в басейні річки Рось», у наступному році – для річок Уж, Случ, Сенюка, Псел (Псьол), у 1948 р. – для басейну річки Мурафи (Архів Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації. Ф. 5144. Оп. 2. Спр. 102: 52-53). Важливість виконання другої науково-дослідної теми обумовлювалася тим, що німці при відступі зруйнували 80 % осушувальної мережі УРСР і практично всі діючі насосні установи, зокрема 1900 км осушувальних каналів (ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6277: 4). Їхнє відновлення стало одним із основних напрямів роботи всіх гілок влади. Для повної інтенсифікації процесу осушення М. О. Тюленєв запропонував запровадити т. зв. кротовий дренаж, який почали частково використовувати ще до війни. Вчений також доводив, що для високоєфективного використання осушених ґрунтів доцільно вирощувати на них, окрім травосумішей, ще й цукровий буряк, кок-сагіз, коноплі, махорку, зернові культури тощо. Такий підхід досить швидко отримав практичне застосування і визнання серед фахівців.

У 1948 р. М. О. Тюленєва обрано членом-кореспондентом АН УРСР за напрямом сільськогосподарські науки. Зокрема, кандидатуру професора, разом із кандидатом сільськогосподарських наук С. М. Алпатєвим, висунуто за поданням вченої ради Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації на засіданні 14 травня 1948 р. При голосуванні перевага була надана М. О. Тюленєву як висококваліфікованому спеціалісту по культурі боліт в УРСР. У поданні, підписаному директором інституту С. М. Алпатєвим і секретарем парторганізації А. М. Янголем, зазначалося, що він першим у СРСР винайшов шлях і запровадив у виробництво вирощування цукрового буряку на осушених торфових ґрунтах з урожайністю 500-700 ц/га, а також є автором 90 наукових робіт і оригінальних статей, що мали значний вплив для розвитку меліорації на території УРСР (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 64, 65). Висунення М. О. Тюленєва на член-кореспондента АН УРСР підтримала й науково-технічна рада Сульського болотного дослідного поля (лист від 27 травня 1948 р. за підписом керівництва по доповіді заступника директора з наукової роботи В. С. Максименка) (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 71, 72).

І хоча з 1 січня 1949 р. М. О. Тюленєв перейшов працювати в Інститут фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (зараз – Інститут фізіології рослин та генетики НАН України) залишився (за сумісництвом) старшим науковим співробітником УНДІГІМ, де «керував науково-дослідною роботою в галузі освоєння торф'яних ґрунтів Української РСР» (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 78). Проте у подальшому таке суміщення посад нагадувало про себе систематичними звинуваченнями вченого з боку керівництва АН УРСР наук у ніби-то неефективній роботі на академічній ниві, внаслідок чого М. О. Тюленєву навіть довелося звертатися з офіційною заявою до президента АН УРСР академіка О. В. Палладіна, в якій він пояснював, що суміщення посад було вимушеним кроком, оскільки Академія наук не мала

дослідної бази на болотах і заболочених землях, а для цих потреб використовувалася мережа спеціалізованих установ УНДІГіМ. Вчений уточнював, що його робота в УНДІГіМ полягала лише в наданні консультацій з окремих питань сільськогосподарського освоєння боліт та керівництві аспірантами, причому він перебував в установі «не більше 3-х днів на тиждень по 2-3 години в день» (Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: 85). Врешті-решт це привело до того, що в серпні 1956 р. М. О. Тюленєв узагалі залишив Академію наук, очоливши новостворений відділ освоєння заплавлених земель в УкрНДІ гідротехніки і меліорації, де пропрацював до 1961 р.

У 1950-х рр. М. О. Тюленєв працював над вивченням можливостей і перспектив раціонального використання осушених торфових ґрунтів, насамперед, під луки і пасовища для створення міцної кормової бази, пропагуючи досвід мережі болотних дослідних установ УНДІГіМ та окремих колгоспів, у яких знаходилися опорні пункти НДІ: ім. Петровського (с. Дениси); ім. Леніна (с. Соснова) та ім. Сталіна (с. Панфили) Переяслав-Хмельницького району Київської обл. Окрім того, довів користь яровизації багаторічних трав, про ефективність якої говорили ще академіки Т. Д. Лисенко та М. І. Вавилов. При цьому М. О. Тюленєв, узявши за основу методику стратифікації насіння кок-сагізу, відпрацював власну (Вергунов, 2019b: 88).

Учений обґрунтував т. зв. «новий підхід» щодо напрямів використання ґрунтів українського Полісся і Лісостепу. Перша зона – молочне тваринництво; друга – молочне господарство та розширене овочівництво не лише для забезпечення Києва свіжими овочами, але й овочевими консервами (Тюленєв Н. А., 1958a: 83). Такі врожаї були отримані на Панфільському болотному дослідному полі УНДІГіМ з 1 га осушеної площі: капусти пізніх сортів – 900-1250 ц, столової моркви та буряку – 90-110 ц, сіна сіяних трав (за два укуси) – 140-165 ц. Для цього було рекомендовано три схеми сівозмін залежно від ступеня розкладання торфу і п'ять правил осушення та застосування агротехнічних заходів: 1) створення оптимальних

умов водно-повітряного режиму; 2) введення кормових сівозмін, насичених овочами, картоплею, кормовими коренеплодами; 3) забезпечення відповідної площі живлення при широкому впровадженні квадратного та квадратно-гніздового способу висіву та посадки культур, а також оптимальної оранки, норми, глибини сівби тощо; 4) застосування високосортного матеріалу; 5) внесення необхідних мінеральних і мікродобрив. З метою підвищення родючості осушених болотних ґрунтів М. О. Тюленєв рекомендував у першу чергу покращення водно-повітряного режиму для створення відповідних умов для більш швидкого розкладання органічних решток рослин – для цього вчений запропонував т. зв. «аераційний кротовий дренаж», який закладався у підорний горизонт при певній густоті розташування дрен (Тюленєв Н. А., 1955: 47-48). У результаті цього майже удвічі збільшувався вміст нітратів у ґрунті, спостерігалася активізація сапрофітів, зменшувалася грибкова флора; це збільшувало врожаї усіх культур сівозмін на 15-40 %. Учений рекомендував для аераційного дренажу використовувати п'ятикорпусні кротодренажні машини системи Тюленєва-Рудича, які у той час застосовувалися майже всіма луко-меліоративними та ремонтно-технічними станціями (Тюленєв Н. А., 1958b: 191).

М. О. Тюленєв підготував ґрунтовну, навіть фундаментальну за своїм значенням, статтю про становлення й розвиток наукового забезпечення осушувальних меліорацій на українських землях (надрукована в «Бюлетені науково-технічної інформації» УНДГіМ у 1958 р.), в якій серед здобутків, насамперед УНДГіМ по сільськогосподарському освоєнню боліт, називав: обґрунтування і практичне внесення мідних добрив для отримання високих урожаїв зернових культур із розрахунку «...5 кг міді на 1 га у два прийоми за ротацію 7-8-пільної сівозміни, що відповідає 5 ц/га пирітного огарку або 25 кг мідного купоросу (CuSO_4); розробка прискороного методу залуження у першій половині серпня у

Лісостеповій зоні та у вересні – у західних областях з одночасним «висівом злаково-бобової травосуміші... із домінуванням конюшини розової»; встановлення, що найбільш ефективним способом обробітку осушених торфових ґрунтів є «оранка з оборотом пласту на 180 градусів на глибину...20-25 см (для гарно розкладеного) і ... на глибину 30-35 см» (для погано розкладеного) у серпні (Тюленев Н. А., 1958: 29-30). Дотримання даних підходів гарантувало отримання врожаїв: 70 ц/га сіна багаторічних трав; 2,5-6 ц/га насіння багаторічних трав; 400-600 ц/га зеленої маси кукурудзи; 400-600 ц/га зеленої маси кормових культур (пайзи, суданки, соняшника) тощо.

Підводячи підсумки своєї діяльності за 30 років УНДІГіМ високо оцінив наукові розробки М. О. Тюленєва. Серед найбільш вагомих у галузі осушення боліт і освоєння осушених земель на 1958 р., що були впроваджені у виробництво під керівництвом ученого, насамперед разом із М. К. Ковалевич, названо вивчення системи обробітку ґрунту й удобрення торф'яних ґрунтів з метою отримання стійких врожаїв високої якості цукрового буряку, кукурудзи та культур зеленого конвеєру (Самохваленко С. К., 1958: 10). Стосовно галузі механізації меліоративних робіт поряд із виконанням завдань з будівництва й очищення каналів, питань дощування вирішення знайшла і механізація кротодренажних робіт, яку здійснили М. О. Тюленєв і С. І. Рудич. Розроблена ними багатокорпусна кротомашинна «5-КДМ-2» здійснювала закладання густої мережі мілкового аераційного кротового дренажу; вона широко використовувалася в усіх лукомеліоративних станціях УРСР (Самохваленко С. К., 1958: 12).

Висновки. Таким чином, протягом роботи в УНДІГіМ М. О. Тюленєв проводив дослідження щодо підготовки й обробітку ґрунту, удобрення болотних ґрунтів (кислих, нейтральних і лужних), ведення рільництва, вирощування просапних і технічних культур (у тому числі цукрового буряка), городніх та ягідних культур, сіяних луків і пасовищ, їх

поверхневого покращення, боротьби з бур'янами та використання добрив на мінеральних ґрунтах. Учений керував осушувальними меліораціями під методичним координуванням УНДІГіМ. Протягом 1944-1947 рр. М. О. Тюленєв очолював відділ осушення НДІ, активно долучившись до відновлення опорної мережі інституту після звільнення окупованих територій від німців. Вчений здійснював наукове керівництво двома науково-дослідними темами: Меліоративно-гідрологічна характеристика малих річок УРСР як основа розробки проблеми комплексного використання малих річок; Конструкція і розрахунки каналочисників для мілкої осушувальної системи. З'ясовано, що у 1950-х рр. М. О. Тюленєв працював над вивченням можливостей і перспектив раціонального використання осушених торфових ґрунтів, насамперед, під луки і пасовища для створення міцної кормової бази. Стосовно галузі механізації меліоративних робіт поряд із виконанням завдань з будівництва й очищення каналів, питань дощування у творчості М. О. Тюленєва вирішення знайшла і механізація кротодренажних робіт, яку він проводив разом з С. І. Рудич.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачкала О. В. Діяльність професора М. О. Тюленєва в розвитку сільськогосподарської осушувальної меліорації на торфово-болотних ґрунтах. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання*. 2006. № 1.
2. Вергунов В. А. Культури боліт у науково-освітньому доробку М. О. Тюленєва. *Вісник аграрної науки*. 2019. № 6 (795). С. 82-87.
3. Вергунов В. А. Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленєв (1889–1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження). НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т вод. проблем і меліорації, ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Панфільська досл. ст., НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Ін-т

архівознавства, МОН України, Нац. ун-т водн. госп-ва і природокористування України. Рівне: НУВГП, 2019. 123 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука в особах, документах, бібліографії»; кн. 108).

4. Довгоруk Ю. О. Супійська дослідна меліоративна болотна станція в період німецько-фашистської окупації УРСР (1941-1943 рр.). *Історія науки і біографістика*. 2018. № 2.

5. Довгоруk Ю. О. Яготинський період життя та роботи видатного вченого вітчизняної аграрної науки професора М. О. Тюленева. *Яготинські вісті*. 2018. 26 листопада. [№ 93, 11276]. С. 5.

6. Член-кореспондент АН УРСР Тюленев Микола Олександрович (1889–1969): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1911–1964 роки. До 75-річчя Ін-ту гідротехніки і меліорації УААН. УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації; уклад. В.А. Вергунов, О.В. Бачкала, А.С. Загайчук, І.І. Калантиренко; наук. ред. В.А. Вергунов. Київ, 2004. 60 с. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 9).

7. Член-кореспондент АН УРСР Тюленев Микола Олександрович (1889–1969): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1911 –1964 роки. До 130-річчя від дня народж.; уклад. В.А. Вергунов, О.В. Бачкала; НААН, ННСГБ, Ін-т водних проблем і меліорації, НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства; наук. ред. В.А. Вергунова. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: «ЦП» Компринт», 2019. 150 с. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 72).

8. Архів Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації. Ф. 5144. Оп. 2. Спр. 102.

9. Калантиренко І. І., Загайчук А. С. Інститут гідротехніки і меліорації: заснування, розвиток та найважливіші наукові досягнення за 75 років / під заг. ред. П. І. Коваленка. Київ: ПоліграфКонсалтинг, 2004.

10. Архів АН УРСР. Ф. 251. Оп. 567. Спр. 34 А: Личное дело члена-корреспондента АН УССР Тюленева Николая Александровича (1948-1969).

11. Тюленев Н. А. Итоги и современное состояние вопроса о сельскохозяйственном использовании осушенных торфяных почв. *Бюллетень научно-технической информации* / Мин-во сел. хоз-ва УССР; Укр. акад. с.-х. наук, Укр. науч.-исследоват. ин-т гидротехники и мелиорации; Редкол.: Алпатьев С. М. и др. Киев, 1958. № 4.

12. Штакал М. І., Вірьовка В. М., Ткачов О. І., Штакал В. М. До 100-річчя осушення і освоєння заплавних земель Лісостепу. *Зб. наук. пр. ННЦ «Інститут землеробства НААН»*, 2005, Вип. 2.

13. Тюленев М. О. Зведення результатів роботи болотних опорних пунктів УСРР. *Праці Укр. наук.-дослід. ін-ту гідротехніки та меліорації*. За ред. Іванова О. Т. Київ; Полтава: Держ. вид-во колгоспної і радгоспної л-ри УРСР, 1936. Т. 2, вип. 1. 63 с.

14. Тюленев Н. А. Новые данные в области исследования торфяных почв и возделывания на них сахарной свеклы. *Свекловичное полеводство*. 1939. № 10-11. С. 62-64.

15. Тюленев Н. А., Паляничко С. А. Сахарная свекла на болотах УССР. *Свекловичное полеводство*. 1937. № 7. С. 43-49.

16. Тюленев М. О. Використання торфових ґрунтів під цукрові буряки. *Праці Українського науково-дослідного інституту гідротехніки та меліорації* / за ред. В. М. Попова. Київ; Харків: Держвидав. колгосп. і радгосп. літератури УСРР, 1937. Т. 4, вип. 1. 60 с.

17. Тюленев М. О. Досвід використання торфовищ під цукрові буряки. *Буряківництво*. 1937. № 3. С. 31-35.

18. Тюленев М. О. Культура цукрових буряків на торфовищах. *Буряківництво*. 1936. № 1. С. 41-42.

19. Тюленев М. О., Проскура С. С. Культура цукрових буряків на осушених торфових ґрунтах УРСР. Київ; Харків: Держвидав. колгосп. і радгосп. літератури УСРР, 1938. 40 с.

20. Державний архів Ровенської області. Ф. Р-1188. Оп. 8. Спр. 7.

21. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40. Машинопис.
22. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 32. Машинопис.
23. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6272. Машинопис.
24. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6311. Машинопис.
25. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6277. Машинопис.
26. Тюленев Н. А. Перспективы сельскохозяйственного использования осушенных болот в поймах пригородной зоны Киева. Вопросы развития сельского хозяйства Полесья. Животноводство и кормовая база. Мелиорация и освоение болот. *Труды конференции по вопросам развития производительных сил Полесья*. Вып. 3. Киев: Изд-во АН УССР, 1958.
27. Тюленев Н. А. Роль аэрационного кротового дренажа в повышении плодородия торфяных почв Полесья: *тезисы докладов конф. по вопросам развития производительных сил Полесья Украинской ССР*. 10-13 мая 1955 г., г. Киев. Киев: Изд-во АН УРСР, 1955.
28. Тюленев Н. А. Роль аэрационного кротового дренажа в повышении плодородия торфяных почв Полесья. Вопросы развития сельского хозяйства Полесья. Животноводство и кормовая база. Мелиорация и освоение болот. *Труды конференции по вопросам развития производительных сил Полесья*. Вып. 3. Киев: Изд-во АН УССР, 1958.
29. Самохваленко С. К. Краткие итоги работ УкрНИИГиМ. *Бюлетень научно-технічної інформації*. 1958. № 4.

REFERENCES

1. Bachkala, O. V. (2006). Diialnist profesora M. O. Tiulienieva v rozvytku silskohospodarskoj osushivalnoi melioratsii na torfovo-bolotnykh gruntakh [Activities of Professor M. O. Tiuleniev in development of agricultural land reclamation on peat-swamp soils]. *Istoriia nauky i biohrafistyka: elektronne naukove fakhove vydannia – History of science and biography studies : electronic scientific professional edition*, no. 1. [in Ukrainian].

2. Verhunov, V. A. (2019a). Kultury bolit u naukovo-osvitnomu dorobku M. O. Tiulenieva [Swamp culture in Tiuleniev's scientific-educational heritage]. *Visnyk ahrarnoi nauky – Herald of agrarian science*, no. 6 (795), pp. 82-87. [in Ukrainian].

3. Verhunov, V. A. (2019b). Chlen-korespondent AN URSS M. O. Tiuleniev (1889–1969) – vchenyi, pedahoh ta fundator silskohospodarskoi melioratyvnoi doslidnoi spravy v Ukraini (do 130-richchia vid dnia narodzhennia) [Correspondenting Member of AS USSR M. O. Tiulenev (1889-1969) – scientist, teacher and founder of agricultural reclamation experimental case in Ukraine (to 130th anniversary of his birthday)]. Rivne, 123 p. (Ist.-bibliohr. ser. «Ahrar. nauka v osobakh, dokumentakh, bibliohrafi; kn. 108). [in Ukrainian].

4. Dovhoruk, Yu. O. (2018a). Supiiska doslidna melioratyvna bolotna stantsiia v period nimetsko-fashystskoi okupatsii URSS (1941-1943 rr.) [Supiisk Experimental Reclamation Swamp Station in the period of Nazi occupation of the USSR (1941-1943)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of science and Biography Studies*, no. 2. [in Ukrainian].

5. Dovhoruk, Yu. O. (2018b). Yahotynskiy period zhyttia ta roboty vydatnoho vchenoho vitchyznianoï ahrarnoi nauky profesora M. O. Tiulenieva [Yagotyń period of life and activity outstanding scientist of domestic agrarian science Professor M.O.Tiuleniev]. *Yahotyński visti – Yagotyń news*, 26 lystopada [no. 93, 11276], p. 5. [in Ukrainian].

6. Chlen-korespondent AN URSS Tiuleniev Mykola Oleksandrovych (1889–1969): biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1911–1964 roky. Do 75-richchia In-tu hidrotekhniky i melioratsii UAAN. (2004). [Corresponding Member of AS of USSR Tiuleniev Mykola Oleksandrovych (1889-1964): bibliographical index of scientific papers for 1911-1964. To 75th anniversary of Institute of Hydraulic Engineering and Reclamation of UAAS]. UAAN, DNSHB, In-t hidrotekhniky i melioratsii; uklad. V. A. Verhunov, O. V. Bachkala, A. S. Zahaichuk, I. I. Kalantyrenko; nauk. red. V. A. Verhunov. Kyiv, 60 p. (Ser. «Biobibliohrafiia vchenykh-ahrariiv Ukrainy»; kn. 9). [in Ukrainian].

7. Chlen-korespondent AN URSS Tiuleniev Mykola Oleksandrovych (1889–1969): biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1911 –1964 roky. Do 130-richchia vid dnia narodzh. (2019). [Corresponding Member of AS of USSR Tiuleniev Mykola Oleksandrovych (1889-1969): bibliographic index of scientific papers for 1911-1964. To 130th anniversary from birthday]; uklad. V. A. Verhunov, O. V. Bachkala; NAAN, NNSHB, In-t vodnykh problem i melioratsii, NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, In-t arkhivoznavstva; nauk. red. V.A. Verhunova. 2-he vyd., pererob. i dop. Kyiv: «TsP» Kompyrnt», 150 p. (Ser. «Biobibliohrafiia vchenykh-ahraryiv Ukrainy»; kn. 72). [in Ukrainian].

8. Arkhiv Ukrainskoho naukovo-doslidnoho instytutu hidrotekhniky i melioratsii – [Archive of Ukrainian Scientific-Research Institute of Hydraulic Engineering and Reclamation]. F. 5144. Op. 2. Spr. 102. 47 p. [in Ukrainian].

9. Kalanturenko, I. I. & Zahaichuk, A. S. (2004). Instytut hidrotekhniky i melioratsii: zasnuvannia, rozvytok ta naivazhlyvishi naukovi dosiahnennia za 75 rokiv [Institute of Hydraulic Engineering and Reclamation: establishment, development and the most important scientific achievements for 75 years]. Kyiv: PolihrafKonsaltnh. [in Ukrainian].

10. Arkhiv AN URSS – [Archive of AS of USSR]. F. 251. Op. 567. Spr. 34 A: Lichnoe delo chlena-korrespondenta AN URSS Tyuleneva Nikolaya Aleksandrovicha (1948-1969) – [Personal file of Corresponding Member of AS of USSR Tiuleniev Nicolai Aleksandrovich (1948-1969)]. [in Russian].

11. Tyulenev, N. A. (1958). Itogi i sovremennoe sostoyanie voprosa o selskokhozyaystvennom ispolzovanii osushennykh torfyanykh pochv [Results and modern status of issue on agricultural use of the drained peat soils]. Byulleten nauchno-tekhnicheskoy informatsii – Bulletin of scientific-technical information. Kiev, no. 4. [in Russian].

12. Shtakal, M. I., Virovka, V. M., Tkachov, O. I., Shtakal, V. M. (2005). Do 100-richchia osushennia i osvoiennia zaplavnykh zemel

Lisostepu [To 100th anniversary the draining and development of the floodplain lands of the Forest-Steppe]. Zb. nauk. pr. NNTs «Instytut zemlerobstva NAAN» – Collection of scientific papers of NSC «Institute of Agriculture of NAAS», no. 2. [in Ukrainian].

13. Tiuleniev, M. O. (1936). Zvedennia rezultativ roboty bolotnykh opornykh punktiv USRR [Summary of the results of the work of swamp base points of USSR]. Pratsi Ukr. nauk.-doslid. in-tu hidrotekhniky ta melioratsii – Papers of Ukrainian Scientific-Research Institute of Hydraulic Engineering and Reclamation, Kyiv; Poltava: Derzh. vyd-vo kolhospnoi i radhospnoi l-ry URSR, T. 2, vyp. 1, 63 p. [in Ukrainian].

14. Tyulenev, N. A. (1939). Novye dannye v oblasti issledovaniya torfyanykh pochv i vzdelyvaniya na nikh sakharnoy svekly [New data in field research of swamp soils and cultivation sugar beet on its]. Sveklovichnoe polevodstvo – Beet field cultivation, no. 10-11, pp. 62-64. [in Russian].

15. Tyulenev, N. A., & Palyanichko, S. A. (1937). Sakharnaya svekla na bolotakh USSR [Sugar beet on swamps of Ukraine]. Sveklovichnoe polevodstvo – Beet field cultivation, no. 7, pp. 43-49. [in Russian].

16. Tiuleniev, M. O. (1937a). Vykorystannia torfovykh gruntiv pid tsukrovi buriaky [Use of peat soils for sugar beets]. Pratsi Ukrainiskoho naukovo-doslidnoho instytutu hidrotekhniky ta melioratsii – Papers of Ukrainian Scientific-Research Institute Hydraulic Engineering and Reclamation. Kyiv; Kharkiv: Derzhvydav. kolhosp. i radhosp. literatury USRR, T. 4, vyp. 1, 60 p. [in Ukrainian].

17. Tiuleniev, M. O. (1937b). Dosvid vykorystannia torfovyshch pid tsukrovi buriaky [Experience of peatlands for sugar beets]. Buriakivnytstvo – Beet growing, no. 3, pp. 31-35. [in Ukrainian].

18. Tiuleniev, M. O. (1936). Kultura tsukrovykh buriakiv na torfovyshchakh [Sugar beet culture on peatlands]. Buriakivnytstvo – Beet growing, no. 1, pp. 41-42. [in Ukrainian].

19. Tiuleniev, M. O., & Proskura, S. S. (1938). Kultura tsukrovykh buriakiv na osushenykh torfovykh gruntakh URSR

[Sugar beet culture on drained peat soils of USSR]. Kyiv; Kharkiv: Derzhvydav. kolhosp. i radhosp. literatury USRR, 40 p. [in Ukrainian].

20. Derzhavnyi arkhiv Rovenskoi oblasti – [State Archive of Rivne Region]. F. R-1188. Op. 8. Spr. 31. [in Ukrainian].

21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 27. Op. 17. Spr. 40. Mashynopys [Typescript]. [in Ukrainian].

22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 27. Op. 17. Spr. 32. Mashynopys [Typescript]. [in Ukrainian].

23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 27. Op. 18. Spr. 6272. Mashynopys [Typescript]. [in Ukrainian].

24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 27. Op. 18. Spr. 6311. Mashynopys [Typescript]. [in Ukrainian].

25. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 27. Op. 18. Spr. 6277. Mashynopys [Typescript]. [in Ukrainian].

26. Tyulenev, N. A. (1958a). Perspektivy selskokhozyaystvennogo ispolzovaniya osushennykh bolot v poymakh prigorodnoy zony Kieva. Voprosy razvitiya selskogo khozyaystva Polesya. Zhivotnovodstvo i kormovaya baza. Melioratsiya i osvoenie bolot [The prospects of agricultural use of the drained swamps in the floodplains of suburban areas of Kiev. The issues of development of Polesie' agriculture. Animal husbandry and feed base. Reclamation and swamp development]. Trudy konferentsii po voprosam razvitiya proizvoditelnykh sil Polesie – Works of the conference on issues of Polesie productive forces development, no. 3. Kiev: Izd-vo AN USSR. [in Russian].

27. Tyulenev, N. A. (1955). Rol aeratsionnogo krotovogo drenazha v povyshenii plodorodiya torfyanykh pochv Polesya: tezisy dokladov konf. po voprosam razvitiya proizvoditelnykh sil Polesya Ukrainской SSR. 10-13 maya 1955 g., g. Kiev [The role of aeration mole drainage to increase fertility of Polesie peat soils: theses of the conference reports on issues of Polesie of the Ukrainian SSR productive forces development. May, 10-13th, 1955, Kiev]. Kiev: Izd-vo AN URSR. [in Russian].

28. Tyulenev, N. A. (1958b). Rol aeratsionnogo krotovogo drenazha v povyshenii plodorodiya torfyanykh pochv Polesya. Voprosy razvitiya selskogo khozyaystva Polesya. Zhivotnovodstvo i kormovaya baza. Melioratsiya i osvoenie bolot. The role of aeration mole drainage to increase fertility of Polesie peat soils. The issues of development of Polesie' agriculture. Animal husbandry and feed base. Reclamation and swamp development]. Trudy konferentsii po voprosam razvitiya proizvoditelnykh sil Polesya – The works of conference on the issues of Polesie productive forces development, no. 3. Kiev: Izd-vo AN USSR. [in Russian].

29. Samokhvalenko, S. K. (1958). Kratkie itogi rabot UkrNIIGiM [Brief results of works of the Ukrainian Scientific-Research Institute of Hydraulic Engineering and Land Reclamation]. Vyuleten nauchno-tehnicheskoy informatsii – Bulletin of scientific-technical information, no. 4. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

У статті охарактеризовано діяльність вітчизняного агро меліоратора, член-кореспондента АН УРСР, професора Миколи Олександровича Тюленєва (1889-1969 рр.) в Українському науково-дослідному інституті гідротехніки і меліорації протягом 30-х – 60-х рр. ХХ ст., а також проаналізовано результати його експериментально-дослідницьких робіт у галузі теорії, методології та практики агро меліоративної дослідної справи.

Авторкою використовувалися історико-генетичний, історико-хронологічний, проблемний, історико-порівняльний,

персоналогічний та біографічний методи. Крім того, застосовано методи систематизації та джерелознавчої критики.

Встановлено, що протягом роботи в УНДІГіМ М. О. Тюленєв проводив дослідження щодо підготовки й обробітку ґрунту, удобрення болотних ґрунтів (кислих, нейтральних і лужних), ведення рільництва, вирощування просапних і технічних культур (у тому числі цукрового буряка), городніх та ягідних культур, сіяних луків і пасовищ, їх поверхневого покращення, боротьби з бур'янами та використання удобрення на мінеральних ґрунтах. Учений керував осушувальними меліораціями під методичним координуванням УНДІГіМ. Протягом 1944-1947 рр. М. О. Тюленєв очолював відділ осушення НДІ, активно долучившись до відновлення опорної мережі інституту після звільнення окупованих територій від німців. Вчений здійснював наукове керівництво двома науково-дослідними темами: *Меліоративно-гідрологічна характеристика малих річок УРСР як основа розробки проблеми комплексного використання малих річок*; *Конструкція і розрахунки каналоочисників для мілкої осушувальної системи*.

З'ясовано, що у 1950-х рр. М. О. Тюленєв працював над вивченням можливостей і перспектив раціонального використання осушених торфових ґрунтів, насамперед, під луки і пасовища для створення міцної кормової бази. Стосовно галузі механізації меліоративних робіт поряд із виконанням завдань з будівництва й очищення каналів, питань дощування у творчості М. О. Тюленєва вирішення знайшла і механізація кротодренажних робіт, яку він проводив разом з С. І. Рудич. Ученого по праву називають класиком агро меліоративної дослідної справи радянського періоду.

Ключові слова: М. О. Тюленєв, Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської меліорації, Український науково-дослідний інститут гідротехніки і

меліорації, агромеліорація, торфові ґрунти, осушення боліт, вирощування цукрових буряків, механізація кротодренажних робіт.

АННОТАЦІЯ

В статтє охарактеризована деятельность отечественного агромелиоратора, член-корреспондента АН УССР, профессора Николая Александровича Тюленева (1889-1969 гг.) в Украинском научно-исследовательском институте гидротехники и мелиорации в течение 30-х – 60-х гг. ХХ в., а также проанализированы результаты его экспериментально-исследовательских работ в области теории, методологии и практики агромелиоративного исследовательского дела.

Автором использовались историко-генетический, историко-хронологический, проблемный, историко-сравнительный, персоналогический и биографический методы. Кроме того, применены методы систематизации и источниковедческой критики.

Установлено, что в течение работы в УНИИГиМ Н. А. Тюленев проводил исследования по подготовке и обработке почвы, удобрения болотных почв (кислых, нейтральных и щелочных), ведения земледелия, выращивания пропашных и технических культур (в том числе сахарной свеклы), огородных и ягодных культур, сеяных лугов и пастбищ, их поверхностного улучшения, борьбы с сорняками и использования удобрения на минеральных почвах. Ученый руководил осушительными мелиорациями под методической координацией УНИИГиМ. В течении 1944-1947 гг. Н. А. Тюленев возглавлял отдел осушения НИИ, активно приобщившись к восстановлению опорной сети института после освобождения оккупированных территорий от немцев.

Ученый осуществлял научное руководство двумя научно-исследовательскими темами: Мелиоративно-гидрологическая характеристика малых рек УССР как основа разработки

проблемы комплексного использования малых рек; Конструкция и расчеты каналоочисников для мелкой осушительной системы.

Установлено, что в 1950-х гг. Н. А. Тюленев работал над изучением возможностей и перспектив рационального использования осушенных торфяных почв, прежде всего, под луга и пастбища для создания прочной кормовой базы. Относительно области механизации мелиоративных работ наряду с выполнением задач по строительству и очистке каналов, по дождеванию в творчестве Н. А. Тюленева решение нашла и механизация кротодренажных работ, которую он проводил вместе с С. И. Рудич. Ученого по праву называют классиком агро-мелиоративного исследовательского дела советского периода.

Ключевые слова: *Н. А. Тюленев, Украинский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной мелиорации, Украинский научно-исследовательский институт гидротехники и мелиорации, агро-мелиорация, торфяные почвы, осушение болот, выращивание сахарной свеклы, механизация кротодренажных работ.*

УДК 002.1:34(045)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-228-254>

**INFORMATION MEASURES OF THE MINISTRY OF
JUSTICE OF UKRAINE ON THE IMPLEMENTATION OF
THE OVERALL NATIONAL LEGISLATION PROJECT
«I HAVE THE RIGHT»**

**ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАХОДИ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ
УКРАЇНИ З РЕАЛІЗАЦІЇ
ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО
ПРАВОПРОСВІТНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ
«Я МАЮ ПРАВО»**

**ИНФОРМАЦИОННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ
МИНИСТЕРСТВА ЮСТИЦИИ УКРАИНЫ ПО
РЕАЛИЗАЦИИ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО
ПРАВОПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ПРОЕКТА
«Я ИМЕЮ ПРАВО»**

Ольга Юрченко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та
документознавства,
yurchenko155@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9181-5886>
Національний авіаційний
університет,
проспект Любомира Гузара, 1
м. Київ, Україна, 03058

Olga Yurchenko,
Ph.D.in Historical Sciences,
Associate Professor of the
Department
of History and Records
Management
yurchenko155@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9181-5886>
National Aviation University,
1, Liubomyra Huzara ave.
Kyiv, Ukraine, 03058

Леся Халецька,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та
документознавства,
lecenka@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8409>
Національний авіаційний
університет,
проспект Любомира Гузара, 1
м. Київ, Україна, 03058

Lesia Khaletska,

Ph.D.in Historical Sciences,
Associate Professor of the
Department of History and
Records
lecenka@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8409>
National Aviation University,
1, Liubomyra Huzara ave.
Kyiv, Ukraine, 03058

ABSTRACT

The article reveals the urgent problem of ensuring the constitutional rights of Ukrainian citizens, in particular the right to information access and to familiarize themselves with the mechanisms for protecting their rights in everyday life. A significant role in this process is played by the information activities of public authorities, who are responsible for ensuring the civil rights of the inhabitants of their country. In order to increase the legal literacy of Ukrainians and to inform the population about the existing legal mechanisms for protecting their rights, on June 7, 2017, a national human rights education project of the Ministry of Justice of Ukraine «I HAVE THE RIGHT» was launched. The main objective of the project is to provide citizens of Ukraine with information about the rights guaranteed by the Constitution and laws of Ukraine, to teach these rights, how to exercise them and how do they protect. Implementation of the project is planned until 2022. Project slogan: I KNOW! ACTION! PROTECT! I know my rights. I use them and know what to do when my rights are violated. I protect myself according to the laws, and the state protects me and my rights. To clarify the objectives of this project and its implementation, the Ministry of Justice of Ukraine widely uses various informational events, during which citizens are informed and specific recommendations are provided on protecting their rights on the

most pressing issues. Depending on the current legal needs of society, the project defines socially significant blocks for protecting the rights of citizens, in accordance with which awareness-raising campaigns are conducted. Analysis of the activities conducted by the Ministry of Justice within the «I have the right!» project in 2017 – 2019 has enabled to classify the informational campaigns performed by two main criteria – their reach and target audience. The instruments of those campaigns' implementation and the main channels are shown.

The dissemination of legal knowledge within the framework of the project helps to attract citizens to legal activity and legal norms of behavior. In 2017-2019, the project covered more than 15 million (36%) of citizens throughout the country. In 2019, the project was among the 30 finalists of the international competition «World Justice Challenge 2019: Access to Justice Solutions», due to the fact that it aims to recognize best practices and successful solutions in the field of justice that contribute to the establishment of the rule of law.

So, the effects achieved by the Ministry of Justice from the «I have the right!» project & activities show that it has reached its underlying strategic goals. Notwithstanding – some activities need to be worked on further.

Keywords: *informational event, informational campaign, law educational project «I have the right».*

Постановка проблеми. Сучасний етап світової цивілізації прийнято характеризувати як нову форму існування суспільства. В ній переважає інформаційний чинник, що продовжує вкорінюватись в різних сферах діяльності, утворюючи принципово нові форми комунікації між суб'єктами. Це, в свою чергу, відкриває нові можливості, зокрема у репрезентації різноманітних заходів. За таких умов інформація перетворюється на специфічний інструмент, а іноді навіть на зброю, що визначає успішність задуманого.

З метою підвищення правової свідомості українців та інформування громадян щодо механізмів захисту їхніх прав у повсякденному житті у правовий спосіб 7 червня 2017 р. стартував загальнонаціональний правопросвітницький проєкт Міністерства юстиції України «Я МАЮ ПРАВО!». Його завданням є надати українцям інформацію про права, які гарантовані їм Конституцією і законами України, навчити використовувати ці права. Реалізація проєкту планувалася на 2017-2019 рр., але була продовжена до 2022 р.

Залучення інформаційних заходів для роз'яснення цілей даного проєкту та його реалізації є насамперед кроком до зміни свідомості громадян України у питаннях розуміння своїх прав та вміння їх захищати. Найбільш масштабними заходами його супроводу є проведення інформаційних кампаній. Їхнє застосування є логічним, зважаючи на те, що вони передбачають проведення системно пов'язаних між собою менших за часом і дією інформаційних заходів. У рамках проєкту проводиться інформування громадян та надання практичних рекомендацій щодо захисту їх прав за найбільш актуальними напрямками. Поширення правових знань повинне сприяти залученню громадян до правової активності та правосвідомої поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблеми використання інформаційних заходів для реалізації певної програми або проєкту обумовлює й інтерес до неї науковців. У загальному вигляді над проблемою інформаційної діяльності державних установ працювали Ю. Арський (Арський, 1996), Д. Браїант (Браїант, 2008), Є. Єрмолович (Єрмолович, 2010), В. Рихлік (Рихлік, 2013), О. Тимченко (Тимченко, 2013), О. Троценко (Троценко, 2014), П. Чернозубенко (Чернозубенко, 2011) та ін. Проблемам стратегічних комунікацій присвятили свої дослідження Є. Виноградова (Виноградова, 2013), О. Курбан (Курбан, 2016), Є. Пашенцев (Пашенцев, 2014), Г. Почепцов (Почепцов, 2000; 2015). В останні роки збільшився інтерес науковців до

ефективності використання PR-технологій для реалізації певних проєктів. На цю тему писали Є. Єрмолович (Єрмолович, 2010), О. Пріпутніков (Пріпутніков, 2005), В. Рихлік (Рихлік, 2013), П. Чернозубенко (Чернозубенко, 2011).

Науковці В. Іванов, В. Бугрим, А. Башук, Н. Білан у своїй колективній праці (Іванов&Бугрим, 2011) основну увагу приділили процесу підготовки інформаційно-комунікативних матеріалів і специфіці медіапіару, типології зв'язків із громадськістю, її стратегії та тактиці.

Проблемі безпосередньої організації та проведення інформаційних кампаній присвятили свої дослідження О. Тимченко (Тимченко, 2013), О. Троценко (Троценко, 2014) та авторський колектив: Т. Марочко, Є. Ромат, А. Стрелковська, Т. Хімченко (Марочко&Ромат, 2007).

Мета статті полягає в визначенні особливостей інформаційних заходів Міністерства юстиції України з метою реалізації загальнонаціонального правопросвітницького проєкту «Я маю право».

Виклад основного матеріалу. Інформаційна діяльність сьогодні розуміється як сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави. Ст. 9 Закону України «Про інформацію» зазначає, що «основними видами інформаційної діяльності є створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорона та захист інформації» (Про інформацію: закон України). Для того, щоб громадяни мали можливість реалізувати свої потреби, права на інформацію органи державної влади та органи місцевого самоврядування створюють різноманітні інформаційні служби, системи, мережі, бази даних і банки даних, проводять інформаційні кампанії. Проведення ефективної інформаційної роботи передбачає розуміння мети та цілей діяльності, наявність суб'єкта та об'єкта інформаційної діяльності; використання

різних джерел, форм та методів інформаційної діяльності, які мають принести певні результати. Найбільш значущими напрямками інформаційної діяльності є політичний, економічний, соціальний, духовний, екологічний, науково-технічний та міжнародний (Марочко&Ромат, 2007). Обов'язком держави є забезпечення розвитку та функціонування інформаційних систем, гарантування громадянам права на свободу та реалізацію права на доступ до інформації та її використання.

Сьогодні переважна більшість урядових і неурядових програм, проєктів запроваджується у життя за допомогою здійснення інформаційної підтримки, інформаційних кампаній, які проводяться з метою роз'яснення їх основних положень та значення.

Саме поняття «інформаційна кампанія» дозволяє відрізнити поодинокі дії і спонтанні інформаційні акції від комплексних, заздалегідь запланованих і погоджених дій в сфері політичних комунікацій за певною програмою. За визначенням Є. Тихомирової, інформаційна кампанія - це спланований з певними цілями і завданнями потік інформації, який розповсюджується за допомогою різних засобів і каналів масового й індивідуального інформування, характеризується тривалістю в часі та інтенсивністю (Тихомирова, 2001: 209). Головною причиною проведення такої кампанії є необхідність інформаційної підтримки основних цілей організаторів тієї чи іншої політичної акції для формування сприятливої громадської думки (Марочко&Ромат, 2007:58).

Засоби масової інформації сьогодні стали головним інструментом формування громадської думки. ЗМІ виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризуючи таким чином все поле культури. Як стверджував французький філософ та психолог Абраам Андре Моль те, що не потрапило в канали масової комунікації, в наш час майже не впливає на розвиток суспільства (Моль, 1973: 27).

Складовою частиною будь якої інформаційної кампанії виступає інформаційний захід – суспільно значуща, цільова, планова акція, що проводиться організацією або на її замовлення з метою досягнення PR-результату. Інформаційний захід має конкретну мету: він планується і проводиться з розрахунком на певний ефект, на досягнення певних результатів.

Актуальною проблемою в наш час є розуміння громадянами України своїх прав та можливостей їх захисту. В цій площині на перше місце виходить проблема забезпечення громадян України інформацією про їх права та свободи, форми та методи їх захисту. Право на інформацію є одним із фундаментальних прав, яке забезпечує розвиток особистості, функціонування правової держави, розвиток та становлення громадянського суспільства, і в той же час, є передумовою існування демократичного устрою держави. Комплекс питань, пов'язаних із правом на інформацію, наявністю чи відсутністю таких прав, визначає рівень демократичності суспільства, дотримання загальноновизнаних у світі прав і свобод людини та громадянина.

В останні роки можна спостерігати деяке покращення роботи органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні у сфері доступу до інформації. Зокрема, це прийняття Закону України «Про доступ до публічної інформації» (ЗУ ПДІП), створення систем обліку публічної інформації, спеціальних підрозділів і відділів у органах державної влади, які займаються питаннями забезпечення доступу до інформації про діяльність відповідного органу. Більше уваги приділяється питанням надання інформації на запити громадян, активному інформуванню громадськості, а також більш широкому висвітленню інформації на сайтах органів державної влади тощо. Але певні проблеми ще залишаються, зокрема у сфері обізнаності громадянами України своїх прав та можливостями їх захисту.

Конституція України містить положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека в Україні визначені як вища соціальна цінність, а права і свободи людини та їхня гарантія визначають сенс і спрямування діяльності держави (КУ). Відповідно до українського законодавства основне право громадянина – це його можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, установлених державою і закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах.

Але сьогодні можемо констатувати, що майже за 30 років незалежності України принципи прав людини, закладені в законодавстві, більшою мірою поки що так і залишилися проєктами, хоча поступово реалізуються у громадянському суспільстві та механізмах державного управління. В Україні кроки до реального захисту прав і свобод почалися тільки з набуттям незалежності. Але ще і дотепер немає практично жодного права людини, яке б не порушувалося в тій чи іншій мірі. При цьому мається на увазі не вчинення злочинів проти громадян з боку кримінальних осіб чи угруповань, а саме недосконала державна політика щодо забезпечення реалізації цих прав громадян. Серед головних викликів правам людини в Україні можна назвати: діяльність органів державного управління не в повну силу; низький рівень доходу українців, що робить їх зручним об'єктом для маніпулювання з боку власників капіталів; роз'єднаність різних соціально-культурних груп; брак ефективної взаємодії державних органів та правозахисників; відсутність належного дотримання законодавчих норм права; недостатня правова грамотність населення.

З метою підвищення рівня правової культури та правової свідомості громадян Міністерство юстиції України 7 червня 2017 р. почало реалізацію загальнонаціонального правопросвітницького проєкту «Я МАЮ ПРАВО!» – першого в Європі правопросвітницького проєкту у масштабах усієї країни.

Проект реалізується Міністерством юстиції України у співпраці з системою безоплатної правової допомоги (БПД), територіальними органами юстиції, а також за сприяння усіх органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та за підтримки програми USAID «Нове правосуддя», Міжнародного фонду «Відродження», інших міжнародних партнерів.

Проект інформує громадян про їхні права та пояснює, як ці права захищати. Одним з його ключових елементів є надання безоплатної правової допомоги – дієвого та ефективного механізму захисту прав кожного громадянина.

13 вересня 2017 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 638-р проекту було надано статус національного. 10 листопада 2017 року Проект презентували на засіданні Національної ради реформ.

Національною радою реформ більшістю голосів було схвалено Стратегію інформування громадян України про гарантовані їх Конституцією та законами України права на період до 2019 р., яка мала бути реалізованою в межах проекту «Я МАЮ ПРАВО!». Вказана Стратегія затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 року № 1012 (ПССІГ). 17 липня 2019 року на засіданні Кабінету Міністрів України було прийнято розпорядження «Про реалізацію правопросвітницького проекту «Я маю право!» у 2020–2022 роках» (ПРПП). Уряд підтримав ініціативу Міністерства юстиції продовжити реалізацію проекту на строк до 2022 року.

Слоган проекту: ЗНАЮ! ДІЮ! ЗАХИЩАЮ! Знаю свої права. Користуюсь ними і знаю, що треба робити, коли мої права порушують. Захищаю себе згідно з законами, а держава захищає мене і мої права.

Зрозуміло, що реалізація такого загальнонаціонального проекту не могла відбутися без належної інформаційної підтримки та проведення спеціальних цілеспрямованих інформаційних кампаній. Вже на перших кроках її

запровадження були розроблені, надруковані та розповсюджені перші тиражі інформаційних буклетів; розроблені та розміщені макети зовнішньої реклами (соціальна реклама); розроблена серія соціальних відео-роликів (соціальна реклама); проведена серія правопросвітницьких заходів за участю ГТУЮ та БПД по всій території України (на постійній основі); підготовлена онлайн платформа проекту pravo.minjust.gov.ua (постійно діюча).

Залежно від актуальних правових потреб суспільства, в межах проєкту визначаються соціально значимі блоки захисту прав громадян, відповідно до яких проводяться інформаційно-просвітницькі кампанії.

Аналіз «Плану заходів Міністерства юстиції України з реалізації правопросвітницького проєкту «Я маю право!» у 2017–2019 роках» (Наказ Міністерства юстиції України №3743/7) та відповідного плану заходів у 2020 – 2022 роках (Наказ Міністерства юстиції України № 2633/5) дозволяє виокремити два типи інформаційно-просвітницьких кампаній:

- за масштабами їх реалізації: по всій території України та на регіональному рівні;

- за цільовою аудиторією: для всіх категорій населення та для окремих категорій осіб, зокрема, інформаційну кампанію на підтримку змін до законодавства щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості із сплати аліментів; розробка інформаційних матеріалів, інформування у засобах масової інформації, надання консультацій для учасників антитерористичної операції та внутрішньо переміщених осіб; проведення роз'яснювальної роботи в установах пенітенціарної системи. Визначені інструменти їх реалізації, зокрема (Наказ Міністерства юстиції України №3743/7):

- розробка та розповсюдження серед населення, підприємств, установ, навчальних закладів інформаційних друкованих та електронних матеріалів (буклетів, бюлетнів,

брошур); інформаційного друкованого видання на правову тематику;

- розміщення зовнішньої реклами як соціальної (плакатів, біг-бордів, сіті-лайтів);

- висвітлення заходів із реалізації проекту у засобах масової інформації, соціальних мережах, на веб-сайті;

- організація виступів у засобах масової інформації з питань роз'яснення громадянам України їх прав у різних сферах життя;

- створення та трансляція соціальних аудіо- та відеороликів на правову тематику у засобах масової інформації, громадському транспорті, громадських місцях;

- регулярне оновлення веб-сайту pravo.minjust.gov.ua інформаційними, фото- та відеоматеріалами на правову тематику;

- забезпечення проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів, дискусій, майстер-класів експертів, фахівців, юристів;

- організація та проведення в школах уроків, заходів інформаційного та правоосвітнього характеру «Я маю право!»;

- розробка методичного посібника «Права людини для дітей: посібник для вчителів та тренерів»;

- організація та проведення у закладах вищої освіти лекцій та заходів інформаційного та правоосвітнього характеру «Я маю право!».

Передбачене також залучення інноваційних інструментів і рішень для спрощення доступу людей до правової інформації: онлайн додатки, чат-боти, додатки для мобільних телефонів тощо; поширення інформації про проект «Я маю право!» на офіційних вебсайтах органів виконавчої влади та Єдиному вебпорталі Кабінету Міністрів України (Наказ Міністерства юстиції України № 2633/5).

Тематичні напрями інформаційно-просвітницьких кампаній визначаються як пріоритетні на кожний рік і в цілому представлені на офіційному сайті проекту (Офіційний сайт проекту):

- Виїзд із дитиною за кордон;
- Відповідальне батьківство;
- Право на аліменти;
- Стоп булінг;
- Стоп насильство;
- Право на виконання рішення суду;
- Маски-шоу стоп;
- Захист прав громадян України в Криму;
- Я маю право голосу;
- Права споживача;
- Громадський радник у кожному громаді;
- Права захисників;
- Податкова знижка;
- Освіта без хабарів;
- Право на землю;
- Право на субсидію;
- Як вирішити спір.

Пріоритетною тематикою інформаційних кампаній по роках було визначено:

– 2017 рік: права громадян у сфері доступу до правосуддя; захист прав власності; протистояння проявам корупції у вищих навчальних закладах (Офіційний сайт Звенигородської районної держадміністрації);

– 2018 рік: захист прав жінок та дітей; захист права на виконання рішення суду; захист прав аграріїв; захист прав громадян при взаємодії з правоохоронними органами (ОППРА). Відповідно до Указу Президента України 2018 рік оголошений Роком реалізації проєкту (Указ Президента України);

– 2019 рік: підвищення рівня правової обізнаності громадян щодо їх виборчих прав; захист прав жінок та дітей шляхом прийняття Закону щодо посилення відповідальності за несплату аліментів; формування нульової толерантності до випадків цькування в суспільстві та інформування про можливі механізми реагування на випадки булінгу та захисту

постраждалих; захист жінок та дітей від домашнього насильства; захист права на безпечне довкілля; захист прав споживачів; протидія дискримінації (ОСМФВ).

Основними інформаційними каналами кампанії Міністерства юстиції України є вебсайт проекту, соціальні мережі, месенджер Telegram, вебсайти органів виконавчої влади, Єдиний вебпортал Кабінету Міністрів України, традиційні канали комунікації.

Вебсайт проекту «Я маю право!» Міністерства юстиції України (Офіційний сайт проекту «Я маю право!») містить наступні рубрики: Головна, Про проект, Наші кампанії, Публікації (підрубрики: Роз'яснення, Статті, Консультації Міністерства юстиції), Заходи (підрубрики: Новини, Анонси), Медiateка, Отримати допомогу. Кожна з них містить відповідні інформаційні матеріали. Зокрема, загальну інформацію про проект, його мету представлено в рубриках «Головна», «Про проект». Остання містить посилання на нормативно-правові документи, які створюють підґрунтя реалізації проекту. В рубриці «Наші кампанії» подано короткі інформаційні матеріали з кожного представленого напрямку інформаційної кампанії (усього 17). Рубрика «Публікації» містить посилання на роз'яснення і статті відповідно до тематики інформаційної кампанії. У рубриці «Медiateка» зібрані у PDF-форматі чотири уроки «Стоп боулінг» та додаток до одного з них для учнів 4-8 та 9-11 класів; інформаційні картки «Споживач в мережі»; вісім випусків газети «Юстиція відкрита для людей» за січень-серпень 2019 року; буклети, брошури, плакати, чотири з яких англійською мовою (буклети «Я маю право голосу», «Послуги ЦНАП», «Маски-шоу стоп», «I HAVE A RIGHT_toolkit» тощо); плакати у форматі JPG («Стоп насильство», «Ставай присяжним», «Відповідальне батьківство» тощо); інфографіки у форматі PNG, JPG («Права захисників Транспорт», «Права захисників Земля», «Права захисників Грошова допомога» тощо) – всього 56 одиниць матеріалу.

Розміщені на вебсайті матеріали використовуються для проведення інформаційно-просвітницьких кампаній проекту.

Вебсайт проекту подає посилання на соцмережі «Фейсбук» (Офіційна сторінка проекту Міністерства юстиції «Я маю право!» у Facebook), «Інстаграм» (Офіційна сторінка проекту Міністерства юстиції «Я маю право!» в Instagram), «Твіттер» (Офіційний твіттер-акаунт Міністерства юстиції України), відеохостинг «Ютуб». На жаль, доступ до сторінки у фейсбук був тимчасово недоступний. В інстаграмі представлені матеріали Всеукраїнського тижня з протидії булінгу загальнонаціонального правопросвітницького проекту «Я маю право!» (71 публікацій, 700 підписників, 38 підписок) (Офіційна сторінка проекту Міністерства юстиції «Я маю право!» в Instagram).

Найбільшу кількість інформаційних відеоматеріалів правопросвітницького характеру представлено на каналі «Ютуб» (Офіційний канал Youtube Міністерства юстиції України). Всі матеріали на цьому сайті розміщені на умовах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International. Сайт зареєстрований 3 березня 2014 року, кількість підписників 2,89 тис., кількість переглядів 445 823. Відеоматеріали сайту використовуються в рамках проведення інформаційних кампаній проекту. Зокрема, серед плейлистів – 54 відео телепрограма «ЯМП», 18 відео ЯМП.

У квітні 2018 року Міністерство юстиції презентувало Карту проекту «Я МАЮ ПРАВО!» (Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України). Вона містить інформацію про мережі партнерських організацій, що беруть участь у реалізації проекту. Серед партнерів проекту – Мережа хабів громадянського суспільства, Мережа правового розвитку, Асоціація юридичних клінік, IREX – мережа бібліотек у громадах по всій території України в рамках проекту ПУЛЬС «Розробка курсу на зміцнення місцевого самоврядування в Україні».

За результатами реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!» було прийняте рішення про його продовження до 2022 року (Офіційний сайт Міністерства юстиції України).

У 2017–2019 роках проектом було охоплено понад 15 млн. (36%) громадян по всій території країни. У 2019 році проєкт опинився серед 30-ти фіналістів міжнародного конкурсу «World Justice Challenge 2019: Access to Justice Solutions!», зважаючи на те, що він спрямований на визнання передових практик та успішних рішень у сфері правосуддя, які сприяють утвердженню верховенства права. Серед досягнень проєкту за цей час: започаткування спільно з «Go Global» інтерактивних правових уроків англійською мовою для учнів 40 шкіл з різних областей України; запуск телевізійної програми «Я МАЮ ПРАВО!», яка надає роз'яснення з актуальних правових питань; проведення правопросвітницьких кампаній з прав людини в межах усіх областей України з розміщенням соціальних відео- та аудіороликів, зовнішньої реклами, розповсюдженням серед різних цільових груп населення, на підприємствах, організаціях, у навчальних закладах інформаційних друкованих та електронних матеріалів на правову тематику відповідно до актуальних соціально значимих тем (Офіційний сайт Головного територіального управління юстиції у Запорізькій області).

Висновки. Отже, досягнення у реалізації правопросвітницького проєкту «Я маю право!» в цілому свідчать про ефективність обраної Міністерством юстиції України інформаційно-комунікаційної стратегії та заходів, проведених у рамках інформаційно-просвітницьких кампаній. Однак, низка питань потребують доопрацювання. Зокрема, забезпечення постійного доступу до всіх задіяних комунікаційних каналів; розміщення на сайті проєкту узагальнюючих інформаційно-аналітичних матеріалів; регулярне оновлення і поповнення новими інформаційними матеріалами сайту проєкту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арский Ю. М., Гиляревский Р. С., Туров И. С. Инфосфера. Информационные структуры, системы и процессы в науке и обществе : учеб. пособ. Москва : ВИНТИ, 1996. 267 с.

2. Брайант Д. Принципы успешной информационной кампании. *Менеджмент и менеджер*. 2008. № 3–4. URL: http://www.elitarium.ru/principy_uspeshnojj_informacionnojj_kampanii/ (дата звернення: 02.01.2020).

3. Виноградова Є. А. Питання про роботу з «новими медіа» в стратегічній комунікації. *Державне управління*. 2013. № 41. С. 18–28.

4. Ермолович Е. В. Методы publicrelations в Интернете. *Человек. Культура. Общество*. 2010. № 12. С. 21–23.

5. Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ministerstvo-yusticiyi-prezentovalo-kartu-proektu-ya-mayu-pravo>.

6. Іванов В. Ф., Бугрим В. В., Башук А. І., Білан Н. І. Основи реклами і зв'язків із громадськістю: підручник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. 432 с.

7. Іванов В. Ф., Волошенюк О. В. Медіаосвіта та медіа грамотність : підручник. Київ : Центр вільної преси, 2012. 352 с.

8. Іванов В. Ф., Дудко О. С. Журналістика в піарі та піар у журналістиці : навч. посіб. Київ : Грамота, 2010. 288 с.

9. КУ – Конституція України: Закон від 28 чер. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

10. Курбан О. В. PR у маркетингових комунікаціях : навч. посіб. Київ : Кондор, 2016. 246 с.

11. Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Прогрес, 1973. 58 с.

12. Наказ Міністерства юстиції України №3743/7 від 09.10.2017 «Про затвердження Плану заходів Міністерства юстиції України з реалізації правопросвітницького проекту «Я МАЮ ПРАВО!» у 2017-2019 роках. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/08/01/20190801112210-43.pdf>.

13. Наказ Міністерства юстиції України № 2633/5 від 22.08.2019 «Про затвердження Плану заходів Міністерства юстиції України з реалізації правопросвітницького проекту «Я

маю право!» у 2020– 2022 роках». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2633323-19>.

14. Організація та проведення соціальної рекламно-інформаційної кампанії: метод. посібник / Т. О. Марочко, Є. А. Ромат, А. Я. Стрелковська, Т. Ю. Хімченко. Київ : Фенікс, 2007. 108 с.

15. Офіційна сторінка проекту Міністерства юстиції «Я маю право!» в Instagram. URL: [ihavearight_ua](https://www.instagram.com/ihavearight_ua).

16. Офіційна сторінка проекту Міністерства юстиції «Я маю право!» у Facebook. URL: <https://www.facebook.com/ihavearight1/>.

17. Офіційний інтернет-портал Печерської районної в місті Києві державної адміністрації. URL: https://pechersk.kyivcity.gov.ua/files/docs/proekt_mau_pravo.pdf.

18. Офіційний канал Youtube Міністерства юстиції України. URL: https://www.youtube.com/channel/UCjYKjQMvu7X7fmaMOIFQ_Zg.

19. Офіційний сайт Головного територіального управління юстиції у Запорізькій області. URL: <https://justzp.gov.ua/zahalnonatsionalnyj-proekt-ia-maiu-pravo-holosu/>.

20. Офіційний сайт Звенигородської районної держадміністрації. URL: <https://zvenrda.gov.ua/proekt-ministerstva-justicii-ukraini-ya-maju-pravo-09-48-32-12-04-2018/>.

21. ОСМФВ – Офіційний сайт Міжнародного фонду Відродження. URL: https://www.irf.ua/prioriteti_proektu_ua_mayu_pravo_na_2019_rik_i_promizhni_rezultati_roboti/.

22. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/proekt-ya-mayu-pravo-prodovjeno-do-2022-roku>.

23. Офіційний сайт проекту Міністерства юстиції України «Я маю право!». URL: <https://pravo.minjust.gov.ua/ua>.

24. Офіційний твіттер-акаунт Міністерства юстиції України. URL: https://twitter.com/minjust_gov_ua.

25. Пашенцев Е. Н. Коммуникационный менеджмент и стратегическая коммуникация: современные технологи

глобального впливання и управління. Москва : МЦСПИК, 2014. 472 с.

26. Почепцов Г. Г. Паблік рилейшнз : навч. посіб. Київ : КОО, 2000. 450 с.

27. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни : підручник. Київ : вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

28. Пріпутніков О. А. Роль PR у сучасному світі. *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 74. Т. 2. С. 107–109.

29. Про внесення змін до Закону України «Про інформацію»: Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, N 32, ст. 313). URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 2938-17](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2938-17)

30. ЗУПДДПШ – Про доступ до публічної інформації: Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, ст. 314) (ред. від 01.12.2019). URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2939-17](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17)

31. Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, ст. 650) (ред. від 21.12.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

32. ПРПП – Про реалізацію правопросвітницького проекту «Я маю право!» у 2020-2022 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 552-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-%D1%80>

33. ПССІГ – Про схвалення Стратегії інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1012-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1012-2017-%D1%80>

34. Рихлік В. Я. Політичний PR під час виборчого процесу. *Політологічні записки*. 2013. № 7. С. 110–119.

35. Тимченко О. С. Як створювати вражаючі соціальні інформаційні кампанії. *Practicum*. 2013. №3. URL: [http://practicum.space/socialni_ informaciyni_ kampanii](http://practicum.space/socialni_informaciyni_kampanii) (дата звернення: 06.01.2020).

36. Тихомирова Є. Б. Зв'язки з громадськістю : навч. посіб. Київ : НМЦВО, 2001. 343 с.

37. Троценко О. О. Інформаційні акції та кампанії в роботі недержавних організацій. *Наукові здобутки студентів Інституту людини*. 2014. № 1. С. 9–18.

38. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2018 року Роком реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2017>.

39. Чернозубенко П. О. PR в системе маркетинга. *Записки маркетолога*. 2011. № 10. URL: http://www.marketch.ru/notes_on_marketing/marketing_tactics/pr_marketing/ (дата звернення: 28.12.2019).

REFERENCES

1. Arskiy, Yu., Gilyarevskiy, R. & Turov I. (1996). *Infosfera. Informatsionnye struktury, sistemy i protsessy v nauke i obshchestve*. [Infosphere. Information structures, systems and processes in science and society]. Moskva: VINITI [in Russian].

2. Brayant, D. (2008). Printsipy uspeshnoy informatsionnoy kampanii [Principles of a successful information campaign]. *Menedzhment i menedzher – Management and manager*, 3-4, 38-44. Retrieved from http://www.elitarium.ru/principy_ushpeshnojj_informacionnojj_kampanii/ [in Russian].

3. Vynohradova, Ye. (2013). Pytannya pro robotu z «novymy media» v stratehichniy komunikatsiyi [Questions about working with «new media» in strategic communication]. *Derzhavne upravlinnya – Governance*, 41, 18-28 [in Ukrainian].

4. Ermolovich, E. (2010). Metody publicrelations v Internetе [Methods of publicrelations on the Internet]. *Chelovek. Kul'tura. Obshchestvo – Man. Culture. Society*, 12, 21-23 [in Russian].

5. *Yedyny vebportal orhaniv vykonavchoyi vlady Ukrayiny* [Government portal]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/ministerstvo-yusticiyi-prezentovalo-kartu-proektu-ya-mayu-pravo> [in Ukrainian].

6. Ivanov, V., Buhrym, V. & Bashuk A. (2011). *Osnovy reklamy i zv'yazkiv iz hromads'kisty* [Basics of advertising and public relations]. Kyiv: VPTs «Kyyivs'kyi universytet» [in Ukrainian].

7. Ivanov V., Voloshenyuk O. (2012). *Mediaosvita ta media hramotnist'* [Media education and media literacy]. Kyiv : Tsentri vil'noyi presy [in Ukrainian].

8. Ivanov V., Dudko O. (2010). *Zhurnalistyka v piari ta piar u zhurnalistytsi* [Journalism in PR and PR in journalism]. Kyiv : Hramota [in Ukrainian].

9. *Konstytutsiya Ukrainy: Zakon vid 28 cher. 1996 r. № 254k/96-VR* [The Constitution of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> [in Ukrainian].

10. Kurban, O. (2016). *PR u marketynhovykh komunikatsiyakh* [PR in marketing communications]. Kyiv : Kondor [in Ukrainian].

11. Mol, L. (1973). *Sotsiodynamika kultury*. [Sociodynamique de la culture] Moskva : Prohres [in Russian].

12. *Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy №3743/7 vid 09.10.2017 «Pro zatverdzhennia Planu zakhodiv Ministerstva yustytzii Ukrainy z realizatsii pravoprosvitnytskoho proektu «Ia MAIu PRAVO!» u 2017-2019 rokakh* [«Regulation of the Cabinet of ministers of Ukraine on realization of legal awareness project «I HAVE A RIGHT!» in 2017-2019] Retrieved from <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/08/01/20190801112210-43.pdf> [in Ukrainian].

13. *Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy № 2633/5 vid 22.08.2019 «Pro zatverdzhennia Planu zakhodiv Ministerstva yustytzii Ukrainy z realizatsii pravoprosvitnytskoho proiektu «Ia maiu pravo!» u 2020–2022 rokakh* [«Regulation of the Cabinet of ministers of Ukraine on realization of legal awareness project «I HAVE A RIGHT!» in 2020-2022]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2633323-19> [in Ukrainian].

14. Marochko, T., Romat, Ye. & Strelkovska, A. (2007). *Orhanizatsiia ta provedennia sotsialnoi reklamno-informatsiinoi kampanii* [Organization and conducting of social advertising and information campaign]. Kyiv : Feniks [in Ukrainian].

15. *Ofitsiina storinka proektu Ministerstva yustytsii «Ja maiu pravo!» v Instagram* [The official website of the Ministry of Justice project «I have a right!» on Instagram]. Retrieved from [ihavearight_ua](#) [in Ukrainian].

16. *Ofitsiina storinka proektu Ministerstva yustytsii «Ja maiu pravo!» u Facebook* [The official website of the Ministry of Justice project «I have a right!» on Facebook]. Retrieved from <https://www.facebook.com/ihavearight1/> [in Ukrainian].

17. *Ofitsiyni internet-portal Pecherskoi raionnoi v misti Kyievi derzhavnoi administratsii* [The official web-portal of Pechersk district in Kyiv city state administration]. Retrieved from https://pechersk.kyivcity.gov.ua/files/docs/proekt_mau_pravo.pdf [in Ukrainian].

18. *Ofitsiyni kanal Youtube Ministerstva yustytsii Ukrainy* [The official Youtube channel of the Ministry of Justice of Ukraine]. Retrieved from https://www.youtube.com/channel/UCjYKjQMvu7X7fmaMOIFQ_Zg [in Ukrainian].

19. *Ofitsiyni sait Holovnoho terytorialnoho upravlinnia yustytsii u Zaporizkii oblasti* [The official site of the Main Territorial Administration of Justice in Zaporizhzhia region]. Retrieved from <https://justzp.gov.ua/zahalnonatsionalnyj-proekt-ia-maiu-pravo-holosu/> [in Ukrainian].

20. *Ofitsiyni sait Zvenyhorodskoi raionnoi derzhadministratsii* [The official site of Zvenigorod district state administration]. Retrieved from <https://zvenrda.gov.ua/proekt-ministerstva-justicii-ukraini-ya-maju-pravo-09-48-32-12-04-2018/> [in Ukrainian].

21. *Ofitsiyni sait Mizhnarodnoho fondu Vidrozhennia* [The official site of the International Renaissance Foundation]. Retrieved from https://www.irf.ua/prioriteti_proektu_ya_mayu_pravo_na_2019_rik_i_promizhni_rezultati_roboti/ [in Ukrainian].

22. *Ofitsiyni sait Ministerstva yustytsii Ukrainy* [The official site of the Ministry of Justice of Ukraine]. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/news/ministry/proekt-ya-mayu-pravo-prodovjeno-do-2022-roku> [in Ukrainian].

23. *Ofitsiynyi sait proektu Ministerstva yustytysii Ukrainy «Ia maiu pravo!»* [The official site of the project of the Ministry of Justice of Ukraine «I have the right!»]. Retrieved from <https://pravo.minjust.gov.ua/ua> [in Ukrainian].

24. *Ofitsiynyi twitter-akaunt Ministerstva yustytysii Ukrainy* [The official Twitter account of the Ministry of Justice of Ukraine]. Retrieved from https://twitter.com/minjust_gov_ua [in Ukrainian].

25. Pashentsev, E. (2014). *Kommunikatsionnyy menedzhment i strategicheskaya kommunikatsiya: sovremennyye tekhnologii global'nogo vliyaniya i upravleniya* [Communication management and strategic communication: modern technologies of global influence and management]. Moskva: MTsSPIK [in Russian].

26. Pocheptsov, H. (2000). *Pablik ryleishnz* [Public Relations]. Kyiv : KOO [in Ukrainian].

27. Pocheptsov, H. (2015). *Suchasni informatsiini viiny* [Modern information wars]. Kyiv: vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].

28. Priputnikov, O. (2005). Rol PR u suchasnomu sviti [The role of PR in the modern world]. *Kultura narodiv Prychornomor'ia – Culture of the Black Sea peoples*, 74 (2), 107-109 [in Ukrainian].

29. *Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro informatsiiu»: Zakon Ukrainy* (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2011, N 32, st. 313) [On Amendments to the Law of Ukraine «On Information» Law of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2938-17> [in Ukrainian].

30. *Pro dostup do publichnoi informatsii: Zakon Ukrainy*. (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2011, № 32, st. 314) (red. vid 01.12.2019). [On Access to Public Information: Law of Ukraine, ed. From 01.12.2019]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> [in Ukrainian].

31. *Pro informatsiiu : Zakon Ukrainy*. (Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR), 1992, № 48, st.650) (red. 21.12.2019) [On Information: Law of Ukraine, ed. From 21.12.2019]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> [in Ukrainian].

32. *Pro realizatsiyu pravoprosvitnyts'koho proyektu «Ya mayu pravo!» u 2020-2022 rokakh: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 17 lypnya 2019 r. № 552-r.* [About realization of the legal education project «I have the right!» in 2020-2022: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 17, 2019 № 552-r.]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-%D1%80> [in Ukrainian].

33. *Pro skhvalennya Stratehiyi informuvannya hromadyan pro harantovani yim Konstytutsiyeyu ta zakonamy Ukrayiny prava na period do 2019 roku: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 20 hrudnya 2017 r. № 1012-r.* [On approval of the Strategy for informing citizens about the rights guaranteed to them by the Constitution and laws of Ukraine for the period up to 2019: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 20, 2017 № 1012-r.]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1012-2017-%D1%80> [in Ukrainian].

34. Rykhlik, V. (2013). Politychnyy PR pid chas vyborchoho protsesu [Political PR during the election process]. *Politolohichni zapysky – Political science notes*, 7, 110–119 [in Ukrainian].

35. Tymchenko, O. (2013). Yak stvoryuvaty vrazhayuchi sotsial'ni informatsiyeni kampaniyi [How to create impressive social information campaigns]. *Practicum – Practicum*, 3. Retrieved from http://practicum.space/socialni_informatsiyeni_kampanii [in Ukrainian].

36. Tykhomyrova, Ye. (2001). *Zv'iazky z hromadskistiu* [Public Relations]. Kyiv : NMTsVO [in Ukrainian].

37. Trotsenko, O. (2014). Informatsiyeni aktsiyi ta kampaniyi v roboti nederzhavnykh orhanizatsiy [Information actions and campaigns in the work of non-governmental organizations]. *Naukovi zdobutky studentiv Instytutu lyudyny – Scientific achievements of students of the Institute of Man* ,1, 9–18 [in Ukrainian].

38. *Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro oholoshennia v Ukraini 2018 roku Rokom realizatsii pravoprosvitnytskoho proektu «Ia maiu pravo!»* [Decree of the President of Ukraine «On announcement in

Ukraine in 2018 The year of implementation of the law project «I have a right!»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2017> [in Ukrainian].

39. Chernozubenko, P. (2011). PR v sistememarketinga [PR in the marketing system]. *Zapiski marketologa – Marketer’s notes*, 10. Retrieved from http://www.marketch.ru/notes_on_marketing/marketing_tactics/pr_marketing/ [in Russian].

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається актуальна проблема забезпечення конституційних прав громадян України, зокрема, права на інформацію та на ознайомлення з механізмами захисту своїх прав у повсякденному житті. Суттєву роль в цьому процесі відіграє інформаційна діяльність органів державної влади, які несуть відповідальність за забезпечення громадянських прав мешканців своєї країни. З метою підвищення правової освіченості та інформування українців про існуючі законні механізми захисту їх прав 7 червня 2017 р. стартував загальнонаціональний правопросвітницький проєкт Міністерства юстиції України «Я МАЮ ПРАВО!». Його основним завданням є забезпечення громадян України інформацією про права, які гарантовані їм Конституцією та законами України, навчити ці права реалізовувати та захищати. Реалізація проєкту планується до 2022 року. Слоган проєкту: ЗНАЮ! ДІЮ! ЗАХИЩАЮ! Знаю свої права. Користуюсь ними і знаю, що треба робити, коли мої права порушують. Захищаю себе згідно з законами, а держава захищає мене і мої права. Для роз’яснення цілей даного проєкту та його реалізації Міністерство юстиції України широко залучає різноманітні інформаційні заходи, в ході яких відбувається інформування громадян і надаються конкретні рекомендації щодо захисту їх прав за найбільш актуальними проблемами. Залежно від актуальних правових потреб суспільства, в межах проєкту визначаються соціально значимі блоки захисту прав громадян, відповідно до яких проводяться

інформаційно-просвітницькі кампанії. Аналіз діяльності Міністерства юстиції України з реалізації проекту «Я маю право!» у 2017–2019 роках дозволив класифікувати проведені інформаційно-просвітницькі кампанії за масштабами їх реалізації та за цільовою аудиторією. Визначені інструменти їх реалізації, основні інформаційні канали кампаній.

Поширення правових знань у рамках проекту сприяє залученню громадян до правової активності та правосвідомої поведінки. У 2017–2019 роках проектом було охоплено понад 15 млн. (36%) громадян України. У 2019 році проект опинився серед 30-ти фіналістів міжнародного конкурсу «World Justice Challenge 2019: Access to Justice Solutions!», зважаючи на те, що він спрямований на визнання передових практик та успішних рішень у сфері правосуддя, які сприяють утвердженню верховенства права.

Отже, досягнення у реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!» в цілому свідчать про ефективність обраної Міністерством юстиції України інформаційно-комунікаційної стратегії та заходів, проведених у рамках інформаційно-просвітницьких кампаній, хоча й потребують певного доопрацювання.

Ключові слова: інформаційний захід, інформаційна кампанія, право просвітницький проект «Я маю право».

АННОТАЦІЯ

В статье раскрывается актуальная проблема обеспечения конституционных прав граждан Украины, в частности, права на информацию и на ознакомление с механизмами защиты своих прав в повседневной жизни. Существенную роль в этом процессе играет информационная деятельность органов государственной власти, которые несут ответственность за обеспечение гражданских прав жителей своей страны. С целью повышения правовой грамотности украинцев и информирования населения о существующих законных механизмах защиты их прав 7 июня

2017 стартовал общенациональный правопросветительский проект Министерства юстиции Украины «Я ИМЕЮ ПРАВО!». Основной задачей проекта является обеспечение граждан Украины информацией о правах, гарантированных им Конституцией и законами Украины, научить эти права реализовывать и защищать. Реализация проекта планируется до 2022 года. Слоган проекта: ЗНАЮ! ДЕЙСТВУЮ! ЗАЩИЩАЮ! Знаю свои права. Пользуюсь ими и знаю, что надо делать, когда мои права нарушают. Защищаю себя согласно законам, а государство защищает меня и мои права. Для разъяснения целей данного проекта и его реализации Министерство юстиции Украины широко применяет различные информационные мероприятия, в ходе которых происходит информирование граждан и предоставляются конкретные рекомендации по защите их прав по наиболее актуальным проблемам. В зависимости от актуальных правовых потребностей общества, в рамках проекта определяются социально значимые блоки защиты прав граждан, в соответствии с которыми проводятся информационно-просветительские кампании. Анализ реализации Министерством юстиции Украины проекта «Я имею право!» в 2017–2019 годах позволил классифицировать осуществленные информационно-просветительские кампании в соответствии с масштабами их воплощения и целевой аудиторией, на которую они направлены. Определены инструменты их реализации, основные информационные каналы кампаний.

Распространение правовых знаний в рамках проекта способствует привлечению граждан к правовой активности и правоосознанным нормам поведения. В 2017-2019 годах проектом было охвачено более 15 млн. (36%) граждан Украины. В 2019 году проект оказался среди 30-ти финалистов международного конкурса «World Justice Challenge 2019: Access to Justice Solutions», в связи с тем, что он направлен на признание передовых практик и успешных

решений в сфере правосудия, которые способствуют утверждению верховенства права.

Таким образом, достижения в реализации правопросветительского проекта «Я имею право!» в целом свидетельствуют об эффективности выбранной Министерством юстиции Украины информационно-коммуникационной стратегии и мероприятий, проведенных в рамках информационно-просветительских кампаний, хотя и требуют определенной доработки.

Ключевые слова: *информационное мероприятие, информационная кампания, право просветительский проект «Я имею право».*

To the authors of Bulletin

Dear authors!

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University accepts economic articles for printing in the scientific collection «Society. Document. Communication»

In order to be able to submit articles to the collection and check the current status of your submissions, you must log in to the website <https://sdc-journal.com> or register.

Requirements for design of the publication

The article is submitted in the original language (Ukrainian, Russian or English).

If the article is written in English, it is necessary to submit a translation (in Ukrainian or Russian) to the Editorial Board!

The main body of the article (*without annotations and literature*) should be at least 10 pages long. The total volume of the article should not exceed 25 pages.

Manuscripts undergo mandatory «blind» review.

Technical requirements for the article:

Margins: lower, upper - 2 sm; right - 1.5 sm; left - 3 sm.

Editor: MS Word.

Headset: Times New Roman, *pins (size) 14, spacing – 1.*

The text is typed without hyphenation.

Regarding the characters: only the following text should be quoted in the text: «», a dash is a short dash: «–». You do not need to put extra spaces, especially in front of square brackets or in parentheses. To prevent this, use the «Unprinted» function.

Tables in the text should be executed in Excel or Word without filling. Drawings made in Word should be grouped together and be a single graphic object. All illustrations must be in black and white or in grayscale, you can use other fill modes (pattern).

The scientific article should contain the following necessary elements:

- statement of the problem in general form and connection with important scientific or practical tasks; relevance of the topic;
- analysis of the latest research and publications in which the problem is solved and which the author relies on, the selection

of previously unresolved parts of the general problem to which the article is devoted;

- formulating the goals (goals) of the article, setting the task;
- presentation of the main research material with full justification of the scientific results;
- conclusions and prospects for further exploration in this direction.

The article is formulated as follows:

In the upper left corner: UDC code;

In the middle:

- title of the article (in English, capital letters, bold);
- title of the article (in Ukrainian, capital letters, bold);
- article title (in Russian, capital letters, bold);

In two columns:

On the left (in Ukrainian or Russian):

- ***name, surname of the author (authors) (italics, bold);***
- academic rank, academic degree, position;
- e-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- place of work;
- postal address of the institution where the author (s) works.

On the right (in English):

- ***name, surname of the author (authors) (italics, bold);***
- academic rank, academic degree, position;
- e-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- place of work;
- postal address of the institution where the author (s) works.

Width alignment:

Abstract of the article (in English, *italics*, volume - not less than 1800 characters without spaces (230-250 words)). **Keywords** (in English, *italics*, 6-8 words)

Article text in original language (as required).

SOURCES AND LITERATURE (title in center, bold)

1. ...
2. ...

REFERENCES (title in center, bold)

1. ....
2. ...

Abstract of the article in Ukrainian (*italics*, volume - not less than 1800 characters without spaces (230-250 words)). **Keywords** (in Ukrainian, *italics*, 6-8 words);

Abstract in Russian (*italics*, volume - not less than 1800 characters without spaces (230-250 words)). **Keywords** (in Russian, *italics*, 6-8 words).

Citation and in-text references to literary sources are made in the **APA** style, for example (Petrenko, 2008); if the source page is specified, it is given through a colon, for example (Petrenko, 2008: 125).

Literature design

The literature is designed in accordance with the requirements of «DSTU 8302: 2015. Bibliographic reference. General Terms and rules of assembly», of July 1, 2016)

References are made according to the APA standard

For transliteration of the Ukrainian text into Latin the free site <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> is used (we choose the American variant);

for transliteration of Russian text using the free site <http://fotosav.ru/services/transliteration.aspx>.

Articles whose authors do not have a scientific degree are additionally accompanied by a review of Ph.D., Doctor in the field of publication **or an extract from the protocol of the meeting of the department** on the recommendation of the article for publication. The review or extract from the protocol is submitted in the original or in scanned form by e-mail.

Tel.: (097) 923-16-08

Website of the collection of scientific works: <https://sdc-journal.com>

E-mail: sdc_redkolegia@ukr.net

Editorial Board

До авторів збірника Шановні автори!

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» приймає до друку у науковому збірнику «Соціум. Документ. Комунікація» статті з актуальних питань історичної науки, археології, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (оригінальні результати досліджень у галузі документознавства, бібліотечної та видавничо-поліграфічної справи, соціальних комунікацій та соціогуманітаристики на національному та міжнародному рівнях), теорії та практики досліджень у галузі сучасних навчально-методичних технологій підготовки фахівців.

Для того, щоб мати можливість подавати статті до збірника та перевіряти поточний статус своїх подань, необхідно увійти на сайт <https://sdc-journal.com> або зареєструватись.

Вимоги до оформлення публікації

Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською або англійською).

Якщо стаття написана англійською мовою, необхідно представити до редакції її переклад (українською або російською мовами)!

Обсяг основного тексту статті (*без анотацій та літератури*) має становити не менше 10 стор. Загальний обсяг статті не повинен перевищувати 25 сторінок.

Рукописи проходять обов'язкове «сліпе» рецензування.

Технічні вимоги: Поля: *нижнє, верхнє* – 2 см; *праве* – 1,5 см; *ліве* – 3 см.

Редактор: MS Word.

Гарнітура: Times New Roman, *кегель* (розмір) 14, *інтервал* – 1.

Текст набирається без переносів.

Щодо символів: у тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не

потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також у них. Для запобігання цього потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Таблиці в тексті мають бути виконані в Excel або Word без заливання. Малюнки, виконані у Word, мають бути згруповані і являти собою один графічний об'єкт. Усі ілюстрації треба подавати в чорно-білому варіанті або у градаціях сірого кольору, можна використовувати інші способи заливки (узор).

Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; актуальність теми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор (**обов'язково з покликаннями на праці цих авторів і внесенням їх до загального списку літератури!**), виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей (мети) статті, постановка завдання;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Стаття повинна мати таку структуру:

У верхньому лівому кутку: Шифр УДК;

По центру:

- назва статті (англ. мовою, великими літерами, **напівжирним шрифтом**);
- назва статті (українською мовою, великими літерами, **напівжирним шрифтом**);
- назва статті (російською мовою, великими літерами, **напівжирним шрифтом**);

У двох колонках:

З лівого боку (українською або російською мовою):

- **ім'я, прізвище автора (авторів)** (курсивом, **напівжирним** шрифтом);
- вчене звання, науковий ступінь, посада;
- E-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- місце роботи;
- поштова адреса установи, де прає автор (автори).

З правого боку (англійською мовою):

- **ім'я, прізвище автора (авторів)** (курсивом, **напівжирним** шрифтом);
- вчене звання, науковий ступінь, посада;
- E-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- місце роботи;
- поштова адреса установи, де прає автор (автори).

Вирівнювання по ширині:

Анотація статті (англійською мовою, *курсивом*, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів (230-250 слів)). **Ключові слова** (англійською мовою, *курсивом*, 6-8 слів)

Текст статті мовою оригіналу (відповідно вимог).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА (назва по центру, **напівжирним** шрифтом)

1. ...
2. ...

REFERENCES (назва по центру, **напівжирним** шрифтом)

1. ....
2. ...

Анотація статті українською мовою (*курсивом*, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів (230-250 слів)); **Ключові слова** (українською мовою, *курсивом*, 6-8 слів);

Анотація російською мовою (*курсивом*, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів (230-250 слів)); **Ключові слова** (російською мовою, *курсивом*, 6-8 слів).

Цитування та внутрішньотекстове покликання на літературні джерела здійснюються за стилем АРА, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Оформлення літератури

Література оформлюється відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що вступив в дію 01.07.2016)

References оформлюється згідно стандарту АРА

Для транслітерації українського тексту на латиницю використовується безкоштовний сайт <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> (вибираємо варіант *американська*);

для транслітерації російського тексту використовується безкоштовний сайт <http://fotosav.ru/services/transliteration.aspx>.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, додатково супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі або в сканованому вигляді електронною поштою.

Довідки за телефоном: (097) 923-16-08

Сайт збірника наукових праць: <https://sdc-journal.com>

Електронна адреса: sdc_redkolegia@ukr.net

Редакційна колегія

***К авторам сборника
Уважаемые авторы!***

Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» принимает к печати в научном сборнике «Социум. Документ. Коммуникация» статьи по актуальным вопросам исторической науки, археологии, историографии, источниковедения и специальных исторических дисциплин (оригинальные результаты исследований в области документоведения, библиотечного и издательско-полиграфического дела, социальных коммуникаций и социогуманитаристики на национальном и международном уровнях), теории и практики исследований в области современных учебно-методических технологий подготовки специалистов.

Для того, чтобы иметь возможность подавать статьи в сборник и проверять текущий статус своих публикаций, необходимо войти на сайт <https://sdc-journal.com> или зарегистрироваться.

Требования к оформлению публикации

Статья подается на языке оригинала (украинском, русском или английском).

Если статья написана на английском языке, необходимо представить в редакцию ее перевод (на украинском или русском языках)!

Объем основного текста статьи (*без аннотаций и литературы*) должен составлять не менее 10 стр. Общий объем статьи не должен превышать 25 страниц.

Рукописи проходят обязательное «слепое» рецензирование.

Технические требования:

Поля: *нижнее, верхнее* - 2 см; *правое* - 1,5 см; *левое* - 3 см.

Редактор: MS Word. Гарнитура: Times New Roman, кегль (размер) 14, интервал - 1.

Текст набирается без переносов.

Относительно символов: в тексте необходимо использовать кавычки только такого образца: «», тире - это короткое тире «-». Не нужно ставить лишние пробелы, особенно перед квадратными или круглыми скобками, а также в них. Для предотвращения этого нужно использовать функцию «Непечатные знаки».

Таблицы в тексте должны быть выполнены в Excel или Word без заливки. Рисунки, выполненные в Word, должны быть сгруппированы и представлять собой один графический объект. Все иллюстрации надо подавать в черно-белом варианте или в градациях серого цвета, можно использовать другие способы заливки (узор).

Научная статья должна содержать следующие элементы:

- постановка проблемы в общем виде и связь с важными научными и практическими задачами; актуальность темы;
- анализ последних исследований и публикаций, в которых начато решение данной проблемы и на которые опирается автор (**обязательно с ссылками на труды этих авторов и внесением их в общий список литературы!**), выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящена статья;
- формулирование целей (цели) статьи, постановка задачи;
- изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов;
- выводы и перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

Статья оформляется по следующей структуре:

В верхнем левом углу: Шифр УДК

По центру:

- название статьи (на англ. языке, большими буквами, **полужирным** шрифтом)
- название статьи (на украинском языке, большими буквами, **полужирным** шрифтом)
- название статьи (на русском языке, большими буквами, **полужирным** шрифтом)

В двух колонках:

С левой стороны (на украинском или русском языке):

- **имя, фамилия автора (авторов)** (курсивом, полужирным шрифтом)
- ученое звание, ученая степень, должность;
- E-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- место работы;
- почтовый адрес учреждения, где работает автор (авторы).

С правой стороны (на английском языке):

- **имя, фамилия автора (авторов)** (курсивом, полужирным шрифтом)
- ученое звание, ученая степень, должность;
- E-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- место работы;
- почтовый адрес учреждения, где работает автор (авторы).

Выравнивание по ширине:

Аннотация статьи (на английском языке, курсивом, объем – не менее 1800 знаков без пробелов (230-250 слов)).

Ключевые слова (на английском языке, курсивом, 6-8 слов)

Текст статьи на языке оригинала (в соответствии с требованиями).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА (название по центру, полужирным шрифтом)

1. ...
2. ...

REFERENCES (название по центру, полужирным шрифтом)

1. ....
2. ...

Аннотация статьи на украинском языке (курсивом, объем - не менее 1800 знаков без пробелов (230-250 слов)).

Ключевые слова (на украинском языке, курсивом, 6-8 слов);

Аннотация на русском языке (курсивом, объем - не менее 1800 знаков без пробелов (230-250 слов)). **Ключевые слова** (на русском языке, курсивом, 6-8 слов).

Цитирование и внутритекстовые ссылки на литературные источники осуществляются по стилю **АРА**, например (Петренко, 2008); если отмечается страница источника, то она подается через двоеточие, например (Петренко, 2008: 125).

Оформление литературы

Литература оформляется в соответствии с требованиями «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», вступившего в действие 01.07.2016. References оформляется согласно стандарта **АРА**

Для транслитерации украинского текста на латиницу используется бесплатный сайт <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php> (выбираем вариант американская);

для транслитерации русского текста используется бесплатный сайт <http://fotosav.ru/services/transliteration.aspx>.

Статьи, авторы которых не имеют ученой степени, дополнительно сопровождаются рецензией кандидата, доктора наук по специальности публикации или выпиской из протокола заседания кафедры (отдела) о рекомендации статьи к печати. Рецензия или выписка из протокола подается в оригинале или по электронной почте.

Справки по телефону: (097) 923-16-08

Сайт сборника научных трудов: <https://sdc-journal.com>

Электронный адрес: sdc_redkolegia@ukr.net

Редакционная коллегия

Наукове видання

Соціум. Документ. Комунікація
Society. Document. Communication
Социум. Документ. Коммуникация

Збірник наукових статей

Випуск 9

Редакція не несе відповідальності за погляди, судження, результати та висновки, зроблені авторами статей і надруковані в збірнику. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ **несуть автори матеріалів.**

Статті приймаються до друку лише після їх обговорення на засіданні редколегії збірника при наявності позитивної рецензії рецензента та підтримки їх більшістю членів редколегії.

У разі передруку посилання на «Соціум. Документ. Комунікація» **обов'язкове.**

Підписано до друку 26.06.2020 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Наклад 100.
Зам. № 226. Ум. друк. арк. 9,4.

Виробник ФОП Домбровська Я.М Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до державного реєстру видавців
ДК № 6366 від 22.08.2018 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-он., с. Вільне,
e-mail: devis519@ukr.net

